

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI MƏHƏMMƏD
FÜZULİ ADINA ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

ƏLİ MƏMMƏDBAĞİROĞLU

**XVII ƏSR AZƏRBAYCAN
ƏLYAZMA KİTABI**
(paleoqrafiya və mətnşünaslıq məsələləri)

"Elm və təhsil"
Bakı – 2018

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının 22 oktyabr 2018-ci il tarixli
05 nömrəli iclasının qərarı ilə nəşr olunur.*

Elmi redaktor: Paşa Kərimov
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: Azadə Musayeva
filologiya elmləri doktoru, professor

Kamil Allahyarov
filologiya elmləri doktoru, professor

Əli Məmmədbağiroğlu. XVII əsr Azərbaycan əlyazma kitabı (paleoqrafiya və mətnşünaslıq məsələləri).
Bakı: “Elm və təhsil”, 2018, 204 səh.

Tədqiqat əsəri XVII əsrdə köçürülmüş Azərbaycan əlyazma kitablarının paleoqrafik və mətnşünaslıq məsələlərinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Bu mərhələdə köçürülmüş əlyazma kitabı nümunələrinin paleoqrafik xüsusiyyətləri – cildi, kağızı, fliqranı, xətti, katibi, bədii tərtibatı, kolofonu, köçürülmə tarixi, yeri, əlyazma mətnlərinin tekstoloji aspektdən tədqiqi və kataloqlaşdırılması minillik kitab tariximizin ayrı-ayrı yüzilliklərdə köçürülənləri ilə müqayisədə oxşar və fərqli tərəflərinin öyrənilməsinə imkan verir. Kitab kitabşünas, mətnşünas mütəxəssislər və bu ixtisaslara aid təhsil alan ali məktəb tələbələrinin istifadəsi üçün nəzərdə tutulub.

ISBN 978-9952-8176-0-7

© Əli Məmmədbağiroğlu, 2018

GİRİŞ

Azərbaycan əlyazma kitabı neçə-neçə əsrlərin arxasında ulu babalarımızın yaratmış olduğu mənəvi sərvəti özündə əks etdirməklə mədəniyyətimizi hədsiz zənginləşdirərək bu günümüzdə gəlib çatmışdır. Hər bir xalqın qədimliyi, sivilizasiyalı dünyada tutduğu yer onun əsrlər boyu yaratmış olduğu mədəniyyətinin zənginliyi ilə dəyərləndirilir. Dünya mədəniyyəti xəzinəsinə görkəmli tarixi şəxsiyyətlər – şair, filosof, elm və sənət adamları bəxş etmiş Azərbaycan xalqı da əvəzsiz yazı sənəti, əlyazma sərvəti ilə dünya mədəniyyətində özünəlayiq yer tutur. Bu gerçəkliyi görüb dərk etmək üçün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu xəzinəsində saxlanılan əlyazma abidələrini nəzərdən keçirmək kifayətdir.

Azərbaycan əlyazma kitabı tarixini gözdən keçirdikcə çoxlu sayda gözəl sənət nümunələrinin yarandığını və əlyazma kitabı yaradıcılığının XX əsrədək davam etməsini müşahidə etmiş oluruq. Min ildən yuxarı tarixi olan Azərbaycan əlyazma kitabının formalaşmış inkişaf etməsində XVII əsrdə üzü köçürülmüş əlyazma abidələrinin də rolu diqqətəlayiqdir.

“Əlyazmalar İnstitutu xəzinəsində elmin müxtəlif sahələrinə – tarix, ədəbiyyat, dil, tibb, nücum (astronomiya), riyaziyyat, nəbatat, heyvanat, fiqh və başqa elmlərə dair

qədim əlyazmalar mühafizə olunur.

Bu əlyazmalar içərisində Yaxın və Orta Şərq xalqlarının zəngin mədəni irsi mühafizə edilir. Maraqlıdır ki, ərəb, fars, türk və sair dillərdə olan bu əlyazmalar ancaq Azərbaycan ərazisindən toplanmışdır. Bu faktın özü göstərir ki, Azərbaycan xalqı tarix boyu yüksək mədəni səviyyəyə malik olmuş və müxtəlif xalqlara aid olan zəngin mədəni irsi böyük həvəs və ləyaqətlə toplayaraq, göz bəbəyi kimi qorumuşdur” [21, 3].

Müdrük babalarımızın bizə ərmağan olaraq qoyub getdiyi bu xəzinədə dilindən, məzmunundan, həcmindən, bədii tərtibatından asılı olmayaraq mühafizə olunan hər bir əlyazma kitabı Azərbaycan tarixini, elm və mədəniyyətini öyrənmək üçün əvəzsiz bir mənbədir.

Uzun müddət yazılı mənbələr üzərində araşdırma aparılarkən çox zaman konkret bir və ya bir neçə əlyazma abidəsi hər hansı bir elmi aspektdən öyrənilmiş, ancaq əlyazmaların kompleks şəkildə tədqiqi məsələsi kənar qalmışdır. Əlyazma kitabının ayrı-ayrı yüzilliklərə aid, mərhələlərlə öyrənilməsinə demək olar ki, son illərdə maraq göstərilməyə başlanmış və bu sahədə bir çox dəyərli elmi əsərlər yaranmışdır. Azərbaycan əlyazma kitabının yaranması, inkişaf mərhələləri, paleoqrafik, qrafik və tekstoloji xüsusiyyətləri nə qədər araşdırılsa da, yenə də tədqiq olunmağına ehtiyac duyulur. Çünki illər, əsrlər ötdükcə əlyazma kitablarının hazırlanmasında istifadə olunan kağız çeşidinə və keyfiyyətinə görə dəyişilmiş, yeni xətt növləri meydana çıxmış, kitab sənəti ilə bağlı sənətkarların təcrübəsi artmış, əlyazma kitabı bədii tərtibatına görə yeni-yeni formalar alaraq, daha da zənginləşmişdir. Hər bir əlyazma kitabına müxtəlif mövzulu əsərlər köçürülməklə, həm də onların hər biri incəsənət nümunəsi kimi də tədqiqatçıların

daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Kitabda araşdırılması nəzərdə tutulan XVII əsrdə köçürülmüş 32 əlyazma abidəsi Azərbaycan paleoqrafiyasının, əlyazma kitabı sənətinin, mətnşünaslığının tədqiqi üçün zəngin material verir. Qeyd edək ki, mənəvi irsimizlə bağlı indiyədək yazılmış tədqiqat əsərləri konkret əlyazma abidələrinə aid olub, orada onların paleoqrafik xüsusiyyətləri barədə yalnız ümumi, yığcam məlumatlar verilmişdir. Bu tədqiqat işində isə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazma irsi tarixinin yüzillik mərhələsini əhatə edən əlyazma kitablarının başlıca paleoqrafik xüsusiyyətləri – kağızı, filiqranı, cildi, bədii tərtibatı, köçürülmə tarixi, köçürülmə yeri, kolofonu geniş şəkildə araşdırılmış, onların özündən əvvəlki və sonrakı dövrlərdə köçürülmüş nümunələrindən fərqli, həmçinin oxşar cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsinə diqqət yetirilmişdir.

Məhz XVII əsr əlyazma kitabının paleoqrafik xüsusiyyətlərinin araşdırılması nəticəsində digər mənbələrdə yol verilmiş bəzi yanlışlıqlar aradan qaldırılmış, yəni əvvəlki tədqiqatlarda XVII əsrə aid olunan əlyazma kitablarının XVIII əsrdə, XVIII və digər yüzilliklərə aid əlyazma kitablarının XVII əsrdə köçürüldüyü araşdırılaraq dəqiqləşdirilmişdir. Köçürülmə tarixi olmayan əlyazma kitablarının tarixinin üzə çıxarılmasında kağızlardakı filiqranların mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinə də tədqiqatda ayrıca yer ayrılmışdır.

Tədqiqata cəlb olunmuş məzmun və formaca müxtəlif səpkili əlyazma kitablarının araşdırılması XVII əsr əlyazma kitabı məsələlərini əhatə etməklə bərabər, Azərbaycan əlyazma kitabı tarixini öyrənməkdə və əlyazma abidələrinin tekstoloji cəhətdən tədqiqində də elmi-nəzəri, prak-

tiki əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan əlyazma kitabı tarixinin bir mərhələsini əhatə edən XVII əsr əlyazma kitabının paleoqrafik və tekstoloji cəhətdən tədqiqi həmin dövrün əlyazma kitablarının başlıca paleoqrafik xüsusiyyətlərini araşdırıb üzə çıxarmaq məqsədi daşıyır. Hər şey ibtidaidən aliyə doğru inkişaf etdiyi kimi, kitab sənəti də əsrlər boyu sabit qalmamış, daim dəyişib, daha da təkmilləşib yeni-yeni formalar almışdır. Kitabın bugünkü nümunələri ilə ən qədimləri arasında ilk baxışdan kəskin fərqi görünürsə, yaxın dövrlərə aid olanları müəyyənləşdirməkdə bəzi çətinliklərlə rastlaşırıq. Hər dövrün kitabının xüsusiyyətlərini ən xırda detallarına qədər araşdırmaq onları müəyyən qədər fərqləndirməyə imkan verir. “Bundan başqa kitablar bizim müdrik babalarımızın yadigarı, tarixin canlı şahidləridir” [7, XIII]. Onların öyrənilməsi tarixi keçmişimizin, ədəbiyyat və elm tariximizin öyrənilməsi deməkdir.

Əlyazma kitablarının çoxu günümüzdə ya natamam, dağınıq vəziyyətdə gəlib çatmış, vərəqləri əvvəldən və son dan qopub düşmüş, ya da lazımi iqlim şəraitində saxlanılmadığından vərəqlərin müəyyən hissələrini ziyanvericilər dağıtmış və rütubətli yerdə uzun müddət qaldığından korlanmışdır. Bu cür vəziyyətdə olan əlyazma kitablarının köçürülmə yeri, tarixi, katibi haqqında məlumat əldə etmək də çətin olur. Nəticədə, çox zaman kataloq və digər bibliografik mənbələrə əlyazma kitabları barədə yanlış məlumatlar düşür. Belə dolaşlıqların aradan qaldırılması, XVII əsr əlyazma kitablarının başlıca paleoqrafik xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması və əlyazma mətnlərinin mətnşünaslıq baxımından araşdırılması Azərbaycan əlyazma kitabı tarixinin bir mərhələsi haqqında elmi-paleoqrafik, tekstoloji təsəvvür yaradır.

Təqdim olunan “XVII əsr Azərbaycan əlyazma kitabı (paleoqrafiya və mətnşünaslıq məsələləri)” adlı tədqiqat işində məzmun və formasına görə XVII əsrdə köçürülmüş müxtəlif səpkili əlyazmalardan nümunələr ilk dəfə paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə bütöv, kompleks şəkildə araşdırılaraq, əvvəl və sonrakı yüzilliklərdə köçürülmüş əlyazma kitablarından fərqli olan tərəfləri şərh olunmuşdur.

I FƏSİL

XVII ƏSR ƏLYAZMA KİTABLARININ PALEOQRAFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. XVII əsrə qədər yaranan Azərbaycan əlyazma kitabı tarixinə bir nəzər

Paleoqrafiya yunan sözü olub “palaios” və “crapho” sözlərinin birləşməsindən yaranaraq qədim əlyazmaların qrafikası, xarici görünüşü haqqında elm deməkdir [4, 476]. Əlyazma kitablarının xarici görünüşü dedikdə onun yaranmasında mühüm əhəmiyyəti olan cildi, titul vərəqi, kağızı, xətti, mürəkkəbi, kolofonu, həmçinin kitabın paginasiyası və bədii tərtibatına aid frontispisi, başlıqları, miniatürləri, seçdirmələri, sütunları, vərəqlərin rəngi, haşiyə xətləri və sair xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur. Əlyazma kitabında qeyd olunan paleoqrafik xüsusiyyətlərin araşdırılması əlyazma kitabı haqqında geniş fikir söyləməyə imkan verir.

XIX əsr alman filoloq-paleoqrafı L.Traube yazır ki, “paleoqrafiya tədqiqatçıdan gərgin zəhmət, cəsarət tələb edən elmdir” [72, 57]. Paleoqrafiyanın bir elm kimi meydana gəlməsi fransız alimi, rahib Jan Mobilonun (1632-1707) adı ilə bağlıdır. “Şərq yazılı abidələrinin paleoqrafik baxımdan öyrənilməsinə və təsvirinə isə əsasən XVIII əsrdən başlanmışdır. 1739-cu ildə Parisdə nəşr olunmuş “Kral kitabxanası əlyazmaları kataloqu” Şərq əlyazmalarına aid elmə məlum olan ilk biblioqrafik mənbədir. Bu kataloqda

Paris Kral Kitabxanasında saxlanılan 4200-ə qədər müxtəlif əlyazmalar haqqında məlumat verilir” [36, 5].

XVII əsr Azərbaycan əlyazma kitabının başlıca paleoqrafik xüsusiyyətlərindən danışmazdan əvvəl o dövrə qədərki əlyazma kitabının keçdiyi inkişaf mərhələlərinə qısaca nəzər yetirək.

“Azərbaycan əlyazma kitabının tarixi, onun Azərbaycan və Şərqi Mədəniyyətindəki yeri haqqında təsəvvür yaratmaq üçün tək onu demək kifayətdir ki, orta əsrlərdə Azərbaycan əlyazma kitablarının ümumi sayı milyona çatmışdı. Belə ki, tək Mərəziyə akademiyasında (Böyük Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin Mərəziyədə təsis etdiyi, müxtəlif ölkələrdən gəlmiş məşhur alimlərin cəmləşdiyi rəsədxana – Ə.M.) 400 min əlyazma kitabı olmuşdur” [37, 5]. Bu o deməkdir ki, hələ XIII əsrdə Azərbaycanın güneyində əlyazma kitabı hazırlamaq sahəsində böyük təcrübə qazanılmış, Təbriz, Ərdəbil, Mərəziyə kimi şəhərlərdə əlyazma kitabları hazırlayan sənət adamları və kitab hazırlanan müəssisələr fəaliyyət göstərmişdir. Əlyazma kitabı ilə bağlı olan sənət adamlarından xəttat, mücəllid, miniatürçü rəssam, nəqqaş-müzəhhib və sairləri fərdi yolla heç vaxt bədii cəhətdən gözəl tərtibatlı əlyazma kitablarını yarada bilməzdilər. Çünki bu cür əlyazma kitablarını hazırlamaq üçün lazım olan yazı ləvazimatı, material, yəni kağız, dəri olmalı idi. Xüsusilə, gözəl tərtibatlı əlyazma kitabları hazırlamaq üçün maddi vəsait və zəruri şərait o dövrdə əsasən hökmdar saraylarında ola bilərdi. Ona görə də kitab hazırlayan sənətkarların çoxu şah saraylarında cəmləşirdilər. Həm də bu işlə məşğul olan sənət adamları gördükləri işin müqabilində hökmdarlardan və zəngin şəxslərdən zəhmət haqqı alırdılar.

Bundan başqa, saraylardan kənarında, o cümlədən mədrəsə və məktəblərdə adi tərtibatı olan əlyazma kitabları yaranmışdır ki, onları oradakı müəllimlər, şagirdlər dərs zamanı, yazıb-oxuma prosesində və az-az hallarda bu işə həvəsi, marağı olan adamlar da öz şəxsi təşəbbüsləri ilə köçürmüşlər.

Əlyazma kitabının yaranmasında böyük rolu olan xəttat və katiblər ərəb qrafikası əsasında yaranmış kufi və xətti-sittəyə (altı xətt növü: süls, nəsx, mühəqqəq, reyhani, touqi, rüqə) daxil olan xətt növlərinin əksərində yazmağı bacarmışlar. Onlar gözəl, kalliqrafik xətlə əlyazmalar köçürmüş, eyni zamanda övladlarına, şagirdlərinə də öyrətməklə xəttatlıq və katiblik sənəti ənənəsini davam etdirib yaşadırdılar. XIV əsrin sonunda Mir Əli ibn İlyas ət-Təbrizi (1330-1405) xəttatlıq sahəsində böyük şöhrət qazanmış, bu günə gəlib çatan bir çox nəfis əlyazma abidələrinin yaradıcısı olmaqla bərabər, həm də nəsx və təliq xətləri əsasında uzun əsrlərdən bəri müsəlman-Şərqi aləmində istifadə olunan nəstəliq xəttinin yaradıcısıdır. Mir Əli Təbrizi xəttatlıq sənətini, həmçinin özünün icad etdiyi nəstəliq xətt ilə yazmağı oğlu Mir Abdullaya öyrətmiş, o da xəttatlar arasında tanınan, seçilən sənətkarlardan biri olmuşdur.

Mir Abdulla ibn Mir Əli isə öz sənətini XV əsrin görkəmli xəttatı Cəfər Təbriziyə öyrətmişdir. Nəstəliq və klassik xətt növlərində gözəl yazan Cəfər Təbrizi bir müddət Təbrizdə yaşamış, sonra isə Şərqi siyasi, mədəni mərkəzlərindən biri olan Herata – Baysunqur Mirzənin sarayına köçüb, saray xəttatlarının başçısı olmuşdur. Cəfər Təbriziyə Baysunqur Mirzə xüsusi qayğı göstərərək ona “Baysunquri” təxəllüsünü vermiş və xəttatlıq sahəsində böyük şöhrət qazandığına görə “xəttatül-xəttatin” kimi fəxri ada layiq görülmüşdür. O, Heratda olarkən Firdov-

sinin “Şahnamə” (Gülüstan sarayı, Tehran), Sədinin “Gülüstan” əsərini (Çester Bitti kitabxanası, Dublin), Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”-sini (Ermitaj muzeyi, Sankt-Peterburq) nəstəliq xəttilə köçürmüşdür.

XV əsrdə əvvəl Təbrizdə yaşamış, sonra isə Herata köçmüş Əzhər Təbrizi, onun şagirdi Hüseyn Bayqaranın sarayında yaşamış Sultan Əli Qaini, XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəlində yaşamış, xətti-sittə və nəstəliqlə gözəl əlyazma abidələri köçürən Nizaməddin Əli Ərdəbilinin də Azərbaycan əlyazma kitabının ən nadir nümunələrinin yaranmasında xidmətləri olmuşdur.

“XVI əsr Azərbaycan milli mədəniyyətinin zirvəyə qalxdığı əsrdir. Əsrin başlanğıcından bütün Azərbaycan torpaqlarını birləşdirib vahid bir dövlət yaradan görkəmli dövlət xadimi, sərkərdə və şair Şah İsmayıl Xətai ölkədə bir neçə əsrdə təşəkkül tapmış məhsuldar qüvvələrin, elm və mədəniyyətin, iqtisadi-ictimai münasibətlərin mərkəzləşməsində müsbət rol oynamış və onların fəal ifadəçisinə çevrilən Səfəvilər imperiyasının əsasını qoydu” [37, 8]. Şah İsmayıl Xətai və I Şah Təhmasibin vaxtında da sarayda xəttatlar, kitab sənətilə bağlı digər sənətkarlar cəmləşmişdilər. 1514-cü il Çaldıran döyüşündə türk sultanı Sultan Səlimin qoşunları Şah İsmayıl Xətai qoşunları üzərində qələbə çaldıqdan sonra bir müddət Təbrizi əldə saxlamış, sonra şəhəri tərk edərək qənimət kimi gözəl sənət əsərlərilə birlikdə xəttatlardan Zahir Qazızadə, Şah Qasım Təbrizini də zorla Türkiyəyə – İstanbula, sultan sarayına aparmışlar [68, 95].

Azərbaycandan olan sənətkarların Yaxın və Orta Şərqi mərkəzi şəhərlərində yaşayıb, yazıb-yaratmasını tədqiqatçılar əsasən siyasi hadisələrlə, yəni işğallardan sonra onların zorla aparılması fikrilə əlaqələndirirlər. Ola bilsin ki, bəzi hallarda bu belə olmuşdur, necə ki yuxarıda XVI

əsrdə Osmanlı-Səfəvi münasibətləri fonunda buna aid bir nümunəni gördük. Ancaq tamamilə bu fikri əsas götürmək olmaz. Çünki sənət adamlarının yazıb-yaratması üçün maddi təminat və hər şeydən əvvəl lazımı şərait olmalı idi. Odur ki, bəzi sənətkarlar özləri üçün daha münasib olan yerlərə gedib sığınacaq tapıb, oralarda da yaradıcılıqla məşğul olub və sənət əsərləri yaratmışlar. Qeyd edək ki, Yaxın və Orta Şərqi torpaqları orta əsrlərdə ayrı-ayrı hökmdarlar tərəfindən idarə edilsə də, aralarında din birliyi, mədəniyyət yaxınlığı olmuş və eyni əlifbadan istifadə olunduğundan bu ərazilərdə yaşayan xalqlar bir-birilə qırılmaz tellərlə bağlı olmuşdur. Üç dildən – ərəb, fars, türk dilindən regionun hər tərəfində istifadə olunmuş, şairlərin əksəri əsərlərini üç dildə yazmışlar. Odur ki, Azərbaycandan bir xəttatın, ya da başqa yaradıcı bir adamın Herat, Səmərqənd, İsfahan, Şam, Bağdad, Hələb kimi şəhərlərə gedib orada yaşayıb, yazıb-yaratması orta əsrlərdə adi bir hal olmuşdur.

Klassik şairlərdən Firdovsi, Nizami, Hafiz, Sədi, Nəsimi, Füzulinin əsərləri bütün Şərq aləmində oxunmuş, yeni-yeni nüsxələri hər zaman katiblər tərəfindən köçürülmüşdür. Azərbaycanlı xəttatlar, miniatürçü rəssamlar vətənimizdən kənar da qonşu ölkə hökmdarlarının, yaxud da imtiyazlı adamların sifarişinə əsasən Nizaminin, Füzulinin və digər Azərbaycan, Şərq klassiklərinin əsərlərini köçürməklə nəfis əlyazma kitabları yaratmışlar. Həmin əlyazma kitabları Azərbaycandan kənar yaranıb başqa ölkələrin muzey və kitabxanalarında saxlanılsa da, mütəxəssislər tərəfindən tamamilə haqlı olaraq, Azərbaycan əlyazma kitabı, Azərbaycan xalqına məxsus yazılı sənət abidələri hesab olunur.

Azərbaycan əlyazma kitabının gözəl nümunələrinin yaranmasında Şah İsmayıl Xətai sarayına yerli sənətkarlardan Sultan Məhəmmədlə birgə qonşu əyalətlərdən məşhur sənət adamları – Kəmaləddin Behzad, Şeyxzadə İsfahani, Heydər Əli Türbəti, xəttat Şah Mahmud Nişapuri, ornamentçi-müzəhhib Hüseyn Qəzvini də cəlb olunmuşdular.

Şah İsmayıl Xətainin böyük oğlu, varisi Şah Təhməsinin hakimiyyəti dövründə (1524-1576) əlyazma kitabı sənəti daha da inkişaf edir, bu sahədə sarayda rəssam Mir Məsəvvir, Mirzə Əli Təbrizi, Müzəffər Əli, Mir Seyidəli, Siyavuş bəy, müzəhhib Həsən Bağdadi və başqaları çalışırdılar. Şah İsmayılın oğlanları Sam Mirzə, Bəhrəm Mirzə və nəvəsi İbrahim Mirzə nəinki əlyazma kitabı sahəsində işləyənləri himayə edirdilər, həm də özləri poeziya, musiqi və xəttatlıq, rəssamlıqla maraqlanırdılar [68, 35].

Əlyazmaşünaslardan əlyazma kitabının qədim, ilk nümunələrinin bir şəxs tərəfindən, yəni xəttatın, katibin, sonrakı dövrlərdə isə bir çox sənət adamlarının birgə əməyinin məhsulu olmasını göstərənlər vardır. Məsələn, əlyazma kitablarını sənətsünaslıq baxımından uzun illər tədqiq etmiş A.Qazıyev yazır ki, “əgər bizə gəlib çatan, Azərbaycanda köçürülüb və tərtib edilmiş əlyazma abidələrinin ilkin nümunələri yalnız xəttatlar tərəfindən meydana gəlmişsə, sonrakı dövrlərdə isə (XV-XVII əsrlər) əlyazma kitablarının köçürülüb tərtib olunmasında xəttatla yanaşı miniatürçü-rəssam, müzəhhib, mücəllid də iştirak etmişdir” [68, 23]. Müəllif XVII əsrə aid əlyazma kitablarını bir neçə sənət adamının müştərək fəaliyyəti sayəsində yaranmış kitablardan hesab edirsə, xatırladaq ki, müşahidə etdiyimiz XVII əsrə aid əlyazma kitablarının heç də hamısı gözəl tərtibatlı deyil. Elə əlyazma kitabları var ki, onu

yalnız bir nəfərin – katibin əlinin məhsulu hesab etmək olar. Belə əlyazma kitablarında abidənin mətni, başlıqlar eyni rəngli mürəkkəblə yazılır, haşiyə xətləri, mətnin başlanğıcında frontispis və bədii tərtibatını zənginləşdirən xüsusiyyətlər nəzərə çarpmır. Odur ki, yuxarıdakı fikirlə tam razılaşmaq olmaz. Çünki XVII əsr və sonrakı dövrlərdə də həm nəfis tərtibatlı, həm də miniatürü, ornamenti olmayan adi əlyazma kitabı təsiri bağışlayan əlyazma ədbidələri də köçürülmüşdür.

Tədqiqat obyektini kimi araşdırılan XVII əsrdən bu günümüzdə gəlib çatan əlyazma kitablarının heç də hamısı bütöv, tam halda deyildir. Buna misal olaraq “Mehr və Mah” (B-1676), Həsənin “Yusif və Züleyxa” (B-2333), Məhəmməd Füzulinin “Qəzəliyyat” (B-2704), Məhəmməd bəy Xaqaninin “Hədəsi-ərbəin” (B-2873) əsərlərinin köçürüldüyü əlyazma kitablarını qeyd edə bilərik. Bu əlyazma kitablarında müxtəlif hissələrdən vərəqlər qopub düşmüş və naqis şəkildədir. Belə əlyazma kitablarına köçürülmüş əsərlərin adını, müəlliflərini bəzən dəqiqləşdirmək də mümkün olmur. Bəziləri isə şərti olaraq əsəri köçürən katib və kitab sahibinin verdiyi adlarla adlandırılmışdır.

Əlyazma kitablarının naqis vəziyyətə düşməsinin səbəbi müxtəlif ola bilər. Bunlardan bəziləri lazımi iqlim şəraitinin olmamasından, diqqətsizlik, laqeydlik ucbatından korlanmışdırsa, bəziləri də əlyazma kitabı sahibindən asılı olmayaraq pis hala düşmüşdür. Bunu tarixin müxtəlif dövrlərində yaranan ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqələndirmək olar. Torpaqlarımız dəfələrlə yadellilərin hücumlarına məruz qalıb, kəndlərimiz, şəhərlərimiz qarət olunub. Belə hallarda xalqımız zülmə, əsarətə düşdüyü kimi, onun mənəvi sərəvəti də hədsiz ziyan çəkib. Yüzlərlə nadir əlyazma kitabları da ya yandırılaraq məhv edilmiş, ya da qənimət

kimi ələ keçirilmişdir. “1576-cı ildən 1585-ci ilə kimi Azərbaycanda hakim olan türk ordusu komandanı Osman paşa Özdəmirzadənin saray adamları tərəfindən Türkiyəyə aparılmış və hazırda Drezden Kral kitabxanasında saxlanan “Kitabi-Dədə Qorqud”un da taleyi acınacaqlı olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” əlyazmasının Azərbaycandan aparılması o dövrə görə qarət, tarixə görə isə müsbət haldır” [16, 80].

Ötən yüzilliyin 20-30-cu illərində Sovet hakimiyyəti tərəfindən xalqımızın ziyalı və mütəfəkkirləri repressiyalara məruz qaldığı kimi, yüz illərlə əski əlifbada yazılmış orta əsr əlyazma kitablarımız da məhrumiyyətlərlə üzləmiş və dövrün çətin sınağından çıxmışdır. Mənəvi sərvətimizə ən böyük zərbə məhz Sovet hakimiyyətinin ilk illərində bolşeviklər tərəfindən vurulmuşdur. Əlyazma kitabları o zaman ya yığılaraq haralarasa aparılmış, ya da siyasi təqiblərdən xilas etmək üçün insanlar onları quyularda, evlərin divarlarında, damında gizlətməyə məcbur olmuşlar. Bütün bu məhrumiyyətlərə baxmayaraq, xalqımız kitab sərvətimizin müəyyən hissəsini böyük çətinliklər hesabına qoruyub saxlaya bilmişdir. Hal-hazırda bu zəngin sərvətdən bizə gəlib çatan 12 min əlyazma kitabı Əlyazmalar İnstitutu xəzinələrində mühafizə edilir. Son illərdə aparılmış araşdırmalara görə 10 min sayda əlyazma kitabımız da xarici ölkələrin böyük kitabxanalarında, məşhur muzeylərində və şəxsi kolleksiyalarında saxlanılır (47).

Beləliklə, burada belə bir fikir yaranır ki, dövrümüzə gəlib çatan əlyazma kitablarının heç də hamısı yaxşı vəziyyətdə deyildir. Əlyazma kitablarının naqisliyi onların köçürülmə tarixini, müəllifini, əsərin adını, köçürüldüyü yeri dəqiqləşdirməkdə çətinliklər törədir. Çox zaman belə hallarla rastlaşdıqda yuxarıda sadalanan əlyazma kitabı xü-

susiyətləri təxmini müəyyənləşdirilir. Bu da çox vaxt düzgün olmur. Odur ki, əlyazma kitabının günümüzə gəlib çatmış naqis nümunələrinin tarixini dəqiqləşdirmək üçün onların kağızının elmi-paleoqrafik cəhətdən araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

1.2. Əlyazma kitabının kağızı və filiqranı

Əlyazma kitabının meydana gəlməsində kağızın rolu böyükdür. Kağız yazı mövcud olandan çox-çox sonra yaranmışdır. Ona qədər insanlar kağızı əvəz etmiş müxtəlif yazı vəsaitlərindən – papirus, perqament və sairədən istifadə etmişlər. Orta əsrlərdə, eləcə də XVII əsrdə yaranan əlyazma kitabı kağızının necə hazırlanması, ümumiyyətlə, kağızın hansı inkişaf mərhələlərindən keçməsi, keyfiyyət markasının fərqinə görə həmişə böyük maraq doğurmuşdur. Üzərində müşahidə apardığımız XVII əsr Azərbaycan əlyazma kitabı kağızlarını əsasən iki yerə ayırmaq olar: filiqranlı və filiqranı olmayan kağızlar. Filiqranı olmayanlar Şərqdə, filiqranlı kağızlar isə Avropa ölkələrində istehsal olunmuşdur. Şərq kağızının heç bir filiqran nişanı olmadığı üçün konkret hansı bölgədə istehsal olunduğunu müəyyənləşdirməkdə çətinliklərlə üzləşirik. Lakin Avropa istehsalı olan kağızlarda filiqran nişanlar olduğundan harada və nə vaxt hazırlanması haqqında konkret, bəzən dəqiq olmasa da, təxmini fikirlər söyləmək mümkündür.

Bəs Azərbaycanda yaranmış əlyazma kitablarının hazırlanmasında istifadə olunan kağız hansı yollarla gətirilmişdir? Ümumiyyətlə, kağızın meydana gəlməsi, yayılması həmişə mütəxəssislərin marağına səbəb olmuş və diqqətdən yayınmamışdır.

“Kağızın yaranma tarixi dəqiq məlum deyil, ancaq

eramızın II əsrinin əvvəllərində Çində meydana çıxdığı söylənilir. Buradan isə ərazicə yaxın olan Orta Asiyaya yayılmışdır. Orta Asiyada ilk vaxtlar kağız əsasən Səmərqənddə hazırlanmışdır. VII əsrdə Orta Asiyaya gələn ərəblərə burada kağızdan istifadə olunması məlum olur. 751-ci ildə ərəblər kağızın hazırlanma üsulunu öz torpaqlarına – Suriyaya, Misirə apararaq istehsal etməyə başlayırlar” [62, 72]. Kağızın Çində yaranması ilə bağlı müxtəlif fikirlər dolaşsa da, onun ilk dəfə istehsalının rəsmiləşdirilməsi Tsay Lunun adı ilə bağlı olmuş və bu tarixi hadisə eramızın 105-ci ilində Cin imperatoru sarayında qeydə alınmışdır.

Kağız meydana çıxana qədər isə papirus və perqamentdən istifadə olunmuşdur. “Papirus tropik bitki olub Nil çayının deltasında bitirmiş. Eramızdan əvvəl bu bitkinin yarpağından və iç liflərindən kağız əvəzinə istifadə etməyə başlamışlar. Papirusun kövrək material olmasına baxmayaraq, onda yazılmış çoxsaylı yazılar bu günə qədər gəlib çatmışdır. Onların əksəriyyəti quru iqlimi olan Misir və Tunisdə tapılmışdır. Bu papiruslarda əsasən Aristotelin əsərləri, Pindarın şeirləri, Homer, Sofokl və Esxilin əsərlərindən parçalar yazılmışdır” [72, 12].

“Ərəblər hələ islamdan əvvəl və hicri tarixinin ilk iki əsrində papirusdan yazı materialı kimi istifadə etmişlər. VIII əsrdən XI əsrin sonlarına qədər isə papirus Səmərqənd kağızı ilə birligə işlənmişdir. Ərəb papiruslarının gözəl bilicisi olan A.Qroman indiyədək məktub və sənəd yazılmış 16 min ərəb papirusu müəyyənləşdirmişdir” [72, 40]. Avropa ölkələrinə də papirus Misirdən göndərilirdi. Misir papirusundan daha çox yunanlar faydalanmışdır. Misirə gedən tacirlərin hər dəfə az da olsa papirus gətirməsi böyük bayrama çevrilirdi. Odur ki, antik yunan mədəniy-

yətinin yaranmasında Misir papirusunun rolu əvəzsizdir.

Yunanıstana papirus ilk dəfə eramızdan əvvəl VII əsrdə gətirilmiş və bir hissəsinə dini mətnlər köçürüldüyündən “müqəddəs” adı verilmişdi. Gətirilmiş papirusun bir qisminə də hökmdarlara aid mətnlər, ibrətamiz kəlamlar köçürülmüş və bu cür papiruslara “ağustos” demişlər. Məhz bunun nəticəsidir ki, son yüzilliklərə qədər çar Rusiyasında əla keyfiyyətli kağız “царская бумага”, Şərqdə isə “hümayunnamə” adlanmışdır. Lakin ərəblər tərəfindən kağız əldə ediləndən sonra papirus yavaş-yavaş aradan çıxmağa başladı. Kağız geniş yayılana qədər isə perqamentdən yazı materialı kimi istifadə olunmuşdur. “Mənbələrdə belə yazırlar ki, Misirlə Perqam arasında iqtisadi və mədəni əlaqələr pozulduğundan Misir çarı V Ptolemey (e.ə. II əsr) Perqama papirus aparılmasını qadağan edir. Vəziyyətdən çıxmaq üçün perqamlılar dərinə aşılamaq texnikasını təkmilləşdirirlər. Nəticədə, hər iki tərəfində yazı yazmaq üçün yararlı material yaranır. Yeni yaranan yazı materialını “perqamen” (yun. pergamen) adlandırırlar. Romalılar isə ona “membrena” (membrana) adını verirlər” [72, 12]. Ərəblər arasında isə yeni yazı ləvazimatı “tumar” adı ilə məşhurlaşmışdı. “Tumar” – yunanca (tomari) dəri mənasındadır.

Perqamentin hazırlanmasında kifayət qədər zəhmət sərf etməklə əsasən qoyun, keçi, dana və öküz dərisindən istifadə olunmuşdur. Əvvəlcə, dərinə bir neçə gün əhəng çəninə saxlayır, sonra onun tük və qalan ətinə təmizləyərək yenidən əhəng çəninə qoyurlar. Daha sonra onu çərçivə üzərinə möhkəm çəkib, yenidən üstündə qalan tükləri təmizləyirlər. Beləliklə, hər iki üzündə yazı yazmaq üçün yararlı olan perqament başa gəlir. Dərinə tamam aşıladıqdan sonra çərçivədən çıxarıb kənarlarını kəsir və bundan

sonra vərəq formasına salmışlar.

Papirus və perqament artıq XI-XII əsrlərdən etibarən az istifadə olunmağa başlanmışdır. Bunun səbəbini ərəblərin VIII əsrdən başlayaraq kağızdan istifadə etməsi və papirusun lazımı səviyyədə yazı materialı olmaması ilə izah edirlər. “Papirusa nisbətən perqament bir müddət kağızla paralel olaraq işlənmişdir. Kağızın hazırlanması perqamentdən daha ucuz başa gəlsə də, Avropada çox sonralar istifadə olunmağa başlanmışdır. Çünki ilk vaxtlar kağızın uzunömürlülüyünə inanmırdılar. Hətta, Almaniya imperatoru II Fridrix 1231-ci ildə kağızdan rəsmi sənədlərdə istifadə olunmasını qadağan etmişdi. İtaliya və Fransa dəftərxanalarında kağızdan yalnız qaralama kimi istifadə olunurdu. İlk kağızdan olan əlyazma kitablarına alimlər əsasən öz dünyəvi əsərlərini köçürürdülər” [72, 24].

“Kağız ərəblərdən Avropaya iki istiqamətdə – birincisi, Mərakeşdən İspaniyaya və Fransaya, ikincisi isə Misirdən İtaliyaya və Almaniya keçmişdir. Avropada ilk kağız istehsalı 1151-ci ildə İspaniyada və 1276-cı ildə İtaliyada həyata keçirilmişdir. Rusiyada isə ilk kağız hazırlayan müəssisə 1570-ci ildə Moskvada yaradılıb” [73, 8].

Son vaxtlaradək elmi ədəbiyyatda kağızın Azərbaycana XIV əsrin ortalarına qədər əsasən Hindistandan, Orta Asiyadan və əsrin sonlarından isə Aralıq dənizi sahillərindəki ölkələrdən gətirildiyi barədə məlumat verilirdi [40, 41]. Dünya şöhrətli alim Cavad Heyət məşhur alim Veyl Durantın “Mədəniyyət tarixi” kitabına əsaslanıb “İslam mədəniyyətinin Qərb mədəniyyətinə təsiri” məqaləsində yazır ki, Bağdadda ilk kağız fabrikinə 794-cü ildə iranlı türk Əlfəz Bərməki açmışdır [15, 2]. Qeyd edək ki, kağız Şərqi müxtəlif yerlərindən gətirilməklə bərabər, Azərbaycanın özündə də istehsal edilmişdir. Ölkəmizdə kağız ha-

zırlayan ilk emalatxana IX əsrdə Güney Azərbaycanın Xunec qəsəbəsində olmuş, həmin qəsəbə hal-hazırda Kağızkonən adlanır [58, 45].

Şərq və Qərb kağızlarının qalınlıq, codluq, bozluq və s. əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənən xüsusiyyətləri vardır, lakin onların ən əlamətdar xüsusiyyəti, Qərb kağızlarında filiqranların mövcudluğu, Şərq kağızında isə onların olmamasıdır. "Filiqran" termini Azərbaycan türkcəsində bir müddət əvvəl "su nişanı" (водяные знаки) kimi də ifadə olunub. Amma rus dilindən fərqli olaraq, Avropa mənşəli bu termin bir çox dillərə tərcümə olunmadan keçmiş, biz də tədqiqatda ilk mənbələrdə olduğu kimi istifadə etmişik. "Filiqran latın sözü olub, nazik məftildən hazırlanmış forma deməkdir" [73, 8]. İlk dəfə filiqrandan 1282-ci ildə İtaliyanın Fabriano şəhərində istehsal olunan kağızda istifadə olunmuşdur. O vaxta qədər isə Avropada hazırlanan kağız filiqransız olmuşdur. Kağızda əks olunmuş ilk filiqran xaç təsviridir. Bundan sonra isə gül, öküz başı, tərəzi, dairə içərisində liter yazılmış filiqranlar meydana çıxıb. Sonrakı dövrlərdə filiqranlar daha da mürəkkəb formalar almışdır. Mütəxəssislərin tədqiqatı nəticəsində Avropa kağızlarında, ümumiyyətlə, 4 mindən artıq filiqranın işləndiyi aşkar edilmişdir.

Filiqranın kağıza tətbiqi başlıca olaraq aşağıdakı zərurətdən yaranmışdır. Orta əsrlərdə Avropada kağız hazırlayan müəssisələr çoxaldıqca, sahibkarların istehsal etdiyi məhsul bir-birindən fərqlənsin deyə, kağızda xüsusi nişanlar yerləşdirmişlər. Bunun üçün kağız hazırlanan qəlibdəki metal torun üstünə kağız ustasının nazik məftildən düzəltdiyi xüsusi forma qoyulurdu. Kağız hazırlanandan sonra işığa tutduqda aydın görünən həmin xüsusi forma-təsvir məhz filiqran hesab edilir.

Filiqran kağızın harada, hansı müəssisədə və nə vaxt istehsal olunduğunu bildirən başlıca paleoqrafik əlamətdir. Buna görə də XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq arxivçi, sənətşünas, kitabşünas alimlər kağızı işığa tutarkən görüklə bilən nişanlarla maraqlanmağa başlamışlar. Filiqranların öyrənilməsi müxtəlif səbəblərdən tarixi düşmüş, pozulmuş əlyazma kitabları və sənədlərin köçürülmə vaxtını müəyyənləşdirməkdə kömək edir. Filiqranlar emblema və literli (hərfin qrafikasının təsvirində) olmasına görə iki yerə bölünür.

XVII əsrdə köçürülmüş və Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində saxlanılan, üzərində müşahidə apardığımız 32 əlyazma kitabının 25-də müxtəlif təsvirli filiqranlar aşkarlanmışdır. Yeddi əlyazma kitabının kağızında isə heç bir filiqran yoxdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, filiqransız kağızlar Şərq istehsallı kağızlara aid edilir.

Nəzərdən keçirilən əlyazma kitablarının kağızında həm emblema, həm də literli filiqranlar təsvir olunub. Hər bir əlyazmanın kağızında filiqranlar kəmiyyət və məzmun etibarilə yekcins deyildir. Bəzilərində yalnız bir emblema təsviri, digərlərində isə emblema və herbi xatırladan filiqranlarla bərabər, literli filiqranlar da əks olunub. Məsələn:

B-3591 şifrli əlyazmada (Məcmuə) üç aypara (Tre Lune) təsviri (Bax: Əlavə, filiqranlar, şəkil №58);

B-1506 şifrli əlyazmada ("Qəhrəmannamə") iki dairə üzərində xaç təsviri (şəkil №51);

B-2333 şifrli əlyazmada (Həsən. "Yusif və Züleyxa") Foolshap (Pelerinli təlxək) təsviri (şəkil №7);

B-547 şifrli əlyazmada (Füzuli. Qəzəllər. "Leyli və Məcnun") xaç təsviri (şəkil №62);

B-2953 şifrli əlyazmada (Füzuli. "Divan") taç, üzərində üç yarpaqlı yonca otunun təsviri (şəkil №53).

Bu əlyazmalarda yalnız bir təsvirdən ibarət filiqlanlar əks olunub. Demək olar ki, göstərilən əlyazma kitablarının hər birinin kağızı filiqlanına görə ayrı-ayrı kağız müəssisələrə mənşəlidir.

Elə əlyazma kitabları da var ki, kağızında iki və daha artıq təsvirli filiqlanı görmək olur:

A-438 şifrli əlyazmada (Həmdi Həmdullah. "Yusif və Züleyxa") iki filiqlan: dairə içərisində lövbər, üzərində altıguşəli ulduz (şəkil №29) və tərəzini xatırladan təsvir, üzərində xaç əks olunub (şəkil №57);

B-3675 şifrli əlyazmada (Füzuli. "Divan") iki filiqlan: iki dairə üzərində xaç təsvirli tac, yuxarıdakı dairədə xaç, aşağıda isə "RG" literləri (şəkil №35); ikincidə emblema, ortasında xaç, yuxarisında tac, aşağıda iki dairə, birinci dairədə "RG" literləri yazılmışdır (şəkil №34);

B-120 şifrli əlyazmada (Füzuli. "Divan") üç ayrı-ayrı təsvirdən ibarət emblema xarakterli filiqlan: birincisi, emblemanın ortasında "H" hərfi və altıguşəli ulduz (şəkil №6); ikincisi, ortasında insan üzünün təsviri olan günəş (şəkil №23); üçüncüsü isə, altıguşəli ulduzdur (şəkil №63). Bu əlyazmada emblema-filiqlanlardan əlavə "JOSEPH" və "BOZANO" yazılmış literli filiqlanlar da var (şəkil №84, 85).

S-192 şifrli əlyazmada (Füzuli. "Divan") ellips içərisində xaç, aşağısında "LD" literləri olan filiqlan (şəkil №40) əks olunub. İkincidə üç dairə, yuxarıdan birincidə xaç, ikincidə "GDC", üçüncüdə isə "D" literləri yazılıb. Dairələrin yuxarisında tac təsvir olunub (şəkil №38). Üçüncü filiqlan isə başına dəbilqə geymiş döyüşçü təsvirindən ibarətdir (şəkil №16).

S-257 şifrli əlyazmada (Füzuli. Qəzəllər. "Leyli və Məcnun") literli və emblema xarakterli filiqlanlar əks olunub:

Birinci, emblema üzərində tac, ortasında xaç, aşağıda iki dairə, birincidə "AG" hərfləri (şəkil №37);

İkinci, "8", "6" rəqəmləri, "H", "K" hərfləri (şəkil №87);

Üçüncü, tac, aşağıda su zambağı (şəkil №48);

Dördüncü, qlobusu xatırladan dairə, aşağıda it təsviri (şəkil №18);

Beşinci, "Horn" (Almananiya, poçt şeypuru) filiqranı və yaxud üzərində xaçlı tac, ortasında sur yerləşdirilmiş kubok (şəkil №10).

A-373 şifrli əlyazmada bir-birindən fərqlənən iki tac təsvir olunub: üstündə hilal olan tac fraqmenti; ləçəkli tabənzər fiqur (şəkil №52, 56).

Hər bir kağız istehsal edən müəssisənin bir-birindən fərqli xüsusi təsvir-filiqranı olmuşdur. Göstərilən əlyazma kitablarında bir deyil, iki və daha artıq şəkildə filiqrان yerləşdirilir. Demək olar ki, bu əlyazma kitablarını tərtib edən katiblər kitab üçün bir neçə müəssisədə istehsal olunan kağızdan istifadə etmişlər.

Emblemanı xatırladan filiqrان ya kağız istehsal edən müəssisə sahibinin şəxsi, ya da kağız istehsal olunan şəhərin, ölkənin herbini bildirir.

Literli filiqrانlar əlyazma kitabları kağızında həm ayrı-ayrı hərflərlə, həm də hər hansı bir bütöv sözün qrafikasında olur. B-120 şifrli əlyazmada "BOZANO" və "JOSEPH" sözləri yazılmış filiqrانlar var (şəkil №85, 84). Çox güman ki, birinci filiqrان kağızın istehsal olunduğu yeri, ikincisi isə sahibkarın adını bildirir. Əlyazma kağızlarında literli filiqrانların bütöv şəkildə yazılışına çox nadir hallarda rast gəlmək olur. Əlyazma kitablarının kağızında literli filiqrانlar daha çox ayrı-ayrı hərflərlə göstərilir. Bu hərflər sahibkarın adının, inisialının, kağızın ha-

zırlandığı yerin baş hərflərini bildirərək üst-üstə çəkilmış iki, üç dairə içərisində, xaç nişanının sağ-sol tərəfində və müxtəlif təsvirli filiqranların ətrafında əks olunur.

B-3675 şifrli əlyazmada (Füzuli. "Divan") literli filiqranla yanaşı emblema-filiqran təsvir olunub. Bunların hər ikisinin eyni şəxsə məxsus olduğunu ondan bilmək olar ki, birinci filiqrandə müəssisə sahibinin adını bildirən "RG" literi ikinci filiqranın aşağı hissəsində təkrar yazılıb. İkinci filiqran çox güman ki, müəssisə sahibinin şəxsi nişanıdır (şəkil №34, 35).

Filiqran haqqında tam təsəvvür onda olar ki, filiqran təsvir olunmuş vərəq bütöv şəkildə gözümüzün qabağında olsun. Ancaq vərəqləri müşahidə etdikdə filiqranların əlyazma kitabının büküyünə düşdüyünü görürük. Odur ki, vərəqi işığa tutub baxarkən filiqranlar yarımçıq vəziyyətdə görünür. Filiqranın qalan hissəsi isə vərəqin ardı olan o biri hissədə yerləşir. Filiqranın əlyazma kitabının büküyünə düşməsinin başlıca səbəbi, bizcə, kağızın hansı müəssisədə, kimə məxsus olması haqqında məlumatı daha təhlükəsiz yerdə qoruyub saxlamaqdan ötrüdür. Çünki kitabın daha çox vərəqlərinin kənarı cırılıb korlandığından filiqranlar orta hissəyə salınmışdır ki, kağızın istehsalçısını, hazırlandığı yeri filiqrana görə müəyyən etmək mümkün olsun.

Filiqranlar mütəxəssislər tərəfindən əlyazma kitabı kağızının tarixini müəyyənləşdirən əsas meyar kimi götürülür. Düzdür, bu fikri bütün əlyazma filiqranlarına aid etmək olmaz, çünki elə filiqranlar var ki, məhdud bir vaxtda deyil, uzun illər ərzində, hətta bir neçə əsr ərzində kağız istehsalında istifadə olunmuşdur. Ancaq çox vaxt kağız istehsal edən müəssisənin sahibi dəyişdikdə filiqran da yenisi ilə əvəz olunmuşdur. Elə sahibkarlar da olmuşdur ki, müəssisənin ilk başdan mövcud olan herb-filiqranını oldu-

ğ u kimi qoruyub saxlamışdır. Bu məsələdə diqqətli olmağı məsləhət görən rus filiqranoloqu S.A.Klepikov Hollandiyaya məxsus olan məşhur "PROPATRIA" (Azad Niderland Respublikasının herbi) filiqranının ayrı-ayrı əlyazma kiablarına aid iki nümunəsini göstərərək qeyd edir ki, birbirindən çox az fərqlənən bu filiqranlardan biri 1703-cü ildə Hollandiyanın "Vander Ley" firmasında, o biri isə 1829-cu ildə rus fabrikantı Aleksandr Olxinin müəssisəsində istehsal olunmuş kağızdadır [73, 26]. Buradan göründüyü kimi, yüz ildən yuxarı zaman fərqi nə baxmayaraq, bir-birinin oxşarı olan filiqranlarda elə bir böyük fərqin sezilməməsi mütəxəssisdən daha diqqətli olmağı tələb edir. Filiqranların daha diqqətlə öyrənilməsi üçün kağız istehsal edən müəssisənin və filiqranın yaranma tarixinin araşdırılması olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məsələn, elə "PROPATRIA" və yaxud "Graden of Holland" adlandırılan filiqran Rusiya kağızlarında orijinaldan fərqli olaraq, oturmuş vəziyyətdə təsvir olunmuş qız şəklinin ətrafı dalğalı göstərilməklə qayığa bənzədilmişdir. Əslində isə başına Frakiya papağı qoymuş qız, qarşısında isə bir əlində qılınc, o biri əlində cida tutmuş şirşəkli hasar içərisində təsvir olunmaqla Hollandiyanın sərhədlərinin möhkəm qorunduğu və azadlığı uğrunda mübarizə aparması ilkin filiqranda təsvir olunub [73, 26].

Əlyazma kitablarının kağızında xaç və avropalılara aid olan rəməzlərdən başqa ay, ulduz filiqranlarına da tez-tez rast gəlirik. "Vaxtilə belə filiqranı olan kağızlar əsasən Osmanlı imperiyası ərazisində istehsal olunmuşdur. Sultan dəftərxanaları üçün kağızın hazırlanmasında yerli ustalarla bərabər artıq kağız istehsalında böyük təcrübəsi olan, o zaman İspaniya, İtaliya, Portuqaliyadan mühacirətə gəlmiş yəhudilər də iştirak edirdilər. Türkiyədə hazırla-

nan kağız nazik və keyfiyyətli olmasına görə Avropa kağızından fərqlənirdi” [80].

Şərq xalqlarına aid rəmzləri bildirən filiqranlara Avropa ölkələri müəssisələrinin istehsal etdiyi kağızlarda da rast gəlirik. Belə kağızlar daha çox İtaliyada, əsasən də Venesiyanın “Tre Lune” (“Üç ay”) kağız müəssisəsində istehsal olunmuşdur. Burada kağız məxsusi olaraq Osmanlı Türkiyəsi üçün hazırlandığından ondakı filiqranlar da müsəlman-Şərq xalqlarına aid rəmzləri ifadə edirdi. XVII əsrdə köçürülmüş Azərbaycan əlyazma kitablarında da çoxlu ay, ulduz filiqranlarına rast gəlirik. B-1236 və B-3591 şifrlı əlyazmalardakı üç aypara təsvirli filiqran həmin əlyazma kitabları kağızının Venesiya kağızı olduğunu bildirir. Məşhur filiqranoloq V.Nikolayev yazır ki, bu cür kağızlar XVI əsrin sonu, XVII əsrin ortalarında istehsal olunmuşdur [80].

Yuxarıda qeyd olunan B-3591 şifrlı əlyazma kitabının sonunda (102-ci vərəq) belə bir katib qeydini oxuyuruq: “Fi-tarixi şəhri cəmədiyüssani, sənə 1056” (miladi 1626 – Ə.M.). Əlyazma kitabının köçürülmə tarixini bildirən bu katib qeydi və V.Nikolayevin sözləri tam əsas verir ki, üç aypara filiqranlı kağıza köçürülmüş tarixi olmayan digər əlyazma kitablarının tarixi haqqında dəqiq olmasa da təxmini fikir söyləyək.

Osmanlı dövlətində kağıza olan tələbatı yerli müəssisələr ödəyə bilmədiyi üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kağızın böyük hissəsi Avropa ölkələrindən gətirilirdi. Avropa kağızlarının əksərində xaç şəkilli filiqranlar təsvir olunurdu. Xaç nişanı tac üstündə, herblərin ortasında və yaxud da kənarlarında əks olunmuşdur. Ancaq rastlaşdığımız tac və başqa filiqranlarda xaç əvəzinə üç yarpaq yonca otunun təsviri olan filiqranları görürük. Məsələn, B-

2953 (Füzuli. "Divan"), A-373 (Füzuli. "Leyli və Məcnun"), B-2333 (Həsən. "Yusif və Züleyxa") şifrlı əlyazma kitablarının kağızında tac, üzərində üç yarpaq yonca otunun təsviri əks olunub. Belə kağızlar V.Nikolayevə görə Osmanlı imperiyası üçün hazırlandığından və Osmanlı imperiyası müsəlman ölkəsi olduğuna görə xaçın təsviri kodlaşdırılaraq başqa formada, yəni üç yarpaq yonca otu şəklində verilmişdir [80].

B-2873 şifrlı əlyazmadakı (Məhəmməd bəy Xaqani. "Hədisi-ərbəin") tac filiqranı üzərində xaçı bildirən yonca otu və aypara təsvir olunub. V.Nikolayev yazır ki, bu cür filiqrانlar rəmzi məna daşıyır, yəni burada xaçın aypara üzərində qələbəsinə işarə olunur. Venesiya nişanı olan bu filiqranda xaçın aypara üzərində qələbəsi simvollaşdırılıb [80].

Filiqrان kağızları bir-birindən fərqləndirən nişan olduğu kimi, tarixi olmayan əlyazma kitablarının tədqiqində tarixi olan filiqranlı əlyazma kitabları kağızından bir növ açar kimi də istifadə olunur.

Köçürülmə tarixi olmayan əlyazma kitabında kağızın istehsal olunma və ona mətnin köçürülmə tarixini filiqrانına əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür. Mənbələrdə qeyd olunur ki, kağız istehsal olunduqdan sonra müxtəlif vaxtlarda, yəni kağızın həm istehsal olduğu il, həm də beş il, on il sonra da katiblər tərəfindən istifadə oluna bilər. Ola bilsin ki, kağız ya istehsalçıda, ya da onu alanda illərlə istifadəsiz qalsın. Odur ki, kağızın istehsal olduğu vaxtla istifadə olunma tarixini eyniləşdirmək düzgün deyil. Əlyazma kitabına köçürülmüş mətnin tarixi kağızın istifadə olunduğu vaxtdan hesablanmalıdır. Kağızın istehsalı ilə istifadəsi arasındakı vaxt barədə fikirlər də müxtəlifdir. Məsələn, V.Nikolayev 30 ildən yuxarı olmadı-

ğını [80]. L.İ.Kiselyova isə 20 ilə qədər [72, 24] olmasını qeyd edir. Gördüyümüz kimi, bu məsələdə mütəxəssislərin fikri müxtəlifdir və araşdırma nəticəsində əlyazma kitabının köçürülməsi haqqında tam dəqiq tarixi bildirmək mümkün olmasa da, təxmini fikir irəli sürülür.

XIII əsrdən başlayaraq XIX əsrin sonunadək istehsalçılar filiqrandan kağızları bir-birindən fərqləndirən nişan kimi istifadə etmişlər. Əlyazmalarda tarixin filiqranda rəqəmlərlə təsvir olunması isə son dövrlərə aiddir. Tarixli filiqranlara əsasən XVIII-XIX əsr Rusiya istehsallı kağızlarda rast gəlirik.

Tarixi qeyd olunmayan filiqranlı əlyazma kitabları kolofonunda katib tərəfindən köçürülmə tarixi yazılan əlyazma kitablarına əsasən müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan B-1236 şifrli əlyazma kitabı haqqında (Əhmədi Təbrizi. "Əsrarnamə") fikir söyləmək olar. Köçürülmə tarixi olmayan üç aypara filiqranlı bu əlyazmanın kağızı B-3591 şifrli, katib tərəfindən sonda h.1056 (m.1646)-cı ildə köçürüldüyü qeyd olunan məcmuənin kağızı ilə eynidir. Yəni tarixsiz əlyazma abidəsi də XVI əsrin sonu və XVII əsrin ortalarında Venesiyanın "Tre Lune" müəssisəsinə məxsus olan kağızda yazılmışdır. Məhz əlyazmaları tutuşdurub, müqayisə aparmaqla əlyazma kitabının XVII əsrin ortalarında köçürüldüyü fikrini söyləmək mümkündür.

Aparılmış araşdırmalarda "Əsrarnamə"nin həmin əlyazma nüsxəsi haqqında yazılıb: "Azərbaycan EA Əlyazmalar İnstitutunda Əhmədinin "Əsrarnamə" tərcüməsinin iki əlyazma nüsxəsi saxlanılır. Əlyazmalardan birinin fotofaksimilesi çap olunmuş, ikincisi isə kitab çapda ikən İnstitutun fonduna daxil olmuşdur. Paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə hər iki nüsxə XVIII əsrdə köçürülmüşdür" [50, 19].

Xatırladaq ki, Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan Əhmədi Təbrizinin “Əsrarnamə” əsərinin iki nüsxəsindən birincisinin (B-1236) kağızında Venesiya “Tre Lune” kağız müəssisəsinə aid olan üç aypara, ikincisində isə (B-5266) “Amsterdam” və “Foolşap” (Pelerinli təlxək) filiqranları vardır. Köçürülmə tarixi olmayan əlyazma kitablarının tarixini müəyyənləşdirməkdə kağızdakı filiqranın mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alsaq, qeyd edə bilərik ki, hər bir filiqran kağız istehsal olunan müəssisələrdə konkret tarixi dövrlərdə istifadə edilmişdir. O cümlədən “Əsrarnamə” köçürülmüş əlyazma kitablarından birincisinin kağızı XVI əsrin sonu və XVII əsrin əvvəllərində [80], ikincisi isə iki növ Hollandiya kağızına köçürülüb. “Amsterdam” filiqranlı kağızlar 1630-1810, “Foolşap” (Pelerinli təlxək) filiqranlı kağız isə 1610-1702-ci illər ərzində [73, 26] istehsal olunmuşdur. Əlyazmanın ikinci nüsxəsinin kağızı uzun bir dövr ərzində (XVII əsrin əvvəlindən XIX əsrin əvvəlinə qədər) istehsal olunduğundan əlyazma kitabının XVIII əsrdə köçürülməsi fikrilə qismən razılaşmaq olar. Ancaq birinci nüsxə köçürülmüş əlyazma kitabının tarixini isə XVII əsrin yarısından gec olmayaraq köçürüldüyünü deyə bilərik. Çünki üç aypara filiqranlı kağız əgər XVII əsrin əvvəllərinə qədər istehsal olunmuşdursa və kağızdan istehsal olunandan ən uzağı 20-30 ildən gec olmayaraq istifadə olunduğunu nəzərə alsaq, onda V.Nikolayevin fikrini əsas götürməklə deyə bilərik ki, B-1236 şifrli “Əsrarnamə” əsərinin nüsxəsi yuxarıda göstərilən mənbədəki tarixdə, yəni XVIII əsrdə deyil, XVII əsrin 50-60-cı illərinə qədər köçürülmüşdür.

Köçürülmə tarixi katib tərəfindən qeyd olunmayan, ya da kolofon yazılan vərəqi düşmüş əlyazma kitablarını tarixi olan əlyazma kitablarına əsasən müqayisə edib, tu-

tuşdurub filiqrانlarının oxşarlığına görə tarixsiz əlyazma abidələrinin nə vaxt köçürülməsi haqqında müəyyən qənaətə gəldiyimiz kimi, istifadə olunma tarixi konkret mənbələrə əsasən bəlli olan filiqrانlı əlyazmaların tarixi haqqında da fikir söyləmək olar. A-462 (Mahmud Əbdül Baqi. Qəzəliyyat), A-438 şifrlı (Həmdi Həmdullah. “Yusif və Züleyxa”) əlyazma kitablarında köçürülmə tarixinə rast gəlmirik. Lakin hər iki əlyazma kitabının kağızında dairə içərisində lövbər, üzərində isə altıguşəli ulduz təsviri olan filiqrان var. V.Nikolayev yazır ki, bu cür nişanlı filiqrانlara 1668-ci ilə aid sənədlərin kağızında rast gəlmişəm [80]. Yuxarıda adı çəkilən əlyazma abidələri göstərilən tarixdə də olmasa, həmin ildən bir neçə il irəli-geri olmaq fərqi ilə istehsal olunmuş İtaliya kağızına köçürüldüyünü təxminən söyləmək mümkündür.

Əlyazma kitabının kağızını filiqrانlarına görə hansı ölkədə istehsal olunduğunu da müəyyən edirlər. “Türk Əlyazmaları Kataloqu”nda [56] təsvir olunan əlyazma abidələrinin kağızı haqqında təsvirçilər ölkələrə görə mətnin ya İtaliya, Hollandiya, ya da Avropada istehsal olunmuş kağızlarda köçürüldüyünü qeyd edirlər. Görünür, təsvirçilər hansı abidənin kağızının harada istehsal olunduğunu müəyyənləşdiriblərsə, o ölkənin adını yazır, hansını dəqiqləşdirməyə müvəffəq olmayıblarsa, onu ümumi olaraq Avropa kağızı adı ilə qeyd etmişlər.

Bildiyimiz kimi, 1282-ci ildə İtaliyanın Fabriano şəhərində ilk filiqrانlı kağızın istehsalından sonra digər Avropa ölkələri də istehsal etdikləri kağızın başqalarından fərqlənməsi üçün xüsusi filiqrان nişanları seçmişlər. Bu filiqrانların bəziləri bir-birinə oxşar olub, çoxunun konkret hansı ölkəyə, şəhərə aid olduğu müəyyən edilir. Bunların içərisində, xüsusilə, “Amsterdam” (Niderland), “PROPAT-

RİA" (Azad Niderland Respublikasının herbi), "Strasburq su zambağı" (Fransa), "Tre Lune" (Venesiya), "İngiltərənin herbi", "Belçikanın yeddi vilayətinin herbi" və s. filiqrانlar daha çox diqqəti cəlb edir. Bundan başqa təsvir edilmiş imperatorların portretinə, bütöv yazılmış yer adlarına görə də filiqrانın hansı ölkəyə, şəhərə aid olduğu müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatçı alim O.A.Dobiaş-Rojdestvenskaya Avropada istehsal olunmuş kağızlardakı filiqrانlardan danışarkən onların fərqli cəhətlərini belə göstərir: "İlk dəfə İtaliyada yaranan filiqrانlı kağızlarda təsvirlər əsasən dairə içərisində göstərilir. Ən çox xaç nişanlı mələk, tac, dəbilqə, bayraq, çəllək, quş qanadı, sancılmış ox təsvirli filiqrانlarına rast gəlirik. Daha sonra Fransada istehsal olunmuş kağızlarda qalxan formasında olan herbin üzərində üç su zambağı, xoruz, it və istehsal olunduğu şəhərlərin herbi təsvir olunmuş filiqrانlar meydana çıxır. Donuz şəkilli filiqrانlara isə Almaniyada istehsal olunmuş kağızlarda rast gəlinir. XVI əsrin birinci yarısında bütün Qərbi Avropa ölkələri kağızında əlcək, həmin əsrin ikinci yarısında və XVII əsrin əvvəllərində kuzə, səhəng təsvirli filiqrانlar təsvir olunub. Filiqrانlarda kağızın hazırlandığı yer və müəssisənin adı yalnız XIX əsrdə göstərilməyə başlanmışdır" [66, 43].

Nəzərdən keçirdiyimiz 32 əlyazma kitabı kağızlarının harada istehsal olunması haqqında "Türk əlyazmaları kataloqu"nda aşağıdakı məlumat verilib: 18-i Avropa, biri İtaliya, ikisi Hollandiya, üçü Kokand, biri Şərq istehsalı olduğu, səkkizi haqqında isə heç bir qeyd yazılmayıb [56]. Bildiyimiz kimi, Hollandiya və İtaliya Avropada yerləşən ölkələrdir. Kataloqda bəzi əlyazma kitabları kağızının konkret hansı ölkəyə məxsusluğu göstərilirsə, digər hissəsi isə

təsvirçi dəqiq araşdırma aparmadığından ümumi olaraq Avropa adı ilə qeyd olunur. Halbuki, burada olan, yəni filiqranına əsasən əlyazma kitablarından bəzisinin kağızının hansı ölkəyə məxsus olduğunu təxminən müəyyən etmək olardı. Bu əlyazma kitablarının çoxunun kağızı kataloqda [56] Avropa kağızı kimi göstərilərsə də, yuxarıda istinad etdiyimiz mənbələrə əsasən deyə bilərik ki, onların bəziləri İtaliya kağız müəssisələrinə məxsusdur.

XVI-XVII əsrlərdə Osmanlı İmperiyası üçün ən çox İtaliyadan kağız gətirildiyini və oradan da qonşu ərəzilərə, o cümlədən Azərbaycana yayıldığını nəzərə alıb, filiqranlarını əsas götürməklə aşağıdakı əlyazma kitabları kağızının İtaliya müəssisələrinə aid olması fikrini təsdiqləyə bilərik. Məsələn, B-3675 (Füzuli. "Divan"), S-192 (Füzuli. "Divan") şifrlı əlyazma kitablarının kağızında tac, aşağısındakı dairədə liter, dəbilqə (şəkil №16, 34, 12, 39); A-373 (Füzuli. "Leyli və Məcnun"), B-2953 (Füzuli. "Divan"), B-2673 (Xaqani Məhəmməd bəy. "Hədisi-ərbəin"), B-153 (Məcmuə) şifrlı əlyazma kitablarının kağızında tac, üzərində yonca otu təsviri olan filiqran (şəkil №55, 46, 54, 52), A-462 (Mahmud Əbdül Baqi. "Divan") və A-436 (Həmdi Həmdullah. "Yusif və Züleyxa") şifrlı əlyazma kitablarının kağızında isə dairə içərisində lövbər, üzərində altıguşəli ulduz filiqranları təsvir olunub (şəkil №57, 29, 28).

Kataloq kimi mötəbər bir mənbədə, bizcə, bir prinsipin gözlənilməsi daha münasibdir. Yəni əlyazma kitabı kağızının ya ümumi şəkildə Avropa istehsalı olduğu, ya da müəyyənləşdirilib konkret bir ölkəyə aid olması yazılmalıdır. Kataloqlarda əlyazma abidəsi haqqında çox qısa, lakonik məlumatın verildiyini və ölkələrin dəqiqləşdirilməsində səhvlərə yol verilməməsini nəzərə alıb, Qərb kağızının ümumi bir adla, yəni Avropa istehsalı olmasını gös-

tərmək, bizcə, daha məqsədəuyğundur.

Professor V.Nikolayev yazır ki, Genuya XVII-XVIII əsrlərdə kağız istehsal edən mühüm mərkəzlərdən biri olmuşdur. Onun kağızlarında əsasən üst-üstə çəkilməmiş dairə, üzərində isə tac və xaç təsviri olan filiqranlar olmuşdur [80]. Bu cür filiqranlara biz Məhəmməd Füzulinin XVII əsrdə köçürülmüş bəzi əlyazma kitablarında rast gəlirik:

B-3675 (Füzuli. "Divan") şifrlı əlyazma kitabındakı iki filiqrandan birində üst-üstə çəkilməmiş iki dairə üzərində xaç, o birində isə tac təsvir olunub. Hər iki filiqranın dairələrində isə "RG" literləri yazılıb (şəkil №35, 34).

S-192 (Füzuli. "Divan") şifrlı əlyazma kitabının kağızında üç dairə üzərində xaç nişanlı tac, dairələrin birincisində xaç, sonrakılarda isə "GDC", "D" literləri yazılıb (şəkil №39).

S-257 (Füzuli. Qəzəliyyat. "Leyli və Məcnun") şifrlı əlyazma kitabının kağızında iki dairə üzərində xaç nişanlı tac təsvir olunub (şəkil №37). Dairənin birində "AG" literi yazılıb, o biri isə boş qalmışdır. Genuya kağızı ilə bərabər bu əlyazma kitabında su zambağı təsvir olunmuş filiqranlı kağızdan da istifadə olunub. Bu cür filiqran V.Nikolayevə görə Fransa kağızlarında olur.

Əlyazma kitablarının kağızında çox az rast gəldiyimiz filiqranlardan biri də bayquş təsvirli filiqrandır. Mənbələrdə həmin filiqranın hansı Avropa ölkəsinə aid olduğu göstərilmir. Bu filiqranı B-2704 (Füzuli. "Qəzəliyyat") və M-21 (İsməti Məhəmməd İstanbullu. "Divan") şifrlı əlyazma kitablarının kağızında görürük. Göstərilən əlyazma kitablarının kağızında bayquş filiqranından başqa xaç nişanlı filiqran da əks olunub. Xaç filiqranının yuxarı hissəsində üç yarpaq yonca, sağ və sol tərəflərində isə literlər təsvir olunub. Birinci əlyazma kitabının literi "G-B" (şəkil №42),

ikincininki isə "A-B"-dir (şəkil №42). Literlərin fərqlənməsi əlyazma kitabı kağızının ayrı-ayrı kağız müəssisələrinə, sahibkarlara məxsus olması ilə əlaqədardır. V.Nikolayev xaçı rəmzləndirən üç yarpaq yonca otunun təsvirini İtaliya kağızlarına aid olduğunu yazır. Burada belə qənaətə gəlmək olar ki, bayquş filiqranlı kağızlar da elə İtaliya istehsalıdır.

Müşahidə apardığımız əlyazma kitablarından yalnız birində qartal təsvirli filiqrana rast gəlirik. Bu filiqran B-3092 şifrli əlyazma kitabına köçürülmüş məcmuənin kağızındadır. Belə filiqranlı kağızın hansı ölkəyə məxsus olmasını yenə V.Nikolayevə istinad etməklə müəyyən etmək mümkündür. O yazır ki, Avstriya kağızı XVII əsrdən başlayaraq Türkiyəyə gətirilmişdir. Başqa Avropa ölkələri kağızından fərqli olaraq Avstriya kağızında almanlar üçün xarakterik olaraq birbaşlı və ikibaşlı qartal təsvirli filiqranlar olmuşdur [80]. Deməli, XVII əsrdə Azərbaycan əlyazma kitablarının hazırlanmasında İtaliya, Fransa, Hollandiya kimi ölkələrə məxsus olan kağızlarla yanaşı, Avstriya kağızından da istifadə olunmuşdur. Qeyd edək ki, qartal filiqranlı Rusiya kağızına da əlyazma kitablarında tez-tez rast gəlirik. Lakin Avropa kağızından fərqli olaraq bu cür Rusiya kağızları XVIII və XIX əsrə aid olub, qartal filiqranı ilə yanaşı kiril qrafikalı liter-filiqranları özündə əks etdirir. Yuxarıda göstərdiyimiz əlyazma kitabının kağızında isə "TBFA", "ORT" latın hərfləri olan literli filiqranlar bir daha fikrimizi əsaslandırır ki, bu cür filiqranlı kağızlar Avstriya istehsalıdır.

"Kataloq"da [56] bəzi əlyazma kitablarının kağızı haqqında heç bir qeydə rast gəlməsək də, onların filiqranlı olub, Avropa istehsalı olması aydın görünür. B-4169 (Məcmuə) şifrli əlyazmada tac, B-3221 (Məcmuə) şifrli əlyazmada isə "Amsterdam" filiqranı əks olunub. Bunlardan birincisi çox güman ki, İtaliya, ikincisi isə filiqranında iki şir şəkli olan

Amsterdam şəhərinin herbi təsvir olunmuş Hollandiya kağızıdır (şəkil №3, 4).

Kataloqda əlyazmaların paleoqrafik təsvirindəki uyğunsuzluqlardan biri də budur ki, B-3191 (Məcmuə) şifrlı əlyazma ilə B-1236 (Əhmədi Təbrizi. "Əsrarnamə") şifrlı əlyazmanın kağızı eyni müəssisəyə məxsus olsa da, birincisi Avropa, ikincisi isə İtaliya kağızı kimi göstərilib [56]. Həlbuki, hər iki əlyazmanın kağızında Venesiyanın məşhur "Tre Lune" kağız müəssisəsinin üç aypara filiqranı əks olunub.

Əlyazma kitabı kağızının inkişaf tarixindən aydın olur ki, ilk dəfə Şərqdə meydana çıxan kağız orta əsrlərdə Avropaya gedib çıxmış, orada kağızın istehsalı geniş vüsət aldıqdan sonra yenidən, əks istiqamətdə Şərq ölkələrinə müxtəlif yollarla gətirilmişdir. Orta Asiya və Şərqi Türküstan əlyazma kitablarını tədqiq edən T.İ.Sultanov yazır ki, əlyazma kitabları çox zaman Şərq kağızında yazılmışdır. Avropa kağızında yazılmış Orta Asiya və Şərqi Türküstan əlyazma abidələri sayca çox azdır. Onlar da əsasən XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlinə aiddir. İlk dəfə Avropa kağızı XIV əsrin sonunda Türkiyəyə gətirilib, XVII əsrdən isə gətirilmə kağızlarda yazılmış əlyazma kitabların sayı xeyli artmışdır [83, 485].

Belə bir vəziyyəti Azərbaycan əlyazma abidələri köçürülmüş kitablarda da görmək olur. Azərbaycana o zaman Avropa kağızının gətirilməsi iki yolla ola bilərdi. Bunlardan birincisini Azərbaycanın Osmanlı imperiyası kimi böyük dövlətin qonşuluğunda yerləşməsi ilə, digərini isə əvvəlcə Ağqoyunlu, sonra Səfəvilər dövlətinin Avropa ölkələri ilə birbaşa yaratdığı iqtisadi, siyasi əlaqələrilə bağlamaq olar.

Hələ XV əsrin sonunda "İtaliya dövlətlərinin, Macarıstanın, Avstriyanın, Polşanın və digər Avropa ölkələrinin hökmdarları Uzun Həsənlə sıx diplomatik münasibətlər ya-

ratmışdır. Onlar Azərbaycan hökmdarının şəxsində cənub-şərqi Avropada ekspansiyalı siyasəti yeridən Osmanlı sultanı II Mehmedə qarşı qüdrətli müttəfiq tapmışdılar. Uzun Həsənin səfirləri (Həsən Əzan, Murad bəy, Hacı Məhəmməd və b.) Venesiya hakiminin sarayında əziz qonaqlar idilər. Venesiya senatı öz diplomatlarını – Lazaro Kaprinonu, Katerino Zenonu, Cozef Barbaronu, Ambroco Kontarinini Təbrizə göndərmişdi” [11, 157]. Ağqoyunlu, daha sonralar isə Səfəvilər dövlətinin Avropa ilə əlaqəsi onların xarici ölkələrlə diplomatik münasibətlərinin inkişafına, iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsinə səbəb olurdusa, unutmmaq lazım deyil ki, Avropanın cənub-şərq hissəsini ələ keçirmiş Osmanlı imperiyası kimi qüdrətli dövlətin şərqində, Asiya ölkələrinə keçib gedən ticarət yollarının üstündə yerləşən Azərbaycanla hərcəhətli əlaqə saxlamaq Qərb ölkələrinin maraq dairəsində idi. Məhz, 1514-cü ildə Çaldıran döyüşündə tökülmüş qardaş qanı Avropa ölkələrinin bu marağı ilə əlaqədar idi.

Beləliklə, deyə bilərik ki, Azərbaycana Avropa istehsalı olan kağızların gətirilməsi heç də təsadüfi deyildi. Qonşu Osmanlı dövlətindən gətirildiyi kimi, Qərbdə artıq XVI-XVII əsrlərdə burjua inqilabları baş vermiş, iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf etmiş ölkələrdə bir çox sahələrdə olduğu kimi kağız istehsalında da nailiyyətlər əldə etmiş Niderland, Fransa, Almaniya, Avstriya və İtaliya dövlətlərindən fəliqranlı kağızların gətirilməsi təbii idi. Çünki hələ XV əsrdən başlayaraq Avropa ilə Azərbaycan ərazisində yaranan dövlətlərin həm iqtisadi, siyasi əlaqələri, həm də Qərbdən Şərqə gedən ticarət yollarının ərazimizdən keçməsilə əla-

---

¹ Ekspansiya (lat. Expansio – yayılma, genişlənmə) – inhisar birliklərinin və qruplarının, kapitalist dövlətlərinin hökmdarlıq dairəsinin genişləndirilməsi, istər iqtisadi və istərsə də qeyri-iqtisadi metodlarla (işğal etmə, diplomatik təzyiq göstərmə) həyata keçirilir. ASE, III cild. Bakı, 1979, səh.590.

qədər olaraq, müxtəlif növlü Avropa istehsalı olan kağızlar gətirilmiş və geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Mənbələrdə Şərqi kağız kimi qeyd olunan yerli və başqa qonşu Şərqi ölkələrində hazırlanmış kağıza da XVII əsrdə Azərbaycan əlyazma abidələri köçürülmüşdür. Şərqi kağız Avropa kağızından fərqli olaraq fəliqransız olduğundan ilk baxışda harada istehsal olunduğunu müəyyən etmək olmur. Orta əsrlərdə Şərqi mərkəzi şəhərlərinin demək olar ki, əksərində kağız istehsal olunmuşdur. "XIV-XVII əsrlərdə İrənin müxtəlif şəhərlərində əlyazma kitabı üçün kağız hazırlanmaqla bərabər, Çin, Suriya, İraq və Hindistandan da yüksək keyfiyyətli kağız gətirilirdi. Həmin kağızlar yerinə və keyfiyyətinə görə müxtəlif adlarla adlandırılırdı: "bağdadı", "səmərqəndi", "isfahani", "buxarayı", "xətayi" (Çin), "dövlətabadi", "xanbalıq", "abi-firəngi", "kəşmiri", "fısdığı", "sürməyi", "tirməyi", "adilşahi", "həriri" (Hindistan və Səmərqənd ipək kağızı), "hindi", "nizamşahi", "qauni" – "güllü Təbriz kağızı" [68, 286].

Əlyazma kitabı kağızının istehsal və hazırlanma tarixini bəzən onun keyfiyyətli olub, olmaması ilə əlaqələndirirlər. Yəni qalın, o qədər də parlaq olmayan kağızı, daha keyfiyyətli kağıza nisbətən tarixən qədim olduğunu söyləyirlər. Düzdür, orta əsrlərdə kağızın hazırlanma texnologiyası get-gedə inkişaf etmiş, müasir dövrə yaxınlaşdıqca daha keyfiyyətli kağızlar istehsal olunmuşdur. Ancaq unutmamaq lazım deyil ki, kağızın keyfiyyətliliyi daha çox onun xammalından, hazırlanma texnologiyasından və xüsusilə, sifarişçinin istəyindən asılıdır.

Şərqi istehsal olunmuş kağızlar arasında "kağaz-nimkətəni" (yarım kətan kağız) xüsusilə seçilmişdir. Bu kağızın əsas xammalı çətənə lifidir. Xırda-xırda doğranmış kütləni axar suda yuyub sıxır, sonra ona müəyyən miqdarda

potaş və əhəng əlavə edirlər. Sonra isə qatışıq xammalı qarışdırıb, yenidən sıxıb qurudurlar. Bu əməliyyat bir neçə dəfə təkrar olunur. Xammal kütləsinin hazırlanma əməliyyatı qurtardıqdan sonra kağızın qəlibə tökülməsi başlanır. Kağız vərəqlərinin tökülməsində çərçivə-qəlib və tordən istifadə olunur. Çərçivə-qəlib tut ağacından, tor isə paralel düzülərək at tükü ilə bağlanmış nazik bitki qıça və budaqlarından düzəldilir. Kağızın hazırlanması zamanı tor çərçivə-qəlibə qoyulur və sonra hazırlanmış xammal tökülür. Kağız quruduqdan sonra çıxarılıb xüsusi bıçaqla kənarı kəsilir. Kağızın hər iki tərəfinin pardaxlanması üçün buğda unundan hazırlanmış kraxmaldan istifadə olunur. Tamamilə qurudulduqdan sonra kağızın hər iki tərəfi armud ağacından hazırlanan lövhə üzərində təkrarən pardaxlanır [83, 485].

Orta Asiya əlyazma kitablarının kağızını tədqiq edən özbək alimi E.Axundcanov Səmərqənd, Buxara və Kokandda istehsal olunan kağızı növünə görə üç yerə bölür: "Birincisi, ipək tullantılarından hazırlanan kağız, ikincisi, sıx, qalın, yaxşı pardaxlanmış yarıipək, yarıçətənə lifindən, üçüncü növ kağız isə, pambıq-kağız kütləsindən hazırlanmışdır. XVII və XIX əsrlərdə Orta Asiyada meydana çıxan və Kokand, Daşkənd kağızı hesab edilən kağızlar demək olar ki, pambıq-kağız kütləsindən hazırlanmışdır" [62, 36]. Mənbələrdən bir daha məlum olur ki, kağızın keyfiyyəti onun xammalından və hazırlanma texnologiyasından asılıdır. Məsələn, XVIII-XIX əsrlərdə pambıq-kağız kütləsindən hazırlanan Kokand və Daşkənd kağızına nisbətən, tarixən daha əvvəl hazırlanmağa başlanmış "kağazi-nimkətəni" daha keyfiyyətli olmuşdur.

Yüksək bədii tərtibatlı, nəfis sənət əsərləri olan əlyazma kitablarının hazırlanmasında əsas şərtlərdən biri kimi yüksək keyfiyyətli kağızlardan istifadə olunmasıdır. Bu cür kağızlar

Bağdad, Buxara, Xorasan, xüsusilə Təbriz, Səmərqənd və Mısırda hazırlanırdı. Əksər hallarda, tam emaldan keçməmiş kağız alınır, onlar yerli kitab emalatxanalarında kraxmal, müxtəlif bitki və dərman yağları ilə şüməllənir, kağızın suya davamlı olması üçün bəzən ona yumurta sarısı çəkilirdi. Adi kağızlar kətandan hazırlandığı halda, keyfiyyətli kağızlar düyü küləşindən hazırlanıb, düyü həlimi ilə ovxarlanırdı. İpək qatışıqı, ya da təmiz ipəkdən hazırlanan kağızlar ən keyfiyyətli kağız sayılırdı [37, 10].

XVII əsrə aid edilən əlyazmalardan üçünün yazılmış tədqiqat əsərlərindən birində Kokand kağızına köçürüldüyü qeyd olunmuşdur [35]. Bu əlyazma kitablarından B-3111 şifrli Füzuli "Divan"ı h.1107/m.1696, S-773 şifrli Füzuli "Divan"ının digər nüsxəsi h.1094/m.1683-cü ildə köçürülüb. Köçürülmə tarixi olmayan A-611 şifrli əlyazma kitabına da Füzulinin "Divan"ı köçürülmüşdür. Lakin əvvəlkilər kimi Kokand kağızına köçürüldüyü qeyd olunan sonuncu əlyazma kitabı da, paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə XVII əsrə aiddir. Burada hər üç əlyazma kitabının XVII əsr Kokand kağızına köçürülməsi ilə bağlı fikrə aydınlıq gətirmək vacibdir.

Mənbələrə görə Kokand Orta Asiyada kağız istehsal olunan mərkəzlərdən biri olmuşdur. E.Axundcanov yazır ki, kağız müəssisələri Orta Asiyada mədəni həyatın daha çox canlanmağa başladığı şəhərlərdə meydana gəlmişdir. X-XIX əsrlər ərzində Bəlx, Mərv, Termez, Gürkənc, Daşkənd kimi mədəniyyət mərkəzlərində kağız istehsal edən müəssisələr olmuşdur. 1252-ci ildən Buxarada, XV əsrdən isə Heratda, XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Kokandda ilk dəfə kağız hazırlanmağa başlanmışdır [62, 28]. Burada tədqiqatçının Kokandda kağız istehsalı tarixi ilə bağlı mülahizəsi əsas götürülərsə, onda yuxarıda qeyd olunan əlyaz-

maların Kokand kağızına köçürülməsi fikrinin düzgün olmadığı ortaya çıxır. Belə olan halda Füzulinin XVII əsrə aid adı qeyd olunan "Divan" nüsxələri o zaman daha məşhur olan Səmərqənd, Buxara və Herat kimi şəhərlərdə istehsal olunmuş kağıza köçürüldüyü məlum olur. Görünür, Kokand kağızının nə vaxtdan istehsal olunması tarixindən xəbərdar olmayan əlazma təsvirçisi Kokand kağızının XVIII əsrdən sonra Şərqi aləmində geniş şöhrət tapmasına əsaslanaraq kataloqda yuxarıdakı qeydi etmişdir. E.Axundcanov daha sonra yazır ki, həmin kağız müəssisələrini Fərqanə əyalətinə köçmüş Səmərqənd sənətkarları açmışlar. XVIII əsrdə Səmərqənd və Buxarada kağız buraxılışı tənəzzül etdikdən sonra Kokand Orta Asiyada kağız istehsal edən mərkəzə çevrilir. XIX əsr və XX əsrin iyirminci illərinə qədər Kokand bütün Türkiyəni kağızla təmin etmiş və hüdudlarından kənara göndərilmişdir [62, 28].

Beləliklə, XVII əsrə aid nəzərdən keçirdiyimiz əlyazma abidələrinin araşdırılması nəticəsində məlum olur ki, onların böyük əksəriyyəti Avropa ölkələrində, az bir hissəsi isə Şərqi mədəniyyət mərkəzlərində hazırlanmış kağızlara köçürülmüşdür. Müxtəlif ölkələrdən gətirilmə kağızlarda əlyazma kitablarının yaranması onu deməyə imkan verir ki, orta əsrlərdə istər Qərbdən Şərqi, istərsə də Şərqi Qərbi gedən ticarət yolları Azərbaycandan keçmiş və Yaxın Şərqi Avropa ölkələri arasında siyasi, iqtisadi əlaqələrin mövcud olması Azərbaycanda kitab yaradıcılığına güclü təsir etmişdir.

1.3. Əlyazma kitabının köçürülmə tarixi və yeri

Hər hansı bir abidənin mətninin tarixi tədqiq edilərkən imkan daxilində onun nüsxələrinin, redaksiyalarının və abidənin özünün tarixi dəqiqləşdirilməlidir. Mətnin tarixi birbaşa əlyazmanın özündəki göstəricilərdə, həmin müəllifin başqa əsərlərində, məktublarda, xatirə ədəbiyyatında və s. ola bilər... Nüsxədə tarix aşkarlandıqda nəzərə almaq lazımdır ki, bu tarix əlimizdəki deyil, bizə gəlib çatmamış daha əvvəlki nüsxələrdən köçürülmüş də ola bilər. Əgər nüsxənin tarixi yoxdursa, tarix məsələsinin paleoqrafik xüsusiyyətlərə – xəttinin səciyyəsinə, kağızdakı filigranlara və s. əsasən həll olunması (dəqiq olmasa da) mümkündür [48, 51-52].

XVII əsrə aid əlyazma kitabları üzərində araşdırma aparılarkən ümumilikdə yüzdən artıq əlyazmanın paleoqrafik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqat zamanı konkret olaraq bu və ya digər məsələyə münasibət bildirilərkən müşahidə olunan əlyazma kitablarından yalnız 32-ə istinad olunmaqla müəyyən misallar göstərilərək fikrimizi əsaslandırmağa çalışmışıq. 32 əlyazma kitabının 19-da köçürülmə tarixi qeyd olunub. Yerdə qalanlarının tarixini isə əlyazma kitabının başlıca paleoqrafik xüsusiyyətlərinə əsasən müəyyən etməli olduq.

Əlyazma kitabının köçürülmə tarixi katib tərəfindən, adətən, mətnin sonunda yazılan kolofonda qeyd olunur. Orta əsrlərdə katiblər ənənəvi olaraq mətn başa çatdıqdan sonra əlyazma kitabında mətnin bitməsi, köçürülmə tarixi, köçürənin adı və əsəri oxuyana təşəkkür etməklə ərəb, fars dilində, bəzən də Azərbaycan türkcəsində öz arzu və istəklərini yazmışlar. Həmin qeydlərdə əsərin mətninin köçürülmə tarixi ya qısa şəkildə, yəni yalnız ili, ya da il ilə ya-

naşı ayı, həftənin günü də göstərilir. B-153 şifrlı məcmuədə mətnin köçürüldüyü tarix – تمت في تاريخ سنة ١٠٧٣ (Təmmət fi tarixi sənə 1073), B-3111 şifrlı Füzuli “Divan”ının sonunda isə (90^b) تمام شد سنة ١١٠٧ (Sənə 1107 təmam şod) qısa şəkildə qeyd edilmişdirsə, B-3591 (Məcmuə), S-192 (Füzuli. “Divan”) şifrlı əlyazma kitablarının köçürülmə tarixləri nisbətən geniş verilmişdir:

١٠٨٥ شهرذی القعدة الحرام سنه (Fi-tarixi dovvom şəhri-zilqədətül-həram sənə 1085), فی تاریخ شهر جمادی الثانی سنة, ١٠٥ (Fi-tarixi şəhri-cəmədiyüssani sənə 1056). Gördüyümüz kimi, əvvəlki əlyazma abidələrində yalnız köçürülmə tarixi, sonuncularda isə əlyazmanın köçürüldüyü il göstərilməklə bərabər, ilin ayı, günü də qeyd olunub.

Əlyazma kitabının köçürüldüyü il çox zaman rəqəmlərlə yazılır. Elə abidələr də vardır ki, köçürüldüyü tarix sözlərlə göstərilir. Məsələn, B-4936 şifrlı məcmuədəki mətnlərdən birinin sonunda köçürülmə tarixi belədir: سنة احدی والف (Sənə ihədi və əlf – 1001-ci il).

Köçürülmə tarixi həm sözlə, həm də rəqəmlə olan əlyazma abidələrinə də rast gəlirik. B-3092 şifrlı məcmuəyə daxil olan ikinci mətnin kolofonunda köçürülmə tarixi hər iki şəkildə verilmişdir: “Qədd təmmə həzə risalə əş-şərifə əla yədi ər-Raci Əhməd bin İsmayıl bin Həsən əs-Siraci fi sənə xəmsu tisinə və əlf, 1095, təmmət” (27^b).¹

B-3221 şifrlı məcmuənin də köçürülmə tarixinin ili, ayı, həftənin günü sözlə katib kolofonunda (143^b) qeyd olunmuşdur: “... fi-şərhi zilhiccə əl mübarəkətə fil-yəum əs-sələsə fi tarixi əl fi əhədi mayə min hicrəti nəbiyinə Məhəmməd səlləllah tələyi aleyhə valə... və səllah fi mədrə-

---

¹ Bu şərfli risalə ər-Raci Əhməd bin İsmayıl bin Həsən əs-Siracinin əli ilə min doxsan beşinci ildə (1095) tamam olmuşdur.

səti Mövlana... Nuri Əfəndi... Məhəmməd aleyhə əssələvətü əssəlam, amin". Bu qeyddən məlum olur ki, abidə hicrətin 1001-ci ili, mübarək zilhiccə ayının üçüncü günü Mövlana Nuri Əfəndinin mədrəsəsində köçürülmüşdür.

Bəzi məcmuələrə daxil edilmiş ayrı-ayrı mətnlərin müxtəlif vaxtlarda köçürülməsini müşahidə edirik. Məsələn, B-3591 şifrlı məcmuəyə ərəb dilində dini mövzuda müxtəlif vaxtlarda üç mətn köçürülmüşdür. Birinci mətnin sonunda (8^a) "təmmətül-kitab... sənə 1055" (m.1645), ikinci və üçüncü mətnin sonunda isə "fi-şəhri cəmədiyüssani, sənə 1056" (m.1646) katib qeydini oxuyuruq. Deməli, ikinci və üçüncü mətn birincidən bir il sonra köçürülərək məcmuəyə daxil edilmişdir.

Bir əlyazma kitabına müxtəlif dövrlərdə köçürülmüş mətnlərin daxil edilməsi çox zaman mütəxəssisləri çaşbaş salır və nəticədə əlyazma kitabının köçürülmə tarixi haqqında müxtəlif məlumatlar meydana çıxır. B-34 şifrlı məcmuəyə üç dildə – ərəb, fars və Azərbaycan türkcəsində mətnlər köçürülmüşdür. Azərbaycan türkcəsindəki mətn (37^b-48^b) XVII əsrə aiddir. Birinci bab feillərin infinitiv və müzare (indiki, gələcək) zaman formalarından bəhs olunan bu mətnin sonunda katib Əbdüləli bin Babaəli fars dilində Şeyx Mahmud bin Ədhəmin Bayazidə həsr etdiyi "Miftahil-lüğət" əsərinin h.1052/m.1642-ci ildə köçürülüb tamamlandığını qeyd edir. Ərəb və fars dilində yazılmış o biri mətnlərin kağızında "1784" tarix fəliqranı əks olunub, həmçinin katib kolofonunda müxtəlif mövzulu bu mətnlərin h.1199 (m.1785)-cu ildə köçürüldüyü qeyd olunub. Kağızdakı tarix fəliqranı (1784) kağızın istehsal olunduğu ili, kolofondakı tarix isə mətnin kağız istehsal olunandan bir il sonra, yəni 1785-ci ildə köçürüldüyünü bildirir. Müxtəlif vaxtlarda, ayrı-ayrı katiblər tərəfindən köçürülən bu

əlyazma mətnləri sonradan məcmuə halına salınaraq bir əlyazma kitabında toplanmışdır.

Bəzi əlyazma kitabları naqis olduğundan, yəni katib qeydi yazılan hissə qopub düşdüyündən köçürülmə tarixini müəyyən etmək olmur. Məsələn, Əhmədi Təbrizinin “Əsrarnamə” əsərinin köçürüldüyü B-1236 şifrlı əlyazma kitabında katib kolofonu yoxdur. Ancaq müəllifin əsəri nə vaxt yazması haqqında məlumatını oxuyuruq. Bu cür müəllif məlumatları da çox vaxt həqiqəti əks etdirmir. Mütəxəssislərin fikrincə, bu onunla əlaqədardır ki, əlyazma abidələri katiblər tərəfindən təkrar-təkrar köçürülərkən müəllif kolofonunda ya bəzi dəyişikliklər edilir, ya da tamamilə dəyişdirilərək katibin özünə aid kolofonla əvəz olunur.

B-1236 şifrlı əlyazma kitabının kağızında üç aypara (Tre Lune) filiqranı var. H.884/m.1479-cu ildə yazılmış bu əsərin köçürülmə tarixi isə XVII əsrə aid ola bilər. Çünki üç aypara filiqranlı kağız Venesiyada XVI əsrin sonu və XVII əsrdə istehsal olunmuşdur. Beləliklə, köçürülmə tarixi olmayan bu əlyazma kitabı filiqranına görə XVII əsrə aid edilə bilər.

Əlyazma kitabının köçürülmə tarixi ilə bağlı yol verilmiş yanlışlığa aid bir nümunə də göstərək. Türk şairlərindən İbrahim Həqqi (1703-1772) və Niyazi Məhəmməd Misrinin (1694-cü ildə vəfat edib) divanlarının M-28 şifrlı əlyazma kitabına XVII əsrdə köçürüldüyü tərtib olunmuş kataloqda [56] qeyd olunub.

Əvvəlcə qeyd edək ki, bu müəlliflərdən biri XVII, o biri isə XVIII əsrdə yaşamışdır. Bundan başqa müəlliflər əsərlərinin yazılma tarixini və katiblər də bu iki divanı nə vaxt köçürdüklerini kolofonlarda aydın yazaraq göstərmişlər.

İbrahim Həqqinin əsərlərini h.1168/m.1754-cü ildə yazmasını ilk qəzəlin sonunda (15^b) və 89^b səhifəsindəki müəllif qeydindən oxumaq olar:

Çü sali-hicrət oldı bin yüz altmış səkkiz bəsdir,
Ey İbrahim Həqqi, xəlqə bu küftar yetməzmi?

102^b səhifəsindəki kolofonda divanın h.1192/m.1778-ci ildə Abdulla ibn Yusif ibn Ömər ibn Mustafa əl-Ərzurumi tərəfindən köçürülməsi barədə katib qeydini oxuyuruq.

Əlyazma kitabına daxil edilmiş ikinci müəllif Niyazi Misrinin divanı isə 9 il sonra h.1201/m.1787-ci ildə katib Məhəmməd ibn Əli Ərzurumi tərəfindən köçürülmüşdür.

Beləliklə, hər iki müəllifin divanı 9 il fərqlə XVIII əsrdə köçürülsə də, heç bir əsas göstərilmədən bu əlyazma kitabının köçürülmə tarixi kataloqda [56] XVII əsrə aid edilmişdir.

Bir məsələni də qeyd edək ki, bu əlyazma kitabına nəfis tərtibatla divanı köçürülmüş İbrahim Həqqi türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olsa da, əsərlərini nəzərdən keçirdikcə onların dil baxımından Azərbaycan türkcəsinə çox yaxın olmasını müşahidə etdik. Əslində Şərqi Anadoluda vaxtilə yazıb-yaratmış şairləri dilinə görə Azərbaycan şairlərindən fərqləndirmək düzgün olmazdı. Çünki tarixən eyni etnik kökə bağlı olan, dini, mədəniyyəti bir, eyni xalqın nümayəndələri olan şairlər aydın məsələdir ki, eyni bir dildə də yazıb-yaratmışlar. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə düşmüş Qazi Bürhanəddin, Ərzurumlu Qazi Mustafa Zərir, Yusif Məddah, Suli Fəqih və sair onlarca ədiblərimiz ömürləri boyu, məhz, bu bölgədə yaşamışlar. İbrahim Həqqinin əsərləri də bu sənətkarların əsərlərindən dil etibarını ilə o qədər də fərqlənmir.

Köçürülmə tarixi olmayan və köçürülmə tarixi haq-

qında mübahisəli fikirlər irəli sürülən abidələrdən biri də Həsənin “Yusif və Züleyxa” poemasının köçürüldüyü B-2333 şifrli əlyazma kitabıdır. Əlyazma kitabının paleoqrafiyasına əsaslanıb bu abidənin həm XVII əsrdə, həm də XVIII əsrdə köçürüldüyünü yazırlar. Əgər əlyazma kitabında köçürülmə tarixi, kağızının istehsal olunduğu vaxt məlum olmur, abidələrin tarixini dəqiqləşdirmək heç də asan olmur. Əsərin köçürüldüyü əlyazma kitabının sonunda (133^b) mətnin xəttindən seçilən xətlə fars dilində آمدن نادر آمدن نادر شاه... سنة ۱۱۴۷ (“Amədən Nadir şah... sənə 1147” – Nadir şah gəldi... 1147-ci il) sözləri və tarix yazılmışdır. Göstərilən tarix miladilə 1735-ci ilə təsadüf edir. Tarixdən bildiyimiz kimi, Nadir şah 1736-cı ildə özünü şah elan etmişdir. 1732-ci ildən 1736-cı ilə qədər hakimiyyətdə III Abbas olsa da, demək olar ki, idarəçilik sərkərdə Nadirqulu xanın əlində olmuşdur. Əlyazma kitabının son vərəqində ayrıca yazılmış: “Nadir şah gəldi... 1147-ci il” qeydi çox güman ki, Nadir şahın hakimiyyətə gəlməsi ilə bağlıdır. Ola bilsin ki, bu kitab saray kitabxanalarından birində olmuş və həmin qeyd də hakimiyyətə yaxın olan bir şəxs tərəfindən yazılmışdır. Əlyazma kitabının hökmdara məxsus saray kitabxanasında olmasını elə həmin səhifədə (133^b) “sahibichan” sözləri yazılmış möhür də bir daha təsdiq edir.

Əlyazma kitabının lakunlarında (səhifələrdə boş qalmış yerlər) hakimiyyətə kimin gəlməsi, hakimiyyətdə kimin olması, yeni doğulan uşaq, kiminsə vəfatı haqqında və sair qeydlərin edilməsi orta əsrlərdə və sonrakı yüzilliklərdə adi hal olmuşdur. Bu cür qeydlər əlyazma kitabı köçürüldükdən sonra müxtəlif vaxtlarda yazılmışdır. Belə hesab edirik ki, bu kitabın son səhifəsindəki qeyd də əlyazma kitabına çox sonralar köçürülmüşdür. Görünür, bəzi müttəxəssislər də həmin qeydə əsaslanaraq əlyazma kitabının

köçürülmə tarixini XVIII əsrə aid etmişlər.

Həsənin “Yusif və Züleyxa” əsərinin köçürüldüyü əlyazmanın tarixi ilə bağlı digər bir mülahizəmiz əlyazmanın kağızındakı filiqranla əlaqəlidir. Əlyazma kitabının köçürülmə tarixini müəyyənləşdirməkdə onun kağızındakı filiqran daha konkret fikir söyləməyə imkan verir. Abidənin kağızına diqqətlə baxdıqda “Foolşap” (Foolschap – Pellerinli təlxək, Hollandiya, bax: şəkil №7) filiqranını görmək olar. Mütəxəssislər bir çox əlyazma kitabının kağızında rast gəldiyimiz bu filiqranın 1610-1702-ci illər ərzində geniş şəkildə kağız istehsalında istifadə olunduğunu yazırlar [73, 20; 61, 79]. Bu faktı əsas götürsək deyə bilərik ki, Həsənin “Yusif və Züleyxa” əsərinin köçürülmə tarixi XVII əsr və XVIII əsrin əvvəllərinə aid ola bilər.

Həsənin “Yusif və Züleyxa” poeması köçürülmüş əlyazma kitabının paleoqrafik cəhətdən tədqiqinə həsr olunmuş araşdırmada isə əlyazma abidəsinin köçürülmə tarixi XVIII əsrin sonlarına aid edilmişdir. Tədqiqatçı əlyazma kitabının köçürülmə tarixi ilə bağlı fikrini belə əsaslandırır: “Əlyazmanın kağızındakı filiqranlar da dəqiq paleoqrafik faktlar verir. Nüsxənin heç bir vərəqində tam bütöv filiqrana təsadüf edilmir. Burada yalnız tacın yuxarı hissəsi (2 variantda) və xaça işarə edən üç xırda dairəcik nişanlarına rast gəlirik. Kataloqa əsasən (В.Николаев. Водяные знаки на бумаге средневековых документов болгарских книгохранилищ. II том. София, 1954), bu filiqran qalıqları poemanın 1764-1766-cı illərdə Avropada istehsal olunmuş kağızda yazıldığını göstərir. Digər tərəfdən, təcrübəli paleoqraflar qeyd edirlər ki, “kağız istehsalı ilə ondan istifadə olunması tarixləri arasında zaman fərqi heç vaxt 30 ildən artıq olmamışdır”. Deməli, Həsənin “Yusif və Züleyxa” poemasının əlimizdəki mətni 1764/66-1794/96-cı il-

lər arasında köçürülmüşdür” [12, 6].

Orada “bütöv filiqrana təsadüf edilmir” yazılsa da, qeyd edək ki, filiqranlar əsasən əlyazma kitabının bükük hissəsinə düşdüyündən tam şəkildə görünür. Yəni təsvirin yarı hissəsini bir vərəqdə görürüksə, qalan hissəsini vərəqin ardı olan o biri tərəfində görmək olar. Kitab büküyünün hər iki tərəfinə düşmüş filiqranın hissələrini birləşmiş şəkildə təsvir etsək, onda filiqrandakı təsviri bütöv halda görürük. Daha sonra isə yazılıb ki, “burada yalnız tacın yuxarı hissəsi (2 variantda) və xaça işarə edən üç xırda dairəcik nişanlarına rast gəlirik”. Qeyd etməliyik ki, burada heç bir tac təsviri yoxdur. Tacın yuxarı hissəsi hesab edilən təsvir “Foolşap” (Pelerinli kloun) filiqranının, yəni təlxək başı şəklinin aşağısında üzəşəği çəkilmiş günəş şüalarını xatırladan xətlərdir (bax: şəkil №7).

Bu əlyazma kitabında çoxlu sayda kitab büküyünə düşmüş, bütöv təsvir olunmuş “Foolşap” (Pelerinli kloun, təlxək başının təsviri) filiqranı var. Bu cür filiqranlı kağızlar yuxarıda göstərdiyimiz kimi, 1610-1702-ci illərdə Hollandiyada istehsal olunmuşdur. Nəticədə, burada əlyazma abidəsinin köçürülmə tarixinin XVIII əsrdən daha çox XVII əsrə aid olunma ehtimalı vardır. Əgər bu abidənin kağızının XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq XVIII əsrin ilk illərində istehsal olunduğunu (1610-1702) və mütəxəssislərin kağız istehsalı ilə istifadə olunması arasındakı zaman fərqi nəzərə alsaq (20-30 il), onda Həsənin “Yusif və Züleyxa” poemasının 1702-1722/1732-ci illər arasında köçürülməsi fikrini təsdiqləyə bilərik.

Əlyazma kitabının köçürülmə tarixinin aşkar edilməsində mütəxəssislər kitabın xarici görünüşündəki xüsusiyyətlərə də əsaslanırlar. Ölçüsünə görə əlyazma kitabları müxtəlifdir. Elələri var ki, həcmi və ölçüsü böyük oldu-

ğundan əldə gəzdirmək mümkün deyil. Elə kitablar da var ki, bəyazlar kimi ölçüsünə görə kiçik olub, əldə və yaxud da cibdə gəzdirmək üçün nəzərdə tutulub. Əlyazma kitabının müxtəlif formada olması həm onu hazırlayandan, həm də sifarişçinin arzu və istəyindən asılı ola bilər. Odur ki, əlyazma abidələrinin müxtəlif ölçülü, formatlı kitablara köçürülməsi, tarixini müəyyənləşdirməkdə əsas götürülə bilməz. Bu məsələ ilə bağlı olaraq orta əsr yazılı mənbələrinin paleoqrafiyasına həsr olunmuş bir tədqiqatda oxuyuruq: “Ədəbi abidənin xarici görünüşünün düzgün müəyyənləşdirilməsi onun tarixini dəqiqləşdirməkdə əsas rollardan birini oynayır. Əlyazma nüsxələrinin ölçüsü və formatı düzgün müəyyənləşdirildikdə onun hansı əsrə aid olduğunu təyin etmək asanlaşır” [35, 26].

Əlyazma kitabının tarixini müəyyənləşdirməklə əlaqədar yuxarıda deyilən fikri qismən qəbul etmək olar. XVII əsrdə köçürülmüş əlyazma kitabları forma və ölçüsünə görə müxtəlifdir. Həcmi 20 vərəqli (B-2704. Füzuli. Qəzəliyyat) əlyazma kitabından başlamış, 170 vərəqli (B-3092. Məcmuə) və daha artıq olduğu kimi, ölçüsü 6 x 12 sm (B-153. Məcmuə), 8 x 17 sm (A-373. Füzuli. “Leyli və Məcnun”) olan əlyazma kitabları ilə bərabər, 16 x 22,5 sm (B-1236. Əhməd Təbrizi. “Əsrarnamə”) olanları da var.

Əlyazma kitablarını nəzərdən keçirdikcə onların arasında ölçüsünə görə kiçik olub, əldən-ələ keçərək oxunanları daha çox poetik səpkili əlyazmalardır. Elmin bu və ya digər sahəsinə aid olan əlyazma əsərləri isə iri ölçülü kitablara köçürülüb. Görünür, orta əsr şairlərinə aid divanların, məsnəvilərin daha tez yayılması və şeir məclislərində onların əldən-ələ ötürülməsinin asan olması üçün nisbətən yığcam formalı əlyazma kitablarına köçürülməsi daha münsib hesab edilmişdir.

Böyük ölçülü əlyazma kitablarına köçürülmüş divanlara da rast gəlirik. Belə əlyazma kitablarına XVII əsrdə Orta Asiya mədəniyyət mərkəzlərində Əlişir Nəvai, Əbdürəhman Cami və Məhəmməd Füzulinin əsərləri köçürülmüş əlyazma abidələrini misal göstərə bilərik. Əlişir Nəvainin "Divan"ları köçürülmüş D-344 şifrlı əlyazma kitabı 241 vərəq, 22 x 35 sm, M-274 şifrlı əlyazma kitabı isə 324 vərəq, 21 x 34 sm ölçüdədir. Cildi, vərəqləri, başlıqları gözəl tərtib olunmuş, miniatürlər çəkilmiş bu əlyazma kitabları, bizcə, yüksək nüfuzlu saray adamları üçün hədiyyə olaraq hazırlanmış və yaxud da əlyazma kitablarının bu cür iri həcmli olması qabaqcadan sifariş edilməsi ilə əlaqədardır. Belə əlyazma kitabları saray kitabxanalarında, tarixdə tanınmış adamların şəxsi kolleksiyalarında, kitabxanalarında saxlanılmışdır. Bunu əlyazma kitabının vərəqlərinə vurulmuş möhürlər bir daha təsdiq edir. Məsələn, h.1052 (m.1642)-ci ildə Mərvdə Dövlətşah ibn Hüseyin Sərahi tərəfindən nəstəliq xəttlə D-344 şifrlı əlyazma kitabına köçürülmüş Əlişir Nəvai "Divan"ının 7^b səhifəsindəki h.1227 (m.1812)-ci il tarixli möhürdən məlum olur ki, bu kitab sonuncu dəfə "Qarabağ tarixi" əsərinin müəllifi Mirzə Adıgözəl bəyin kitabxanasında olmuşdur.

XVII əsrdə Orta Asiyada köçürülüb, Əlyazmalar İnstitutu xəzinəsində saxlanılan kitablar arasında ölçüsünə, həcminə görə kiçik olanları da var. Maraqlıdır ki, araşdırmaçı A.Qasimov tədqiqatının başqa bir yerində eyni bir dövrdə yaranan əlyazma kitablarının müxtəlif olması fikrini irəli sürməklə əvvəldə deyilən fikrinin əleyhinə çıxmış olur. O yazır: "Eyni bir əsrdə köçürülmələrinə baxmayaraq, əlyazma nüsxələri arasında paleoqrafik fərqlər vardır. Ölçülərində, xətlərində, kağızlarında və mürəkkəblərin rənglərində, başlıqların yazılışında, ornamentlərdə, fili-

qranlarda (su nişanlarında), cildlərində böyük fərqlər mövcuddur” [35, 47].

Beləliklə, əlyazma kitabının tarixini müəyyənləşdir-məkdə əlyazma kitabının xarici görünüşündə nəzərə çar-pan başlıca xüsusiyyətlər bütövlüklə əsas meyar kimi gö-türülə bilməz. Çünki XV-XVI əsrlərdə olduğu kimi, XVII-XVIII əsrlərdə də ölçü və həcminə görə əlyazma kitabları sifarişçinin istəyinə, kitab hazırlayan mütəxəssisin kitab hazırlama bacarığına, peşəkarlığına uyğun olaraq müxtəlif formalarda hazırlanmışdır.

Əlyazma kitabının paleoqrafik xüsusiyyətlərinin araş-dırılmasında onun köçürüldüyü yer də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əlyazmanın köçürülmə yeri demək olar ki, çox az hallarda katiblər tərəfindən kolofonda göstərilir. Müə-liflərə gəldikdə isə, onlar bəzən əsəri harada yazması ilə bağlı qeydlər etmişlər. Məsələn, Əhmədi Təbrizi “Əsrarna-mə”nin sonunda yazır:

On ikidəydi mægər mahi-səfər,
Gəldi xətmə bu kitabi-mötəbər.
Şəhri-Təbriz içrə dər vəqti-bəhar,
Mövsimi-gül irmiş idi laləzar (49, 231).

Burada müəllif əsəri harada yazmasını göstərsə də, təxminən iki yüz il sonra köçürülən bu əlyazmada köçü-rülmə yeri barədə heç bir qeydə rast gəlmirik.

Belə olan halda, mütəxəssislər köçürülmə yeri yazıl-mayan əlyazma kitablarının köçürüldüyü yeri ilə əlaqəli kitabın cildinə, mətnin xəttinə, haşiyələrdəki qeydlərə isti-nad etməklə müəyyən fikir söyləyirlər.

XVII əsrə aid nəzərdən keçirilən əlyazma kitablarının kolofonlarındakı yazılar, katibin hansı şəhərdən, mahal-dan və hansı tayfadan olması əlyazma kitabının harada köçürüldüyünü müəyyən etməyə imkan verir. Əlyazma

abidələrindəki yer adları demək olar ki, Azərbaycanın bütün ərazisini, Azərbaycan türklərinin yaşadığı yerləri əhatə edir. Burada Bakı, Gəncə, Təbriz, Şamaxı, Tiflis, İrəvan, Dərbənd, Şəki, Quba, Qutqaşen, Salyan, Biləcik, Oxud, Bərgüşad və sair yer adlarına rast gəlirik.

B-34 şifrlı əlyazma kitabına köçürülmüş məcmuənin kolofonunda "... Əyyub Əfəndi dər şəhri-Şamaxı, aşara şəhrül-məzkur" qeydinə görə deyə bilərik ki, bu əlyazma abidəsi Şamaxıda köçürülüb.

Elə katiblər də var ki, yer adlarını öz adlarına əlavə edərək təxəllüs kimi qəbul etməklə kolofonda yazmışlar. B-1506 şifrlı əlyazma kitabına köçürülmüş "Qəhrəmannamə" dastanının sonunda bu sözlər oxunur:

کاتب العبد الاليل ملا کلب علی الدين ايروانی...

Kitabın sonundakı katib kolofonundan yazılı dastan abidəsi "Qəhrəmannamə"nin Katib Molla Kəlbələddin İrəvaninin xəttilə köçürüldüyü aydın olur. Katibin adındakı "İrəvani" antroponimi abidənin elə İrəvan şəhərində köçürüldüyünü məlum edir.

Katib adlarına əsasən Azərbaycanın böyük şəhərlərlə bərabər, kiçik kəndlərində də əlyazma kitabları köçülüdür. Yaxud da həmin kəndlərdən çıxmış katiblər tərəfindən köçürülən abidələrə rast gəlirik: "...Abdi bin Ruhulla bin Sipahi qəriyətə Biləcuki min vilayəti Şəki...". Bu qeyd B-3221 şifrlı məcmuədəki mətnlərdən birinin kolofonunda (143^b) yazılmışdır. Kolofona görə əlyazmanı köçürən katib Abdi bin Sipahi Şəki vilayətinin Biləcik kəndindədir.

B-4936 şifrlı məcmuənin sonunda katib kolofonundan məlum olur ki, bu abidə Gəncədə köçürülmüşdür: "Katib əl-həqir, əl-fəqir Hüseyn əl-Mələti fi-bələdi Gəncə" (72^b).

Əlyazma kitabı kolofonlarındakı antroponimlərə əsa-

sən həmin abidələrin, məhz, adı çəkilən kənd və şəhərdə köçürülməsi haqqında qəti fikir söyləmək də düzgün olmazdı. Ancaq belə qənaətə gəlmək olar ki, abidə ya adı göstərilən regionda, ya da həmin ərazidən çıxmış və başqa şəhərdə yaşayan katib tərəfindən köçürülmüşdür. B-3591 şifrli məcmuədəki üçüncü mətnin kolofonunda (102^a) oxuyuruq "... fi-tarixi şəhri cəmədiyüssani 1056, ... əla yədi əl-Əbdül... ilə rəhmətə əl bari Pir Məhəmməd vələdi mərhum Məhəmməd Bərgüşati". Buradan belə aydın olur ki, bu əlyazma abidəsi h.1056/m.1646-cı il cəmədiyüssani ayında Bərgüşadlı mərhum Məhəmmədin oğlu Əbdül tərəfindən köçürülmüşdür.

B-3191 şifrli məcmuənin 1^a səhifəsinin yuxarı hissəsində mətnin xəttindən seçilən xətlə iki dəfə "Tiflis" sözü yazılıb. "Türk əlyazmaları kataloqu"nda [56] bu əlyazmanın harada köçürülməsilə bağlı bu sözləri oxuyuruq: "Bu sözə əsasən demək olar ki, əlyazma abidəsi Tiflisdə köçürülüb". Qeyd edək ki, abidənin köçürülmə yeri haqqında haşiyə qeydinə əsasən qabaqcadan qəti fikir söyləmək düzgün olmazdı. Ola bilsin ki, abidə Tiflisdə köçürülüb. Amma sözün qrafikası əsas mətnin xəttindən fərqlidir. Çox güman ki, "Tiflis" sözü sonralar haşiyədə yazılmışdır. Belə ehtimal etmək olar ki, bu əlyazma Tiflis şəhərində kiminsə şəxsi kitabxanasında saxlanılmışdır.

Məhəmməd bəy Xaqaninin B-2873 şifrli əlyazma kitabına köçürülmüş "Hədəsi-ərbəin" əsərinin köçürüldüyü yer qeyd olunmayıb. Ancaq əlyazma kitabının 46 və 47-ci vərəqlərinin arasına yapışdırılmış yarım vərəqdə oxuyuruq:

صاحب ومالك هذا الكتاب محمد علي بن ملا
محمد بن سليمان جماعت قيرجلر

(Sahib və malik həzəl-kitab Məhəmməd Əli bin Molla

Məhəmməd bin Süleyman cəmaəti-Qırclar).

Bu qeyddən belə məlum olur ki, kitabın sahibi Qırclar camaatından olan Məhəmməd Əli bin Molla Məhəmməd bin Süleymandır. Qırclar Qubada bir məhəllənin və həmin məhəllədə yaşayan camaatın adıdır. Adı göstərilən şəxs abidənin katibi olmasa da, çox güman ki, həmin adamın xahişi, sifarişlə əlyazma Qubada köçürülmüş və onun şəxsi kolleksiyasında saxlanılmışdır.

B-3092 şifrlı məcmuə ərəb və fars dilində yazılmış on mətndən ibarət olub, doqquz mətn katib Əhməd bin İsmayıl bin Həsən əs-Siraci, sonuncusu isə, yəni onuncu mətn başqa katib tərəfindən köçürülüb. Sonuncu mətnin kolofonunda bu sözləri oxuyuruq: “Qədd təmmə həzə haşiyətə əla yədi Şeyx Məhəmməd bin Molla Zaman əl-Qutqaşini li əcəl ər-Raci Əhməd əs-Siraci be-qiyməti sittətə dirhəm”. Bu kolofondan belə məlum olur ki, əvvəlki mətnləri köçürmüş Əhməd əs-Siraci sonuncu mətni Şeyx Məhəmməd bin Molla Zaman əl-Qutqaşinliyə altı dirhəmə yazdırmışdır. Əvvəlki mətnlər nəstəliq, sonuncu isə nəsx xətt ilə köçürülmüşdür. Axırcı mətnin katibinin təxəllüsünə əsasən əlyazmanın Qutqaşəndə köçürülməsi aydın olur.

Müşahidələrdən məlum olur ki, müxtəlif dillərdə köçürülmüş mətnlərin sonunda yazılan katib qeydləri əsasən ərəb və fars dilindədir. Həmin dillərdə yazılmış mətnlərin sonunda bəzən Azərbaycan türkcəsində də katib kolofonları yazılır. Bu, həmin abidənin Azərbaycan ərazisində köçürülməsinə tutarlı dəlildir. Məsələn, B-34 şifrlı məcmuəyə üç dildə – ərəb, fars və Azərbaycan türkcəsində müxtəlif vaxtlarda köçürülmüş mətnlər daxildir. 19^a-29^a səhifələrinə fars dilində köçürülmüş mətnin sonunda bu beyt yazılmışdır:

Bu kitabı yazdım yadigar olmaq üçün,
Oxuyanlar Molla Qurbana bir dua qılmaq üçün.

Bu cür katib sonluğu Azərbaycan ərazisində yaranmış əlyazma kitabları üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biridir.

Beləliklə, əlyazma kitablarında köçürülmə tarixi və köçürülmə yeri kimi paleoqrafik xüsusiyyətlərin araşdırılması bir daha göstərir ki, XVII əsrdə Azərbaycan ərazisində mədəniyyətimizə misilsiz töhfələr vermiş müəlliflərin çoxlu sayda dəyərli bədii, elmi əsərləri yaranmışdır.

II FƏSİL

XVII ƏSR ƏLYAZMA KİTABLARININ BƏDİİ TƏRTİBATI

2.1. Əlyazma kitabı tərtibatının əsas xüsusiyyətləri

Əlyazma kitabının yüksək səviyyədə dəyərləndirilməsi onun bədii tərtibatından çox asılıdır. Cilddən başlayaraq hər bir paleoqrafik xüsusiyyətin zövq oxşaması, frontispisin, başlıqların, mətn daxilində seçdirmələrin, sütunların, haşiyə xəttlərinin, kolofonların tərtibatı, vərəqlərin rənglənməsi əlyazma kitablarını daha da rəvnəqləndirir. Göstərilən keyfiyyətləri özündə əks etdirən əlyazma abidələri həmişə diqqəti cəlb etmiş və məhz nadir incəsənət nümunəsi hesab edilən bu cür əlyazma kitabları zaman-zaman Şərq ölkələrindən Qərbə müxtəlif yollarla aparılaraq Avropanın məşhur muzey və kitabxanalarının əvəzedilməz eksponatlarına çevrilmişdir.

XVII əsrə aid Azərbaycan əlyazma kitabları bədii tərtibatına görə yekcins olmayıb, rəngarəngdir. Amma xoşnəvis, miniatürlü, kağızına və tərtibatına görə gözoxşayanları həmin dövrə aid araşdırdığımız əlyazma kitablarının az bir hissəsini təşkil edir.

Professor C.V.Qəhrəmanov bu günə qədər gəlib çatan Azərbaycan əlyazma kitablarını bədii tərtibat baxımından üç yerə ayırmışdır:

- 1) adi kitablar;
- 2) orta səviyyədə tərtib olunmuş kitablar;
- 3) yüksək bədii tərtibatlı sənət abidələri [37, 9].

Araşdırma apardığımız XVII əsrə aid əlyazma kitablarının arasında yalnız bir neçəsi, o cümlədən, S-257 (Məhəmməd Füzuli. "Qəzəliyyat", "Leyli və Məcnun"), A-438 (Həmdi Həmdullah. "Yusif və Züleyxa"), M-21 (İsməti Məhəmməd İstanbullu. "Divan") və M-28 (İbrahim Həqqi. "Divan"; Niyazi Misri. "Divan") şifrli əlyazma abidələrinin miniatürləri olmasa da yüksək bədii tərtibatına, nəfisliyinə görə başqalarından xeyli seçilir.

Professor C.V.Qəhrəmanovun bölgüsünü əsas götürsək, nəzərdən keçirilən əlyazma kitablarının çoxunu adi və orta səviyyədə tərtib olunanlara aid etmək olar.

Adi kitablar haşiyə xətlərinin olmamasına, əsas mətnədən seçilən başlıqların o qədər də səliqəli olmayan xətt ilə yazılmasına görə fərqlənir. "Belə kitablar geniş kütlənin ehtiyacını vaxtında ödəmək üçün sürətlə köçürülür, xüsusilə mədrəsələrdə, məscidlərdə, ailələrdə, hətta bazar və kitab dükanlarında tələbələr, müəllimlər və mirzələr tərəfindən yaradılıb üzü köçürülür" [37, 9]. Bir sözlə bu cür kitablar peşəkar əlyazma abidəsi köçürənlər, yəni katiblər tərəfindən deyil, məktəblərdə yenicə yazmağı öyrənən şagirdlər, bu işə həvəsi, marağı olanlar tərəfindən köçürülmüşdür. Adi tərtibatlı əlyazma kitablarındakı kolofonlardan onların mədrəsələrdə tələbələrin köçürdüyünü oxuyuruq. Məsələn, B-3221 şifrli məcmuənin kolofonunda (143^b) abidənin Şəki vilayətinin Biləcik kəndindəki Mövlana Nuri əfəndinin mədrəsəsində köçürüldüyü bəlli olur.

Tərtibatına görə adi kitab təsiri bağışlayan B-5266 (Həsərəti. "Vərqa və Gülşah"; Əhmədi Təbrizi. "Əsrarnamə"), B-34 (Məcmuə) şifrli əlyazma kitablarındakı mətnlər də şagird qələminin məhsuludur. Bunlardan birincisi "Tüllab Bədr ibn Dursun", ikincisi isə "Tüllab Əbdürrəhman vələdi fəzilətpənah Hacı Məhəmməd" tərəfindən köçürül-

müşdür. “Tüllab” sözü ərəbcə cəm formasında olub “tələbələr” mənasını bildirsə də, burada ruhani məktəbdə oxuyan bir tələbənin əlyazmanı köçürməsinə işarə olunur.

Orta səviyyədə olan əlyazma kitabları adi kitablardan keyfiyyətli tərtibatına görə fərqlənir. Bu fərq ondan ibarətdir ki, ilk vərəqində gözəl ornamentlərlə frontispis çəkilir, mətnin başlıqları əsas mətnin xəttindən seçilən kalliqrafik xətlə yazılır, səhifələrdə mətn bir və ya bir neçə əlvan rəngli xətlərlə haşiyəyə salınır, elmin bu və ya digər sahəsinə, məsələn, dilçiliyə aid olan məcmuələrdə haqqında danışılan söz və ya hərflər mətnin mürəkkəbindən fərqli rənglə yazılıb seçdirilir, əlyazma kitabına estetik gözəllik verməkdən ötrü və ağ pardaxlanmış vərəqlər oxucunun gözlərini yormaması üçün solğun rənglərlə boyanır və nəhayət, sonda katib abidənin kim tərəfindən, nə vaxt, harada köçürülməsi haqqında yazdığı kolofonu, yəni katib qeydini yuxarıdan aşağıya doğru hər sətiri qısalmaqla üçbucaq həndəsi fiqur formasında köçürür və rəngli xətlərlə haşiyəyə alır. Orta səviyyəli əlyazma kitabı üçün xarakterik olan yuxarıda sadalanan paleoqrafik keyfiyyətlərin bir əlyazma kitabında bəzən hamısı, bəzən də bir qismi ola bilər.

Əlyazma kitablarının bədii tərtibatı üçün xarakterik olan paleoqrafik xüsusiyyətləri ayrılıqda nəzərdən keçirək:

a) Frontispis

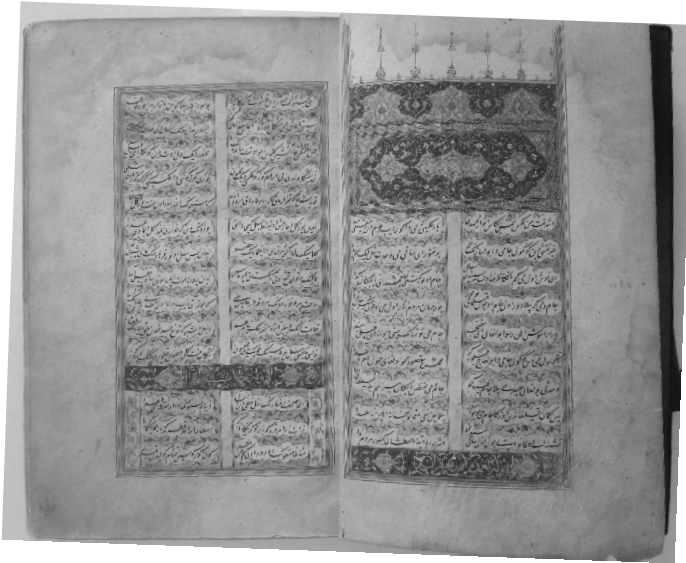
Bu termin mənbələrdə necə izah olunur:

1) Frontispis fransız sözü olub (frontispice) – kitabda titulların vərəqinə yapışmış sol tərəfdəki səhifədə yerləşdirilən illüstrasiyadır. Frontispis kimi, kitab müəlliflərinin və ya kitabda haqqında danışılan şəxsin portreti, əsərin ideyasını əks etdirən rəsm, əsas epizod haqqında illüstrasiya, bəzən xəritə verilir [10, 622];

2) Frontispis – kitabın birinci səhifəsinin önündə və ya kitabın fəslə başlanan səhifənin üstündə verilən şəkil [54, 449].

Yuxarıdakı hər iki izah çap kitablarına aiddirsə, əlyazma kitablarında frontispis titulların arxa tərəfində, bəsmələdən əvvəl, səhifənin yuxarı hissəsində nəbati naxışlarla tərtib edilən təsvirdən ibarət olur.

Bir az əvvəl orta səviyyəli əlyazma kitabı kimi qeyd etdiyimiz S-257 (Məhəmməd Füzuli. “Qəzəliyyat”, “Leyli və Məcnun”), A-438 (Həmdi Həmdullah. “Yusif və Züleyxa”), M-21 (İsməti Məhəmməd İstanbullu. “Divan”) şifrlə abidələr əvvəldən naqis olduğundan frontispisi müşahidə edilmir. Belə kitabların naqis olmasını titulların ol-
duqca gözəl ornamentlərlə bəzədilməsi və sonralar həmin

*Frontispis. Əlişir Nəvai. Divan,
XV əsr*

vərəqlərin qopardılaraq başqa əlyazma kitablarının tərtibatında istifadə edilməsi və frontispis vərəqlərinin şəxsi kolleksiyalarda nümayiş olunmaqdan ötəri toplanması ilə əlaqələndirirlər.

M-28 şifrlı (İbrahim Həqqi. "Divan"; Niyazi Misri. "Divan") əlyazma kitabına isə əsərləri köçürülmüş birinci müəllifin divanının başlanğıcında ornamentlər olmasa da, qoşa qırmızı xətlə günbəzə oxşar şəkil çəkilib. İkinci müəllifin divanının ilk vərəqinə isə əlvan rəngli naxışlarla bəzədilmiş frontispis çəkilib. Frontispisdə göy, qırmızı və qızılı rənglərdən istifadə olunmuş və haşiyədəki qoşa xəttin arası qızılı rənglə boyanmışdır. Qeyd edək ki, əlyazma kitablarının hazırlanmasında daha çox katiblər xidmət göstərir, frontispisli əlyazma kitablarının yaranmasında isə katiblərlə yanaşı nəqqaş-müzəhhiblər iştirak edir.

b) Başlıqlar

Əlyazma kitabının bədii cəhətdən tərtibatında başlıqlar və yarımbaşlıqların yazılışı da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Başlıqlar və yarımbaşlıqlar, adətən mətnin xəttindən fərqlənən xətt növü və qırmızı, göy, qızılı mürəkkəblə yazılmasına görə seçilir. Başlıqlar və yarımbaşlıqlar ya elə mətni köçürmüş katiblər, ya da gözəl xətlə yazmaq işini yerinə yetirən xəttatlar tərəfindən kinovarla köçürülmüşdür. Bu işi ona görə xəttatlara da aid edirik ki, əgər mətni köçürmüş katib başlıqları da eyni zamanda yazsaydı, başlıqların unudulub ötürülməsinə və başlıqların yerinin səhv salınmasına yol verilməzdi. Məsələn, Rəhməti Təbrizinin divanı köçürülmüş B-143 şifrlı əlyazma abidəsində şeirlərin arasında xüsusi çəkilmiş qrafalarda başlıqlar göy, qırmızı və qızılı rənglə yazılıb. Bu qrafalardan bəziləri boş buraxılmışdır. Bəzən də elə əlyazma abidələrinə rast gəlirik

ki, mətn axıra qədər köçürülsə də, başlıqların köçürülməsi yarımçıq qalmışdır. Belə başa düşmək olar ki, başlıqların köçürülməsində katib deyil, əlyazma kitabının tərtibatında iştirak edən başqa bir şəxs iştirak etmişdir.

Nəzərdən keçirdiyimiz əlyazma abidələrinin çoxu nəstəliq, nəstəliq-şikəstə xətlərilə yazılıb. Başlıqlar isə mətndən seçilən başqa xətt növü ilə, əsasən də nəsx və süls xətlərilə köçürülür ki, bu da əlyazma kitabının bədii tərtibatını daha da zینətləndirir.

Əlyazma mətnlərinin daxilində başlıq və yarımbaşlıqların yazılışında “fəsil”, “bab”, “qitə” sözlərindən istifadə edilmişdir. Tam şəkildə bizə gəlib çatmış əlyazma kitablarında əsərin adı və müəllifini katiblər əsas mətndən seçilməsi üçün başlıqda qırmızı mürəkkəblə qeyd etmişlər. Məsələn, A-373 şifrlı əlyazma kitabının başlanğıcında oxuyuruq:

د بیاجه لیلی و مجنون مولانا فضولی بغدادی علیه الرحم

(Dibaçəyi-Leyli və Məcnun Mövlana Füzuli Bağdadi əleyhə ər-rəhim).

Bu cür qeydi M-28 şifrlı (İbrahim Həqqi. “Divan”) əlyazma kitabında da görürük:

هذا دیوان الھی نامه حقی فی الغزلیات

(Həzə divani-İlahinaməyi-Həqqi fil-ğəzəliyyat).

Bütöv olan əlyazma abidələri ənənəvi olaraq bəsmələ - بسم الله الرحمن الرحيم (Bismillahir-rəhmanir-rəhim – Rəhimlilərin ən rəhimlisi Allahın adı ilə) ilə başlanır. Əlyazma mətnlərinin başlanğıcında bəsmələnin olması bütün müsəlman-Şərqi kitabları üçün olan ən başlıca xarakterik xüsusiyyətlərdən biridir.

Nəzərdən keçirilən və Azərbaycan türkcəsində yazılmış əlyazma kitablarında başlıqların əksəriyyəti ərəb və fars dillərindədir. Bu, əsasən poetik əlyazma abidələrində

olur. Məsələn, İbrahim Həqqinin divanı köçürülmüş M-28 şifrlı əlyazma kitabında qoşa xətlə çəkilmiş qrafalarda başlıqlar ərəb dilindədir. Elə həmin divanda qəzəllərin əlifba sırası ilə düzülüşü və əruz vəzninin hansı bəhrində olması başlıqda verilmişdir:

باب الالف مفاعيلی مفاعيلی مفاعيلی مفاعيلی (15^b)

Ərəb əlifbası ilə sıralanmış qəzəllərin əvvəlində "ایضا"- "eyzən" (yənə) yazılmaqla mətlə beyti müvafiq hərflə bitən qəzəllərin davam etdiyi bildirilir. Bundan başqa divana müxtəlif klassik bədii janrlı şeir növlərindən qəsidə, müxəmməs, tərcibənd, qitə, rübai, müsəddəs, müstəzad və s. hansı biri köçürülmüşdürsə, başlıqda qeyd olunur.

Məhəmməd bəy Xaqaninin "Hədisi-ərbəin" (B-2873) əsəri Azərbaycan türkcəsində olsa da, başlıqları ərəb dilində yazılmışdır:

الحديث الثالث; الحديث الثاني və s.

B-1236 şifrlı əlyazma kitabına köçürülmüş Əhmədi Təbrizinin "Əsrarnamə" əsərinin başlıqları isə fars dilindədir. Məsələn,

حکایت دیوانه اهل حق و اهل الله،
حکایت نوشیروان عادل.

Əlyazma kitablarına ana dilimizdə köçürülmüş mətnlərdə başlıqların ərəb və fars dillərində yazılması bir tərəfdən mətnlərin nə vaxtsa həmin dillərdən tərcümə edilməsilə əlaqələndirilsə, digər tərəfdən başlıqların orijinalda olduğu kimi saxlanması orta əsrlərdə bunun kitab yaradıcılığı ənənəsinə çevrilməsi ilə bağlıdır. Sonrakı dövrlərdə də istər tərcümə əsərlərində, istərsə də anadilli əsərlərdə bu ənənə son vaxtlaradək qorunub saxlanmışdır. 1876-cı ildə katib Nəsim ibn Əli tərəfindən köçürülən, mövzusu müsəlman-Şərqi aləmində geniş yayılmış yazılı dastan abidəsi "Bəxtiyarnamə"nin Azərbaycan türkcəsində olan nüsxə-

sində [14; 112], həmin dövrə yaxın zamanda Adolf Berje-
nin tərtib edib Almaniyanın Leypsiq şəhərində 1867-ci ildə
ərəb qrafikası ilə nəşr etdirdiyi M.P.Vaqif və onun müasiri
olan Qarabağ şairlərinin şeirlərindən ibarət topluda bütün
şeirlər ana dilimizdə olsa da, başlıqlar fars dilində veril-
mişdir [13; 120].

c) Seçdirmələr

Katiblər əlyazma mətni daxilində müəyyən bir sözü,
birləşməni və rəqəmi oxucunun diqqətinə daha yaxşı çat-
dırmaq üçün əsas mətnin mürəkkəbinin rəngindən seçilən
mürəkkəblə yazırlar. Belə seçdirmələrə riyaziyyat, dilçilik
və başqa elm sahələrinə aid yazılmış məcmuələrdə daha
çox rast gəlirik. B-3191 şifrli dilçiliyə aid məcmuənin birin-
ci hissəsi sözlərin morfoloji quruluşundan, ikinci hissəsi
sait səslərin yerini dəyişməsindən, üçüncü hissəsi feillərin
təsnifatından, dördüncü hissəsi isə ərəb dilindən alınma
sözlərin Azərbaycan türkcəsində izahını əhatə edən lüğət-
dən ibarətdir. Burada qara mürəkkəblə köçürülmüş mət-
nin hər bir hissəsində haqqında danışılan söz və ifadələr
qırmızı rəngdə yazılaraq seçdirilmişdir.

Seçdirmələr katibin məndə yol verdiyi səhvlərlə də
əlaqədar olur. Əgər mətn köçürülüb başa çatandan sonra
təshihat zamanı hər hansısa sözün yanlışlığı üzə çıxarsa,
katib misranın yuxarı hissəsində, ya da həmin sözün üs-
tündə işarə qoymaqla düzgün variantını haşiyədə qeyd
edir. B-3675 şifrli əlyazma kitabına köçürülmüş Füzuli
“Divan”ının kolofonunda mətnin köçürülmə tarixini katib
yazan zaman çox güman ki, əli toxunaraq pozulmuşdur.
Aydın oxunmayan tarixə aid rəqəmi katib bir az aralıda
qırmızı mürəkkəblə “1110” şəklində daha aydın, dəqiq
təkrar yazmaqla oxucunun nəzər-diqqətinə çatdırır.

ç) Sütunlar

Əlyazmaya köçürülmüş mətn təbiidir ki, əlyazma kitabı vərəqindən müəyyən kiçik ölçülərdə olur. Nəsr və elmi əsərlər üfiqi istiqamətdə, sətirboyu bir sütunda, poetik əsərlər köçürülən əlyazma kitablarında isə mətn iki və daha artıq sütunda olur. Qeyd edək ki, XVII əsrə aid əlyazma kitablarında poetik əsərlər əsasən iki sütunludur. Ümumiyyətlə, əlyazmalar üzərində apardığımız uzunmüddətli araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, əlyazma mətninin sütunları əsərin janrına, köçürülmə tarixinə görə müxtəlifdir.

Sütunlar. Füzuli. Divan, XVII əsr

Əlyazmaların müxtəlif dövrlərdə yaranan nümunələrini nəzərdən keçirdikdə, kitablarda sütunların erkən orta əsrlərdə çox, son yüzilliklərdə isə az olması müşahidə edilir. Orta əsr əlyazma kitablarının bədii tərtibat cəhətdən

araşdırmış A.Qaziyev yazır: “XVII əsrdən əvvəl yaranan poetik əsərlərdən ibarət əlyazma kitabı nümunələri daha çox sayda sütunlarla köçürülmüşdür. Sonralar isə poetik səpkili əlyazma abidələrində sütunların sayı səkkizdən ikiyə qədər azalmışdır” [68, 22]. XVII əsrə aid ikisütunlu əlyazma kitablarında məsnəvilər, müxtəlif mövzulu mənzumələr, divanlar köçürülmüşdür. Divanların köçürülməsində digər poetik əsərlərdən bir fərqi ondadır ki, ona daxil olan qəzəllərin məqtəsi (son beyti) iki sütunun tən ortasında yazılır.

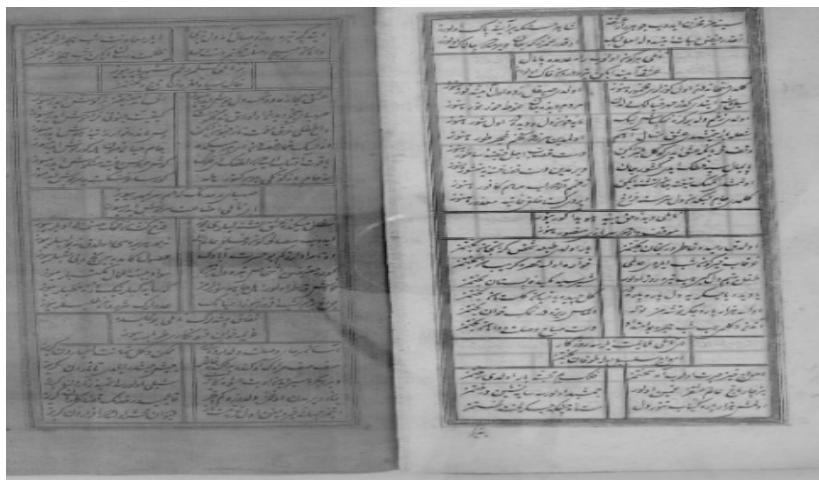
Poetik əsərlər əlyazma vərəqinə köçürüləndə birinci misra sağda, ikinci solda yazılmaqla davam etdirilir və iki sütun formasını alır. Bəzi poetik əsərlər köçürülmüş əlyazma kitablarında misralar üfüqi istiqamətdə deyil, diaqonal boyunca və yaxud da səhifədə sütunlar tamamlandıqdan sonra əlavə olaraq misralar sütunların sağ və sol tərəfində şaquli şəkildə yazılmışdır. A-462 şifrli əlyazma kitabına Mahmud Əfəndi Baqinin qəzəlləri diaqonal istiqamətində köçürülüb. Ümumiyyətlə, poetik əsərlərin köçürülməsində katiblər bununla bağlı konkret qaydaların olmadığından, müxtəlif istiqamətlərdə yazmaqla öz işlərində sərbəst olduqlarını nümayiş etdirmişlər.

d) Vərəqlərin rəngi

Əlyazma kitabının hazırlanmasında bir, bəzən də bir neçə kağız növündən istifadə olunmuşdur. Bunların içərisində ən çox istifadə olunan “kağazi-nimkətəni”dir. Orta əsrlərdə hazırlanan bu cür kağız üçün əsas xammal çətənə lifi olmuşdur. Əlyazma kitablarında kətandan hazırlanmış kağızla bərabər, ağ parlaq, keyfiyyətli kağızlara da rast gəlirik. “Adi kağızlar kətandan hazırlandığı halda, keyfiyyətli kağızlar düyü küləşindən hazırlanıb, düyü həlimi ilə ov-

xalanırdı. İpək qatışığı, ya da təmiz ipəkdən hazırlanan kağızlar ən keyfiyyətli kağız sayılırdı. Oxuma zamanı gözü yormasın deyə, çox parlaq ağ kağızların üzünə açıq sarımtıl, narıncı, bəzən də yaşılmıtl rəng çəkirdilər” [37, 10].

Kağızın rənginə münasibətini bildirən tanınmış XVI əsr xəttatı Sultan Əli Məşhədi zəfəran, həna və bir neçə mürəkkəb damcısından yaranan noxudu rənglə rənglənmiş kağıza daha çox üstünlük vermişdir. Tünd qırmızı və parlaq ağ rəngin gözü yorduğunu qeyd edən müəllif oxucunun gözlərinə təsir etməyən solğun rəngli kağızda yazmağı məsləhət görüb [68, 293].

Rəngli vərəq. İsməti Məhəmməd İstanbuli.

Divan, XVII əsr

XVII əsrə aid əlyazma kitablarının bir neçəsində, o cümlədən, əsasən poetik əsərlər köçürülmüş S-192 (Füzuli. “Divan”), S-257 (Füzuli. “Leyli və Məcnun”), A-611 (Fü-

zuli. "Divan"), A-436 (Həmdi Həmdullah. "Divan"), M-21 (İsməti Məhəmməd İstanbullu. "Divan") şifrlı abidələrin vərəqlərinin rəngləndiyi müşahidə edilir. Vərəqlərin rənglənməsində ardıcıl bir prinsip gözlənilməmişdir. Yəni bəzi əlyazma kitablarında (S-257, S-192, A-611) vərəqlər arabir, bəzində isə (M-21) on, on beş vərəq ardıcıl olaraq sarımtıl, qırmızımtıl rənglə rənglənmişdir.

Arabir, ya da ardıcıl bir neçə vərəqin açıq qırmızı, açıq göy, açıq yaşıl, açıq sarı rənglərlə rənglənməsi keyfiyyətinə görə orta səviyyəli tərtibatı olan həmin kitablara estetik gözəllik verməklə bərabər, ağ, parlaq vərəqlərin arasında yerləşməsi oxucunun gözlərini yormamaq məqsədi daşıyır. Rəng üçün əsasən zəfəran, hənə, həmçinin müxtəlif bitki və ağaclardan istifadə edilmişdir. Vərəqlər kağız hazırlandıqdan sonra, kraxmallanıb pardaxlanarkən rənglənilir.

e) Əlyazmaların paginasiyası

"Vərəq" ərəb sözü olub kağız deməkdir. Bu söz sonralar mənasını dilimizdə qismən dəyişərək, kitabın, dəftərin bir komponentinə çevrilmişdir. Əlyazma kitabları ilə əlaqədar olaraq əlyazmaçı mütəxəssislər çox vaxt kitabın hansısa səhifəsindən sitat gətirəndə, məsələn, "1^a, 20^b, 45^b vərəqləri və s." kimi istinad edirlər. Bu cür paginasiya (səhifələnmə) son yüzillikdə əlyazmaların ta qədimdən icra edilən ənənəvi şərq üsullu paginasiyasına paralel olaraq tətbiq edilmişdir.

Şərq üsulu ilə paginasiya olunan əlyazma kitabları müasir çap kitablarından fərqli olaraq rəqəmlərlə nömrələnməyib. Əlyazmalarda vərəqlərin ardıcılığı, sıralanması üçün katiblər rəqəm əvəzinə səhifə başa çatdıqdan sonra növbəti vərəqin səhifəsinə yazılacaq ilk sözü əvvəlki vərə-

qin aşağı tərəfində, əksər hallarda çəpəki istiqamətdə yazmışlar. Əgər əlyazma abidəsinin vərəqləri qopub qarışarsa, məhz, vərəqin aşağı hissəsində yazılan sözə görə növbəti vərəq müəyyən edilir və kitabda əvvəlki paginasiya ardıcılığı bərpa olunur. Bu işi daha da asanlaşdırmaq üçün mütəxəssislər son dövrlərdə bütün əlyazma kitabı vərəqlərini müasir say sistemində istifadə etdiyimiz ərəb rəqəmləri ilə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi “1^a, 20^b, 45^b vərəqləri və s.” şəklində sıralamışlar. Beləliklə, əlyazma kitablarında sonradan vərəqlər nömrələnməyə vərəqin üz və arxa tərəfini fərqləndirmək üçün “a” və “b” hərfləri ilə işarə etmişlər. Müasir əlyazmaçı mütəxəssislər də elmi məqalə və başqa tədqiqat əsərlərində yazılı abidələrə istinad etdikdə birinci səhifəni “1^a vərəqi”, ikinci səhifəni “1^b vərəqi” kimi qeyd edirlər. Rəqəmlə yanaşı yazılmış “a” hərfi səhifəni bildirsə də, buradakı “vərəq” sözü paginasiyada uyğunsuzluq yaradır. Müasir çap kitabları səhifələnməyə bir vərəq iki səhifə ilə göstərilir. Əlyazma kitablarında isə rəqəmlərlə bərabər “a”, “b” hərflərindən istifadə etdikdə kitabın ümumi həcmində rəqəmlər ixtisar olunur. Bu məsələ ilə bağlı əlyazma kitablarının paleoqrafik təsvirində dəqiqləşdirməni vacib bilirik. Əlyazma kitablarının səhifələrinə işarə etdikdə bu uyğunsuzluq olmasın deyərək “20^b vərəqi” deyil, “20^b səhifəsi” kimi yazmağı daha düzgün hesab edirik. Belə olan halda məntiqi cəhətdən düzgün ifadə edib və yazmış olarıq.

ə) Haşiyə xətləri

Tərtibatına görə orta səviyyəli əlyazma kitablarının əksərində mətnin haşiyə xətləri ilə çərçivəyə alınması abidənin estetik gözəlliyini daha da artırır. Haşiyə xətlərinin çox zaman poetik səpkili abidələrdə çəkildiyini görürük.

Səhifəyə köçürülən mətnin kənarına qoşa, sütunlar və divana daxil olan müxtəlif janrlı şeirlər arasında isə çox hallarda tək, az-az hallarda qoşa xətlər çəkilir.

Əlyazma kitablarında haşiyə xətlərinin çəkilişi zamanı kitab tərtibatçısı tərəfindən demək olar ki, sabit bir qayda gözlənilməmişdir. Haşiyə xətlərinin sayı iki, üç, dörd olduğu kimi, onların rəngləri də müxtəlifdir. Məsələn, M-28 şifrli əlyazma kitabında İbrahim Həqqinin divanı köçürülən hissədə mətnin kənarı iki qırmızı, sütunlar və şeirlərin arasında isə bir qırmızı xətt çəkilmişdir.

Həmin əlyazma kitabına köçürülmüş digər türk şairi Niyazi Misrinin əsərləri isə birincidən fərqli olaraq göy, qara rəngli üç xətlə haşiyələnmişdir. Haşiyə xətlərinin və orta hissədə çəkilmiş qara rəngli qoşa xəttin arası qızılı rənglə boyanmışdır.

B-143 şifrli əlyazma kitabında [93] mətnin kənar xətlərinin sayı dörd, ortada isə ikidir. Həmdi Həmdullahın “Yusif və Züleyxa” əsəri köçürülmüş əlyazma kitabında da [87] mətn dörd xətlə haşiyələnib, sütunlar və əsərdəki hekayələr isə bir-birindən göy rəngli xətlə ayrılmışdır. Hər iki əlyazma kitabında mətnin kənar xətlərinin orta hissəsi qızılı rəngdədir.

A.Qazıyev yuxarıda adı çəkilən əsərində əlyazma kitabında mətni çərçivəyə alan xətlər haqqında yazır ki, haşiyədə kənar (xarici) xətt qara, sonra qızılı, daha sonra göy və nəhayət yenə qara rəngli xətlər olur [68, 26].

Yuxarıda müraciət etdiyimiz ayrı-ayrı əlyazma kitablarının haşiyə xətlərinin çəkilməsində vahid bir qayda gözlənilməmişdir. Yəni haşiyə xətləri müxtəlif sayda olduğu kimi, rənginə görə də müxtəlifliyi müşahidə edirik. Bəzən isə oxşar cəhətləri görmək olur. Məsələn, Həmdi Həmdullahın “Yusif və Züleyxa”, Rəhməti Təbrizinin divanı köçü-

rülən əlyazma kitablarında A.Qazıyevin yazdığı kimi mətn əvvəlcə qara, sonra qızılı və göy xətlərlə deyil, göy, sonra qara, qızılı və yenə də qara rəngli xətlərlə haşiyələnib. Demək olar ki, haşiyə xətlərindəki rəngarənglik, müxtəliflik başqa əlyazma kitablarında da müşahidə olunur.

Əlyazma kitablarında mətn başa çatandan sonra abidənin tamamlanması, köçürülmə tarixi, yeri, köçürənin adı qeyd olunmuş katib kolofonu da xətlərlə haşiyələnir. Kolofonda sətirlərin ölçüsü aşağı getdikcə qısalmaqla köçürülür və üçbucaq həndəsi fiqurunu xatırladır. Kənarına çəkilən haşiyə xətti də ucu aşağı çəkilmiş üçbucaq şəklində olur.

2.2. Əlyazma kitabının cildi

M.Adilov ərəbşünas alim, məşhur xəttat Müzafəddin Əzizova istinad edərək yazır ki, müasir təsəvvürə görə, cild kitabın əsas atributlarından biri sayılır. Kitabların cildlənməsinə ilk dəfə qibti və həbəş xalqları başlamışlar. Müsəlmanlarda isə cildə alınmış ilk kitab Quran olmuşdur. Zəmanəmizə qədər gəlib çatmış ən qədim kitab cildi VIII əsrə aid edilir. Bu kitab üzü fil sümüyü və adi sümüklə, sidr ağacından düzəldilmiş, onun səthinə sütunlar üzərində duran tağlar (arkalar) çəkilmiş, tağların daxili və yuxarı hissəsi dördbucaq və b. həndəsi fiqurlarla doldurulmuş və palmetta ilə bəzədilmişdir. Dövrümüzə qədər gəlib çatmış ən qədim əlyazmaların cildinə dəri çəkilmişdir [2, 79].

Əlyazma kitablarının uzunömürlü olmasında cildin xüsusi yeri vardır. Cildi möhkəm, keyfiyyətli materialdan olan kitablar daha yaxşı vəziyyətdə çağdaş dövrə gəlib çatmışdır. Orta əsrlərdə Şərq aləmində, o cümlədən Azərbaycanda hazırlanan əlyazma kitablarının cildi əsasən dəri və

kartondan olmuşdur. Əlyazma abidəsinin mətnini katib başa çatdırdıqdan sonra mücəllid cildləməklə əlyazma kitabının hazırlanması işini başa çatdırır. Tədqiq olunan 32 əlyazma kitabını cildinə görə üç yerə bölmək olar:

- 1) cildi dəridən olanlar,
- 2) cildsiz,
- 3) karton cildli: a) köhnəlmiş karton cild, b) sonradan çəkilmiş karton cild .

Bunların içərisində dəri cildli əlyazma kitabları üstünlük təşkil edir. Cildi dəridən olan 16 əlyazma kitabından dördü qapaqlıdır. Əlyazma kitabı cildindəki qapaq onu xarici mühütün təsirindən daha yaxşı qorumağa xidmət edir. Qapaq cildin aşağı hissəsinin davamı olaraq yuxarı cildin üstünə qatlanır. "Lakin dəri sonralar tamam quruduğundan yuxarı cildin üstünə pis örtüldüyünə görə onu çox vaxt yuxarı cildin altına qatlamışlar" [68, 28].

Qapaqlı cild. Məcmuə, XVII əsr

Dəri cildli 16 əlyazma kitabından səkkizinin üstü medalyonlarla bəzədilib. Adətən, cildin ortasında iri, yuxarı və aşağı hissədə isə kiçik medalyon basılır. Məhəmməd Füzuli (S-257, S-778) və Rəhməti Təbrizinin (B-143) divanları köçürülmüş əlyazma kitablarının cildinə medalyonlardan əlavə, haşiyələrinə xətt çəkilmiş və dəfnə yarpağını xatırladan ornamentlərlə bəzədilib. İsməti Məhəmməd İstanbullunun "Divan"ı (M-21) köçürülmüş əlyazma kitabının cildinin kənarı qızılı rənglə haşiyələnib və cildin parlaqlığı hələ də öz tərəvətini itirməmişdir. Bu cür əlyazma kitabları cildlərinin yaxşı vəziyyətdə çağdaş dövrümüzə gəlib çatmasının başlıca səbəbi cildlərin üzərinə yumurtadan hazırlanmış xüsusi məhlulun çəkilməsidir.

B-1506 şifrlı əlyazma kitabı ("Qəhrəmannamə" dastanı) cildinin ölçüsü vərəqlərinin ölçüsündən kiçik olub, blokdan qopmuş vəziyyətdədir. Çox güman ki, "Qəhrəmannamə" dastanı köçürülmüş əlyazma kitabının cildi qoparılib başqası ilə əvəz olunub. Əlyazma kitabları arasında daha yaxşı, tərtibatına görə gözəl cildlərin qoparılib, cildsiz olanlarına çox rast gəlirik. Cildin başqası ilə əvəz olduğu kimi, cildsiz olmasının bir səbəbi də vaxtilə onları kimlənsə öz şəxsi kolleksiyaları üçün qoparıb toplaması ola bilər. Gözdən keçirilən əlyazma kitablarından altısı cildsizdir. On ədədinin isə cildi kartondandır. Karton cildlər orta əsrlərdə, adətən, yazı prosesində korlanmış vərəqlərin bir-birinə yapışdırılmasından hazırlanmışdır. Bu cildlər dəri cildlərə nisbətən keyfiyyətsiz olduğundan tez korlanaraq dağılmışdır. Onların bəziləri sonradan bərpa olunmuşdur. Qeyd edək ki, korlanmış vərəqlərdən hazırlanan karton cildlərdə uzun illər məxfi qalmış yazıların özü də bəzən tədqiqat baxımından çox böyük maraq doğurur və burada hansısa mühüm bir hadisə haqqında məlumatın

verilməsi və yaxud hansısa izi itmiş bir əsərin üzə çıxması səbəbindən böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Əlyazma kitablarının çox istifadə olunanlarında cildin əsasən kötük hissəsi tez korlanır. Odur ki, “həmin hissə xüsusi hazırlanıb aşılarmış erkək eşşək dərisindən düzəldilmiş. Belə dərilər “saura” və yaxud da “savra” adlandırılmışdır” [83, 487]. “Qərb ölkələrində hazırlanan kitablardan fərqli olaraq şərq kitablarında kötük hissə yastı, cildi isə vərəqlərlə bərabər ölçüdə olmuş və kitabın vərəqləri kötüyə möhkəm bərkidilmədiyindən cildlər qopmuşdur. Ona görə də bizə gəlib çatan qədim əlyazma kitablarının çoxunda cildlər qopmuş vəziyyətdədir” [68, 28].

Bəzi əlyazma kitablarında cildin olmamasının nəticəsidir ki, bu gün əlimizdə olan kitabların əksəriyyəti tam, bütöv şəkildə deyil. Yəni onların çoxunda ya əvvəldən, ya da sonndan vərəqlər qopub düşdüyündən naqis olub, titullar, kolofonlar, kolofonu olmadığı üçün köçürülmə yeri, tarixi birbaşa deyil, dolay yollarla təxmini müəyyən edilir.

Cild üçün xarakterik olan cəhətlərdən biri, onda ekslibrisin – kitab nişanının təsvir olunmasıdır. Ekslibris kitab kolleksionerlərinə, şəxsi kitabxanası olanlara və bibliofillərə aid fərdi kitablarda əks olunmuşdur. Filologiya elmləri doktoru Cənnət Nağıyeva və filologiya elmləri namizədi Tahirə Nurəliyevanın birgə çap etdirdikləri “Şəxsi və rəsmi möhürlər” kitabında tədqiqat zamanı AMEA Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində saxlanılan əlyazma kitablarından yalnız birində – Həzrət Əli ibn Əbu Talibin XIX əsrdə Azərbaycanlı katib tərəfindən köçürülmüş divanında ekslibrisin olduğu qeyd edilmişdir [79, 7]. Belə bir kitab nişanına biz də müşahidə apardığımız əlyazma kitablarından birində – B-3092 şifrli məcmuənin üst və alt cildinin iç tərəfində rast gəlmişik.

Mənbələrin (63, 477; 54, 532) verdiyi məlumata görə ekslibris kitab sahibinə aid olan yapışdırılma nişandır. Ancaq göstərilən əlyazma kitabında isə ekslibris basma üsulu ilə həkk edilmiş qəhvəyi rəngdə svastika və xaç nişanını xatırladan bir təsvirdir.

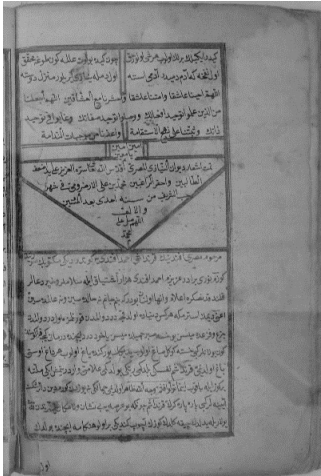
Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında bu barədə oxuyuruq: “Ekslibris, adətən, qravür, bəzən də litoqrafiya üsulu ilə hazırlanır və kitab sahibinin marağını, zövqünü ifadə edən rəmzi şəkildən ibarət olur” [9, 590]. Adı çəkilən əlyazma kitabının cildindəki ekslibris yapışdırılma nişan deyil, qravürlə, yəni basma üsulu ilə cildin iç tərəfində əks olunmuşdur.

Bizcə, bu məcmuə kimin kolleksiyasında, şəxsi kitabxanasında saxlanılmışdırsa, ekslibris də əlyazma kitabını başqalarından fərqləndirmək üçün elə həmin şəxsin özü tərəfindən əlyazma kitabı cildinin iç tərəfində yerləşdirilmişdir. Azərbaycan əlyazma kitablarında ekslibrisə çox nadir hallarda rast gəlinməsi onu göstərir ki, əsasən Avropa kitabçılığına məxsus olan bu paleoqrafik xüsusiyyət orta əsrlərdə müsəlman-Şərq aləmində, o cümlədən Azərbaycan əlyazma kitablarında bu cür nişanların vurulması ənənəvi xarakter daşımamışdır. Müşahidə etdiyimiz yeganə nişan da çox güman ki, son dövrlərə aid ola bilər.

2.3. Əlyazma kitabında kolofon və katibin rolu

Mətn başa çatandan sonra əlyazma abidəsinin bitməsi haqqında xüsusi qeydlər edilir. Elmi mənbələrdə bu qeyd kolofon adlandırılır [60, 40; 16, 13; 81, 561]. Kolofon termininin hansı dilə aid olmasını müəyyənləşdirmək mümkün olmasa da, xatırladaq ki, mənbələrdə qədim Yunanistanın İoniya vilayətindəki Hales çayının sahilində bu adla adlan-

dırılan bir şəhər olmuşdur [85, 760]. Bu şəhərin adının əlyazma kitablarının sonunda yazılan qeydlə, yəni kolofonla nə dərəcədə əlaqəsi olub, olmadığını deyə bilmərik, lakin

Katib kolofonu. İbrahim Haqqi, Niyazi Misri. Divan, XVIII əsr

Katib kolofonu. Füzuli. Leyli və Məcnun, XVII əsr

mənbələrdən məlum olduğu kimi, əlyazma kitabı ilə bağlı olan elmi ədəbiyyatda mətn başa çatandan sonra istər müəllif, istərsə də əlyazma kitabının üzünü köçürən katib tərəfindən yazılan qeydlər kolofon adlandırılır.

Kolofon müəllif və katib tərəfindən yazılmasına görə iki cür olur. Müəllif kolofonunda əsərin adı, müəllifi, nə vaxt və harada yazıldığı və sair haqda məlumat verilir. Bu qeydi kitabın və yaxud əlyazma kitabına köçürülmüş hər bir əsərin sonunda yazmaqla müəllif əlyazma abidəsinin əvvəlində, müqəddimə və dibaçədə yazdığı məlumatı bir

növ təkrarlayır. Orta əsr əlyazma abidələrində müəllifin və əsərin adı, adətən, əvvəldə qeyd olunur. Əlyazma abidəsinin ayrı-ayrı hissələrində isə əsərin adına çox təsadüfi hallarda rast gəlinir. Müşahidə aparılan əlyazma abidələrinin əksəriyyətində əvvəldən müqəddimə düşmüş və müəllif, eləcə də əsər haqqında məlumat əldə etmək mümkün olmur. Belə olan halda, kitabın sonunda yazılan müəllif kolofonu həmin məlumatı əldə etməyə imkan verir. Nəzərdən keçirilən abidələrdən yalnız birinin sonunda müəllif kolofonuna, yəni əsər haqqında, nə vaxt və harada yazılması barədə müəllif qeydinə rast gəlirik. B-5266 şifrli əlyazma kitabına dörd əsər köçürülmüşdür ki, bunlardan ikincisi Əhməd Təbrizinin “Əsrarnamə” əsəridir. Əsərin üzü çox sonralar – XVII əsrdə köçürülsə də, mətnin sonunda (B-5266. 103^a) katib “Əsrarnamə”nin XV əsrdə yazılmasına aid müəllif qeydini olduğu kimi saxlamışdır.

Əlyazma abidələrinin sonunda əsərin nə vaxt və harada yazılması haqqında olan müəllif qeydinə digər kitablarda rast gəlmədik. Müəllifə aid kolofonlarda sonrakı yüzilliklərdə katiblər əsəri köçürərkən ya köklü dəyişikliklər etmiş, ya da tamamilə ləğv edərək özünə aid katib kolofonu ilə – abidənin kim tərəfindən nə vaxt, harada köçürülməsi qeydi ilə əvəz etmişlər.

Əlyazma kitabının yaranmasında bir çox mütəxəssislər – katib, mücəllid, miniatürçü rəssam, ornamentçi rəssam, müzəhhib və sair iştirak edir. Bunların içərisində katibin rolu daha çoxdur. Əgər miniatürçü rəssamın işi yalnız miniatür çəkməkdən ibarətdirsə, katib kitabın tamamilə hazırlanıb sifarişçiyə təhvil verilənə qədər olan bütün işlərin məsuliyyətini öz üzərinə götürür. Odur ki, əlyazma mətni sona çatandan sonra yazılan kolofonda əlyazma kitabının meydana gəlməsində iştirakı olan digər mütəxəs-

sislərin deyil, daha çox zəhməti olan katibin adının və onun yerinə yetirdiyi işlə bağlı qeydlərin olması təbiidir.

Katib kolofonu mətn başa çatandan sonra, adətən, üzüaşağı çəkilməmiş üçbucaq həndəsi fiqurunu xatırladan haşiyə içərisində yazılır. Kolofon yuxarıdan aşağıya getdikcə sətirlərin ölçüsü qısalmaqla haşiyəsiz də yazılır. Üçbucağın lap aşağı, uc tərəfi boş qaldıqda çox vaxt katiblər həmin boşluğu ərəb əlifbasının "mim" (م) hərfini xatırladan bir neçə qrafem ilə doldururlar.

Əlyazma kitabına əgər bir neçə müəllifin və hər müəllifin də müxtəlif əsərləri daxil edilmişdirsə, hər əsərin sonunda əlyazma kitabının sonundakı kolofondan fərqli olaraq, qısa katib qeydi yazılır. Əlyazma kitabının sonundakı kolofonda "təmmətül-kitab" (تمت الكتاب) yazılırsa, kitabı köçürülmüş hər bir əsərin sonunda isə "təmmət" (تمت), ya da əsərin janrına, toplunun adına görə "təmmətül-divan", "təmmətül-minacat", "təmmətül-qəsidə" və sair birləşmələrlə əsərin sona çatdığına işarə olunur. Bu birləşmə və sözlər ərəb dilində yazılan kolofonlara aiddir. Fars dilində yazılan kolofonlarda isə "təmam şod", ya da "vəssəlam, şod təmam" sözləri ilə mətn tamamlanır.

T.İ.Sultanov öz müşahidələrinə əsasən yazır ki, katib kolofonunda abidəni köçürən katibin adı, köçürülmə tarixi, çox az hallarda isə köçürülmə yeri göstərilir [83, 494]. Buna misal olaraq h.1107/m.1695-ci ildə köçürülmüş "Qəhrəmannamə" dastanının kolofonunu göstərə bilirik:

تمت الكتاب قهرمان نامه... ۱۱۰۷...

الملك الوهاب كاتب العبد الا... ملا كلبى على الدين ايروانى... (180b)

Bu katib qeydindən belə məlum olur ki, səxavətli hökmdarın köməkliyi sayəsində katib Abdulla Molla Kəlbiləddin İrəvani tərəfindən 1107-ci ildə "Qəhrəmannamə" kitabı köçürülərək sona çatdırılmışdır. Gördüyümüz kimi,

kolofondan əsərin adı, köçürülmə tarixi, köçürən katibin adı və təxəllüsünə görə əlyazma kitabının Azərbaycan şəhəri İrəvanda köçürüldüyü məlum olur. Bu kolofonu ondakı paleoqrafik informasiyanın çoxluğuna görə digərlərinə nisbətən dolğun hesab etmək olar.

Elə katib kolofonları da olur ki, orada qısa şəkildə yalnız əsərin bitməsi haqqında məlumat bildirilir. Məsələn, S-257 şifrlı əlyazma kitabına köçürülmüş Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərinin sonunda (94^a) bu qeydi oxuyuruq:

تمت الكتاب ليلي مجنون بعون الله الملك الوهاب

Bu kolofonda “Leyli və Məcnun” əsərinin Allahın, hökmdarın köməkliyi sayəsində başa çatdığı yazılıb. Katibin adı, köçürülmə tarixi, köçürüldüyü yer haqqında isə məlumat verilmir.

B-3111 şifrlı əlyazma kitabına Füzulinin divanı köçürülmüş və sonda yalnız köçürülmə tarixi qeyd edilmişdir:

سنة ١١٠٧ تمام شد

Kolofonda köçürülmə tarixi rəqəmlərlə göstərilməklə bərabər, rəqəmlərin söz ilə yazılması da müşahidə olunur. Buna biz B-4936 şifrlı məcmuədə rast gəlirik. Məcmuəyə üç əlyazma mətni köçürülmüşdür. Bunlardan birincisi ərəbcə-türkcə mənzum lüğətdir və sonunda katib köçürülmə tarixini sözlə yazmışdır:

تمت الكتاب بعون الله الملك الوهاب سنة احدى و الف (35^b)

Orta əsrlərdə katiblər kolofonun ərəb dilində yazılması ənənəsini uzun müddət qoruyub saxlamışlar. Bu cür ərəb dilində yazılmış kolofonları XVIII-XIX əsrlərdə köçürülmüş Azərbaycan əlyazma abidələrində də görürük. Lakin yaxın keçmişə gəldikcə ərəb dilində yazılan kolofonlar fars və Azərbaycan türkcəsində yazılmış kolofonlarla əvəz olunmağa başlanır. B-34 şifrlı məcmuəyə köçürülmüş mətnlərin sonuna ərəb və fars dilinə aid sözlərin qarışığının

dan ibarət kolofon yazılmışdır. Məsələn, “Miftahil-lüğət” (“Dilin açarı”) əsərinin kolofonu belədir: “Babi-əvvəl “Miftahil-lüğət” təمام şod, biəun xudayi-izzü qül əz dəsti əqəll Əbdüləli bin Babaəli... 1062 sənə” (48^b).

Bir cəhəti qeyd edək ki, üzərində araşdırma aparılan əlyazma abidələrinin çoxu Azərbaycan türkcəsində olsa da, kolofonun ərəb və fars dilində yazılması qaydasını, ənənəsini katiblər uzun müddət qoruyub saxlamışlar.

Kolofonların bir növ standart şəkildə olmasına baxmayaraq, katiblər ərəb, fars dilində yazdığı qeydlərdən başqa kolofonun əvvəlində, ya da sonra Azərbaycan türkcəsində mətnlə bağlı olaraq öz istəklərini, arzularını bildirmişlər. Bu cür qeydlər bəzən də kolofon mətninin haşiyəsində, şaquli və maili şəkildə köçürülür. B-1506 şifrlı əlyazma kitabına köçürülmüş “Qəhrəmannamə” dastanını katib maili şəkildə yazdığı bu sözlərlə bitirir:

Bunu yazdım yadigar olmaqçün,
Oxuyanlar bir dua qılmaqçün.
Təمام oldu əlhəmdüallah bu dastan,
Sanasan tazə güldür gülüstan (180^b).

İlk iki misra 1876-cı ildə köçürülmüş “Bəxtiyarnamə” yazılı dastan abidəsinin [112] sonunda eynilə təkrar olunur. Bu bir daha göstərir ki, katiblərin mətn başa çatandan sonra yazdıqları qeyd orta əsr kitabçılıq ənənəsi olaraq uzun müddət olduğu kimi dəyişməz saxlanılmışdır.

XVII əsr əlyazma kitablarının kolofonu üçün xarakterik olan bir cəhəti də qeyd edək ki, katib oxucuya bir neçə sətirlik müraciətdə kitabı oxuduğuna görə minnətdarlığını bildirilir və buna görə dua etməsini təmənnə edir. S-192 şifrlı Füzuli “Divan”ının sonunda fars dilində yazılmış kolofonda oxuyuruq:

Hər ke xanəd dua təmənna darəm,
Zan ke mən bəndeye-günahkarəm.
Şod betoufiqe xudaye-ləmyəzəl,
İn kitab ruze-seşənbe şod təmam.

Tərcüməsi: Hər kəs oxuyarsa, dua etməsini xahiş edirəm. Baxmayaraq ki, mən günahkar bəndəyəm. Allah-təalanın köməyi ilə bu kitabı qurtardım. Seşənbə axşamı bu kitabı sona çatdırdım.

Kolofonda katib köçürdüyü mətnin səhvsiz olmadığını etiraf edir və buraxılan səhvlərə görə oxucudan qabaqcadan üzr də istəyir. Füzulinin S-773 şifrlı əlyazma kitabına köçürülmüş türkcə divanının sonunda isə yuxarıdakı misralardan əlavə mətnin səhvdən xali olmadığını iki misrada qeyd etmişdir:

Xətt təqdirist birun əz gələt,
Əz gələt xali nə başəd hic xətt.

Tərcüməsi: Yazı elə bir təqdirdir ki, orada səhv olmalıdır. Ancaq heç bir yazı da səhvsiz ola bilməz.

B-4936 şifrlı məcmuənin 35^b səhifəsində sona çatan mənzum lüğəti katib bu sözlərlə bitirir:

Şükür əkalim (اکالم) bu kitab oldı təmam yövminlə,
Nazimə qılğıl dua, sonra etgil amin!

Bu cür katib qeydləri kolofonun sağ və sol tərəfində, eləcə də aşağı hissədə diaqonal boyunca yazılır. Məsələn, B-34 şifrlı məcmuənin 19^a-29^a səhifələrinə fars dilində köçürülmüş mətnin sonunda ərəb dilində yazılmış kolofonun kənarında Azərbaycan türkcəsində olan aşağıdakı qeydi oxuyuruq:

Bu kitabı yazdım yadigar olmaqçün,
Oxuyanlar Molla Qurbana bir dua qılmaqçün.

Bəzən də əlyazma kitabını köçürən katib mətnin sonunda oxucuya müraciət edərək əsəri oxuduğuna görə

minnətdarlığını bildirir və onun mərifət, mənsəb, var-dövlət sahibi olacağını bildirir. M-28 şifrlı əlyazma kitabına köçürülmüş İbrahim Həqqinin “Divan”ındakı münacatın sonunda katib oxucuya belə müraciət etmişdir:

Hər kim bu münacatı hər gün oxumağa müvəffəq olur,

Ol kimsə, əlbəttə, kəndi könlündə mərifətullah dəfinəsini bulur... (113^b)

Və yaxud da elə həmin şifrlı əlyazma kitabının 117^a-119^b səhifələrinə köçürülmüş “Şükranmə”nin kolofonunda belə bir katib qeydi yazılmışdır:

Hər kim bu Şükranməyi hər gün oxumağa müvəffəq olur,

Ol kimsənin dövləti izdiyad bulub, daim qalur.

XVII əsrə aid nəzərdən keçirilən əlyazma kitablarının yalnız 22-də tam və naqis şəkildə yazılmış katib kolofonları var. Bu kolofonların vasitəsilə əlyazma abidəsi haqqında müəyyən fikirlər, yəni əlyazmanın katibi, köçürülmə tarixi, köçürüldüyü yer və sair barədə məlumat əldə etmək mümkündür. On əlyazma abidəsində isə heç bir katib kolofonuna rast gəlmədik. Əvvəldə deyildiyi kimi, bu naqis əlyazma abidələri haqqında onların paleoqrafik xüsusiyyətlərinə, o cümlədən kağızına, kağızında təsvir olunmuş filiqranlarına əsaslanmaqla həmin kitabların köçürülmə tarixini, yerini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Əlyazma kitabını köçürən katib adını məlum olduğu kimi, əsasən kolofonda yazır. Bəzən də elə olur ki, mütəxəssislər kolofonu olmayan əlyazma abidələrini tədqiq edərkən mətnin müxtəlif yerlərində, eləcə də titul vərəqində kitabın sahibi haqqında yazılan qeydə əsaslanmaqla katibini yanlış olaraq göstərirlər.

Füzulinin bəzi şeirləri və “Leyli və Məcnun” poeması

köçürülmüş B-547 şifrlı əlyazma kitabının 1^a, 1^b, 64^a səhifələrində “Sahibi-həzə əl-kitab Abdulla Molla Abdulla oğlu” qeydi vardır. Adətən bir əlyazma kitabı müxtəlif adamların şəxsi kitabxanalarında olur və həmin şəxslər də ya vərəqlərin haşiyələrində öz adlarını qeyd etmiş, ya da şəxsi möhürlərini vurmuşlar. Bu cür qeydlərə və şəxsi möhürlərə əlyazma abidələrində istənilən qədər rast gəlmək mümkündür. Ancaq kitabın sahibi kimi göstərilən həmin şəxslərin adları əlyazma kitablarına aid tərtib edilmiş bəzi biblioqrafik mənbələrdə yanlış olaraq əlyazma kitabının katibi kimi qeyd olunmuşdur.

S-773 şifrlı Füzulinin “Divan”ı köçürülmüş əlyazma kitabının 1^a, 1^b səhifələrində sonradan edilmiş qeydə əsasən kataloqda [56] kitabın sahibi abidəni köçürən katib hesab edilmişdir. Haşiyədə abidənin mətnindən seçilən xətlə yazılmış qeyddən də məlum olur ki, adı göstərilən şəxs əsəri köçürən deyil, kitabın sahibidir: “Bu kitabıyyənin sahibi Molla Əbdü Cəlil Qari”. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, buradakı “Əbdü” sözü göstərilən biblioqrafik mənbədə “İbad” kimi yazılmış və bu sözün üzərində dayanıb, onun qrafikası ilə bağlı fikrimizi bir az ətraflı bildirək. “İbad” sözü ərəb əlifbası ilə "ع", "ب", "ا", "د" hərflərinin birləşməsindən yaranır. Əlyazma kitabının 1^a, 1^b səhifələrində isə bu söz "ع", "ب", "ا", "د" hərflərlə yazılıb, yəni bu sözü “ibad” yox, “əbd” kimi oxumaq düzgün olar. Əslində hər iki söz mənaca eynidir. “Əbd” qul mənasını bildirirsə, “ibad” isə kəmiyyətcə onun cəm formasıdır. Ancaq hər bir sözün düzgün oxunuşu və yazılışı olduqca vacibdir. Çünki bəzən hər hansı bir sözün azacıq da olsa səhv oxunuşu yanlışlığa aparıb çıxarır.

Əlyazma kitabı sahibinin abidənin katibi olmaması fikrini daha bir əlyazma kitabına müraciət etməklə əsas-

landıra bilərik. B-3191 şifrli məcmuənin 41^b səhifəsində aşağıdakı qeydi oxuyuruq:

“Sahib Molla Mirzəəğa Molla Əli Miri oğlu fi-sakini... Məhəmməd 1317”.

Buradakı hicri tarixə əsasən demək olar ki, bu qeyd miladi tarixlə 1899-cu ildə yazılmışdır. Əlyazmanın kağızında isə “Amsterdam” filiqranı təsvir olunub. Bu cür filiqranlı Hollandiya kağızı 1630-1810-cu illərdə istehsal olunmuşdur [73, 26]. Deməli, sonda yazılmış h.1317/m.1899-cu il tarixi bu kitabın kimin istifadəsində olduğunu bildirir və qeyd kağızdakı filiqrana görə həmin əlyazma kitabını köçürən katibə aid edilə bilməz. Filiqrana görə əlyazmanın XVII əsrin ortalarından XIX əsrin əvvəlinədək (1810-cu ilədək) köçürüldüyü bəlli olur. Belə qeydlər, adətən, həmin kitabları alan və öz şəxsi kitabxanasında saxlayanlar tərəfindən yazılır. Bir daha xatırladaq ki, katibin adı mətn başa çatandan sonra yazılan kolofonda göstərilir. Kitab sahibinin adı isə əlyazma kitabının titul vərəqində, mətnin müxtəlif vərəqlərinin haşiyələrində yazılır. Bunlara əlavə olaraq bir faktı da qeyd edək ki, kitab sahibinə aid olan qeydin xətti əlyazma mətninin xəttindən aydın surətdə fərqlənir.

Yuxarıda göstərmişdik ki, əlyazma kitabının yaranmasında bir çox mütəxəssis iştirak edir və bunların arasında daha çox rolu olan katiblərdir. Elmi mənbələrdə əlyazma kitabını köçürənin yalnız katib adı ilə deyil, müxtəlif terminlərlə də adlandırıldığını oxuyuruq. O cümlədən, katib sözünü əvəz edən “xəttat” tez-tez paralel işlədilmişdir. Bəzən bir elmi mənbədə əlyazma kitabını köçürənin gah katib, gah da xəttat kimi yazıldığıнын şahidi oluruq. “Katib”, “xəttat” və yaxud da “əlyazma kitabının katibi”, “əlyazma kitabının xəttatı” kimi istifadə olunmuş bu sözlər və söz birləşmələrindən hansının düzgün, hansının yanlış olduğunu aydınlaşdırmaq.

Əlyazma kitabını köçürənin “katib”, yoxsa “xəttat” adlandırılmasında hansına üstünlük vermək olar?

A.Qaziyev adı çəkilən əsərində əlyazma abidələrini köçürəni xəttat (kalliqraf) adlandırır. Məsələn, o yazır: “Bizə gəlib çatan qədim Azərbaycan əlyazmaları, o cümlədən dini məzmunlu nüsxələr **xəttatlar** (kalliqraflar) tərəfindən üzü köçürülüb tərtib olunmuşdursa, sonrakı dövrlərdə – XV-XVII əsrlərdə əlyazma kitabının yaranmasında və tərtib olunmasında **xəttatlarla** (seçdirmə - Ə.M.) yanaşı müxtəlif sənət adamları da iştirak etmişlər” [68, 22]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, A.Qaziyevin bu kitabını müasir elmi nəşrlər arasında poliqrafiyasına görə və Azərbaycan əlyazma kitabının bədii xüsusiyyətlərinin elmi cəhətdən araşdırılmasına həsr olunmuş ən dəyərli, yüksək səviyyədə tərtib olunmuş kitablardan biri hesab etmək olar. Kitabda XIII-XVII əsrlərdə köçürülmüş əlyazma kitablarının bədii tərtibatı, hər bir əlyazma kitabının yüksək sənət əsəri olması geniş planda araşdırılmışdır. Görünür, müəllif nəfis tərtib olunmuş hər bir əlyazma kitabını incəsənət nümunəsi hesab etdiyinə görə, əlyazma kitabını köçürəni də **xəttat** adlandırmışdır.

Bizcə, xəttatlıq rəssamlıq, nəqqaşlıq kimi incəsənətin bir sahəsi, xəttat isə yaradıcı bir şəxs olmaqla incəsənətin bir nümayəndəsidir. Belə düşünürük ki, arxitektura abidələrinin, silahların, qiymətli əşyaların üzərindəki yazılar, məhz, xəttat və yaxud nəqqaş əməyinin məhsuludur. Əlyazma kitabına gəldikdə isə başlıqlar, əlyazma kitabında ayrıca göstərilən seçdirmələr və hökmdarların sifarişi ilə köçürülmüş ən həfis əlyazma kitabları xəttata aid ola bilər. Adi və orta səviyyəli əlyazma kitablarındakı mətnlər isə mətn üzü köçürmək peşəsi ilə məşğul olan **katiblərin** əlinin məhsulu hesab edilməlidir.

Əlyazma abidəsini köçürənin müasir dövrə aid ayrı-ay-

rı nəşrlərdə katib adlandırılması ilə bağlı bir neçə misal göstərə bilərik:

“Bəzi katiblər (переписчики) mətn başa çatandan sonra kolofonda öz arzu və istəkləri, mətnlə bağlı fikirləri barədə yazmışlar” [60, 37];

“Şərq xalqları mədəniyyətində əlyazma kitabı” məqalələr toplusundakı qlossaridə (qədim sözlər lüğəti – Ə.M.) əlyazma kitablarını köçürən şəxs üç terminlə verilmişdir: 1) katib (arab.) – переписчик рукописей; 2) писец – переписчик и составитель рукописных книг; 3) переписчик – лицо, занимающееся переписной рукописной книги [83, 551, 554].

Bir sıra azərbaycanlı müəlliflər də öz əsərlərində “katib” və “xəttat” terminlərini fərqləndirmişlər. Q.A.Darabadi yazır: “Əlyazması və daşçarı üsulu ilə nəşriyyat işləri aparılan zamanlarda İranda **katiblər** və **xəttatlar** nəstəliq xəttinin inkişafına çox əhəmiyyət vermişlər. Çünki daşçarı olan farsca kitablar əsasən bu xətlə yazılırdı. Dövlət idarələri və ticarət işlərində isə **münşilər** və **mirzələr** şikəstə xəttinə daha artıq meyl göstərirdilər, çünki bu xətt nəstəliq xəttinə nisbətən sürətlə yazılırdı” [19, 113]. Alim daha sonra isə yazır: “Çap işləri müasir mətbəə üsuluna keçdikdən, idarələrdə yazı məşını işlədilməyə başlandıqdan sonra **xəttatlıq**, **katiblik**, **münşilik** sənəti, eləcə də hüsnxətt (gözəl xətlə yazmaq) məsələsi öz əhəmiyyətini itirməyə üz qoydu və bu zaman yuxarıda göstərilən xətlərə nisbətən daha asan yazılan şikəstə-nəstəliq xətti ortaya çıxdı [19, 113].

Gördüyümüz kimi, Q.A.Darabadi “katib” və “xəttat” terminlərini fərqləndirib, yazı işini yerinə yetirən adamların ayrı-ayrı sənət, peşə sahibi olduğunu göstərməklə bərabər, dövlət və ticarət işlərində yazı yazmaqla məşğul olan adam-

ların **münşi** və **mirzə** adlandığını xüsusilə qeyd etmişdir.

Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, professor Ə.Mirəhmədov da əlyazma kitabının üzünü köçürmək işinin xəttata aid olduğunu qeyd etmişdir. O yazır: “Əlyazma kitabı gərgin çoxcəhətli bir əməyin məhsulu idi. Bu kitabların üzünün köçürülüb çoxaldılmasında xeyli adam iştirak edirdi. Dövrünün “naşirləri”, “poliqlafistləri” olan bu kitab xadimləri – xəttat, nəqqaş, müzəhhib, səhhaf və mücəllidlər idi... Xəttatlıq, xoşnəvislik (kalliqrafiya) incəsənətin mühüm növlərindən biri olmaqla bərabər, kitab səntinin də çox vacib, həlledici bir sahəsidir. Müəllifdən sonra əsərin zəhmətini çəkən, onun təsir dairəsini genişləndirən ikinci sima xəttatdır. Keçmişdə bunlara çox vaxt “katib” də deyilirdi” [7, XX].

Xəttatlığın incəsənətin bir sahəsi olduğunu və bu sahənin nümayəndələrinin keçmişdə “katib” adlandırıldığını professor Ə.Mirəhmədovun xatırlatması, xüsusilə, maraq doğurur. Katib və xəttat bir-birinə yaxın sənət adamları olsa da, onların gördüyü işi identikləşdirib, bərabər səviyyədə götürmək də olmaz. Xəttatlıq incəsənətin bir sahəsi olduğu kimi, xəttat da incəsənət nümayəndəsidir. Yəni xəttat adı bir sənət, peşə sahibi deyil, bədii yaradıcılıqla məşğul olan şəxsdir. Katib isə əlyazma kitablarının üzünü köçürən bir peşə adamıdır. O.F.Akimuşkin yazır: “Xəttatlar bədii yazı mütəxəssisidir, əlyazma kitablarının əsas hissəsini onlar deyil, adi katiblər yaratmışlar ki, mənbələrdə də onların haqqında heç bir məlumat verilmir” [60, 19].

Beləliklə, elə hesab edirik ki, adi və orta səviyyəli əlyazma kitablarının üzünü köçürmüş peşə adamlarının “keçmişdə olduğu kimi”, bu gün də xəttat deyil, katib adlandırılması daha məqsədəuyğundur.

Dahi şairimiz Məhəmməd Füzuli məşhur bir qitəsində yazmışdır:

Qələm olsun əli ol katibi-bədtəhririn
Ki, fəsadi-rəqəmi surumuzu şur eylər.
Gah bir hərf süqutilə qılır nadiri nar,
Gah bir nöqtə qüsurilə gözü kur eylər (26, 46).

Gördüyümüz kimi, Məhəmməd Füzuli öz şeirində əlyazma mətnini köçürənin xəttat deyil, katib olduğunu xatırladıb, “bədtəhrir” yazan katibləri tənqid edir.

Bütün bunları yazmaqda məqsədimiz o deyil ki, əlyazma köçürməklə yalnız katiblərin məşğul olması fikrini irəli sürək. Müşahidə etdiyimiz əlyazma kitablarının hamısı gözəl tərtibatlı, gözoxşayan deyil. Nəfis əlyazmalara, yəni yüksək tərtibatı, ornamentləri, frontispisi, miniatürü olanlara nadir hallarda rast gəlirik. Məhz yüksək tərtibatlı, gözəl xətlə yazılan əlyazmaları xəttat qələminin məhsulu hesab etmək olar. O.F.Akimuşkin yazır: “Bizə məlumdur ki, kalliqraflar (oxu: xəttatlar – Ə.M.) və katiblər iri həcmli əsərlərlə bərabər, kiçik həcmli əsərlər də yaratmışlar” [60, 54].

Bu gətirilən istinadan da görürük ki, əlyazma kitabı köçürüb hazırlamaq işlə katiblər kimi, xəttatlar da məşğul olmuşlar.

Orta əsrlərdə kitab sənəti ilə bağlı olan sənət adamları yalnız bir sahənin mütəxəssisi olmaqla kifayətlənməyiblər. Hərə ayrı-ayrı bir sahənin mütəxəssisi olmaqla bərabər, başqa sahələrə də müdaxilə etmişlər. Yəni bəzi katiblər yalnız mətn köçürməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda cildləmə, tərtibat, ornament çəkməklə də məşğul olmuşlar. Məsələn, XVII əsrdə müxtəlif xətt növlərilə yazan məşhur usta Əli Rza Təbrizi (Abbasi) əlyazma kitablarının üzünü köçürməklə bərabər, eyni zamanda ornament və miniatür də çəkmişdir [68, 29].

Eləcə də, miniatürçü, ornamentçi kimi tanınan məşhur sənət adamları da əlyazma kitabları köçürmüşlər. Bu sahədə

heç kəsə məhdudiyət qoyulmamışdır. Lakin kitab hazırlanmasında iştirak edən hər bir sənət adamı bacardığı əsas peşənin, sənətin adı ilə adlandırılıb. Yəni miniatür çəkən – miniatürçü, cild hazırlayan – mücəllid adlandırıldığı kimi, əsasən əlyazma kitablarının üzünü köçürənlər də katib adlandırılmalıdır.

Üzərində müşahidə apardığımız XVII əsrə aid əlyazma kitabları tərtibatna, xəttinə görə adi və orta səviyyəli əlyazma kitablarıdır, onların xəttatın deyil, katib əlinin məhsulu olduğunu deyə bilərik. Necə ki, bəzi əlyazma abidələrinin kolo fonunda mətni köçürən özünü katib kimi təqdim edir. Məsələn, B-1506 şifrlı əlyazma kitabına köçürülmüş “Qəhrəmannamə” dastanının sonundakı katib qeydi belədir: “Katib Abdulla... Molla Kəlbi Ələddin İrəvani...” (160^b).

Əlyazma kitabının hazırlanmasında iştirak edənlərdən katibin işi digərlərindən xüsusilə seçilmişdir. Əgər miniatürçü və mücəllid yalnız öz sənətinə aid olan işi kitabda yerinə yetirirsə, katib tək-cə mətnin üzünü köçürmür, həm də mətn daxilində miniatür, ornament, başlıqların yerini müəyyən edir və əlyazma kitabının bədii tərtibatına fikir vermişdir. Həmçinin, bəzi hallarda katiblər də əlyazma kitablarına miniatürlər çəkmiş, cildini hazırlamışlar. Məsələn, katib Məhəmməd Davəri bin Visal Şirazi beş il Firdovsinin “Şahnamə” əsəri üzərində işləyərək, nəinki, üzünü köçürmüş, həm də miniatürlər çəkmiş, gözəl tərtibatlı cild hazırlamışdır. Həmin əlyazma kitabı Məhəmməd Qulu xan Qaşqay üçün hazırlanmış, o da zəhmət haqqı olaraq Məhəmməd Davəriyə 700 tımən pul, iki dəst Kəşmir şalı və iki at hədiyyə etmişdir. Ümumiyyətlə, katiblər əlyazma kitabının tamam hazırlanıb sifarişçiyə təhvil verilənə qədər olan bütün işlərin məsuliyyətini öz üzərlərinə götürmüşlər. Gördükləri iş böyük və əziyyətli olsa da, katiblər elə bir nüfuz, şan-şöhrət sahibi də

olmamışlar. Bunu onların özləri haqqında yazdıqları kolofonlardakı qeyddən də aydın görmək olar. Məsələn, S-192 şifrli Füzuli "Divan"ının sonundakı kolofona nəzər yetirək: "Kətəbə Əbdül fəqir, əl-həqir... əla yədi... Hacı Məhəmməd ibn Hacı Ərrəhman Şərifli Hacı Gülməhəmməd" (76^b).

B-4936 şifrli məcmuənin sonunda da katib özünü fəqir, həqir olduğunu göstərmişdir: "Kətəbə əl-həqir, əl-fəqir Hüseyin əl-Məlati fi bələdi Gəncə" (72^b).

Görünür, katiblərin özlərini miskin, yazıq hesab etmələri onların əməyinə lazımi səviyyədə qiymətin verilməməsi və maddi vəziyyətlərinin pis olması ilə əlaqədardır. O.F.Akimuşkin yazır: "Məlumdur ki, X əsrdə xilafətdə katiblər ən az gəlirli sosial zümərəyə daxil olmuşlar. Onların sosial vəziyyəti 50 il katiblik etmiş nişapurlu Əbu Hətəmin sözlərində öz əksini tapıb. O yazıb ki, "əlyazma köçürmək ən əziyyətli, həmçinin dəyərsiz bir iş olub, zəhmət haqqı nə yaşamaq üçün bir tikə çörəyə bəs edir, nə də ölü üçün kəfənə" [60, 45]. Ona görə də katiblər əlyazma abidəsini tez bir zamanda köçürməyə çalışmışlar ki, çox əmək haqqı qazana bilsinlər. Bunun nəticəsində də sürətlə yazdıqlarına görə mətndə bəzən çoxlu səhvlərə yol vermişlər. Katiblərin kolofonda yazıda buraxılan səhvlərə görə oxucudan üzr istəməsi də buradan irəli gəlir.

Elə hallar da olmuşdur ki, katib gördüyü işin kəmiyyətinə görə zəhmət haqqı aldığından köçürdüyü abidənin həcmi bilərəkdən artırmışdır. O.F.Akimuşkin yenə həmin məqaləsinin bir yerində yazır: "Biz müşahidə etmişik ki, Şəmsəddin Məhəmməd Hafiz Şirazin (792/1389-90-cı ildə vəfat edib) XV əsrdə köçürülmüş divanında cəmi 500 qəzəl olmuşdursa, XVI əsrdə 600, XIX əsrdə isə qəzəllərin sayı 800-ə çatmışdır" [60, 40]. Deməli, katiblər çox qazanc əldə etmək üçün əlyazma abidəsinin həcmi məqsədli şəkildə artırmalı ol-

muşlar.

Katiblərin maddi təminatının, dolanışığının aşağı səviyədə olmasının nəticəsidir ki, bəzən, mətni başa çatdırdıqdan sonra kömək üçün işarələr etmişlər. Katibin belə bir müraciətinə XIX əsrdə köçürülmüş “Xavərnamə” dastanının B-1591 şifrlı əlyazma nüsxəsinin sonunda rast gəlirik:

Təmam oldu xətmnin intəhası,

Gərəkdir katibə xələt bəhası (159^b).

Nəzərdən keçirdiyimiz 32 əlyazma kitabının yalnız 12-də katibin adı kolofonda qeyd olunmuşdur. Qalanlarında isə ya katib adını yazmamış, ya da kolofon olmadığından əlyazma abidəsini köçürəni müəyyən etmək olmur.

Əlyazma kitabının mətni bir katib tərəfindən köçürüldüyü kimi, iki və daha artıq katibin qələmindən çıxmasına da rast gəlirik. İki və daha artıq katibi olanlara, əsasən məcmuələr aiddir. Belə əlyazma kitablarına ayrı-ayrı vaxtlarda, müxtəlif katiblərin köçürdüyü dini və elmi əsərlər daxildir. B-34 şifrlı məcmuəyə üç dildə – ərəb, fars və Azərbaycan türkcəsində mətnlər köçürülüb. Fars dilində olan mətni (19^a-29^a) katib Molla Qurban, Azərbaycan türkcəsindəki mətni (37^b-48^b) katib Əbdüləli bin Babaəli, ərəb dilində olan mətni isə (49^b-69^a) katib Hacı Məhəmməd Çilani köçürmüşdür.

M-28 şifrlı əlyazma kitabına isə iki şairin divanı köçürülmüşdür ki, birincisi, İbrahim Həqqinin “Divan”ı katib Abdulla bin Yusif bin Ömər bin Mustafa əl-Ərzurumi, ikincisi isə 9 il sonra katib Məhəmməd bin əl-Ərzurumi tərəfindən yazılıb.

Belə bir hal ilə də rastlaşırıq ki, katib əlyazma mətninin çox hissəsini özü köçürmüş, az bir hissəsini isə başqa bir katibə köçürütdürmüşdür. Məsələn, B-3092 şifrlı məcmuəyə 10 mətn köçürülüb. Bunlardan 9-u katib Əhməd bin İsmayıl bin Həsən əs-Siraci, sonuncunu isə başqa bir katib – Şeyx Mə-

həmməd bin Molla Zaman əl-Qutqaşını Əhməd əs-Siraci üçün altı dirhəmə yazdığını kolofonda qeyd etmişdir.

Ümumiyyətlə, əlyazma kitablarının sonunda müəllif və katib tərəfindən yazılmış kolofonun araşdırılması əlyazma kitabının avtoqraf olub-olmaması, mətnin köçürülmə tarixi, yeri, katibi və əlyazma kitabının digər başlıca paleoqrafik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində böyük rol oynayır.

III FƏSİL

XVII ƏSRDƏ KÖÇÜRÜLMÜŞ FÜZULİ ƏLYAZMALARINDA MƏTNŞÜNASLIQ MƏSƏLƏLƏRİ

Əlyazma kitabları köçürüldüyü yerə, zamana görə nə qədər bir-birinə yaxın, oxşar olsalar da, onların arasında azacıq da olsa, tərtibatında, mətninin orfoqrafiyasında fərqli cəhətlər özünü aydın şəkildə göstərir. Bu fərq hətta bir katib qələmindən çıxan əlyazma kitablarında da olur. “Əgər biz bir əsərin müxtəlif nüsxələrini müqayisə etsək, onların arasında iki eyni mətnə rast gəlmərik. Bu baxımdan hər bir əlyazma nadirdir. Əgər belə olmasaydı onda tekstoloq sənətinin incəliyinə ehtiyac olmazdı” [60, 13].

Tədqiqatda araşdırılan 32 əlyazma kitabından on birinə dahi şairimiz Məhəmməd Füzulinin XVII əsrdə köçürülmüş əsərləri daxildir. Bunlardan dördünə “Leyli və Məcnun”, “Bəngü Badə”, “Qəzəliyyat” və yeddisinə isə şairin türkcə “Divan”ı tam, naqis şəkildə olmaqla əsrin ayrı-ayrı illərində köçürülmüşdür. Şairin divanı köçürülmüş əlyazma kitabları ölçüsünə, tərtibatına görə müxtəlif olduğu kimi, ayrı-ayrı divan nüsxələrindəki qəzəllər də sayına görə fərqlənir: B-2953 (121 vərəq) – 295 qəzəl; B-3111 (100 vərəq) – 278 qəzəl; B-3675 (107 vərəq) – 277 qəzəl; B-120 (83 vərəq) – 274 qəzəl; S-773 (119 vərəq) – 272 qəzəl; A-611 (93 vərəq) – 265 qəzəl; S-192 (168 vərəq) – 233 qəzəl.

Bu əlyazma kitablarından beşinə (B-2953, B-3675, B-120, S-773, A-611) köçürülmüş divanlardakı qəzəllərin mətnində məna təhrifləri, nüsxə fərqləri olduğu kimi, bu

əlyazma nüsxələrinin Füzuli əsərlərinin 1958-ci ildə nəşr olunmuş birinci cildilə [26] müqayisədə müxtəlif səpkidə fərqli xüsusiyyətlərini aydın şəkildə görürük.

Füzuli əsərlərinin 5 cildliyini çapa hazırlayan akademik Həmid Araslı şairin lirik əsərlərindən ibarət olan birinci cildini 7 nüsxə əsasında elmi-tənqidi mətn kimi nəşr etdirmişdir. Bunlardan dördü – Bakı (B), Sankt-Peterburq (L, V), Daşkənd (A) əlyazma, üçü isə – İstanbul (1924), Daşkənd (1913), Təbriz (1857) çap nüsxələridir.

Füzuli əsərləri I cildinin müxtəlif əlyazma və çap nüsxələri əsasında çapa hazırlanması “Divan”ın daha sanballı, bütöv olmasından, mətninin dürüstləşdirilməsindən xəbər verir. Tərtibçinin istifadə etdiyi 4 əlyazma nüsxəsindən biri – Bakı nüsxəsi Füzuli əlyazmalarının ən qədimidir. Bu bərədə tərtibçi yazır: “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Respublika Əlyazmaları Fondunda olan bir Füzuli divanı elm aləminə məlum Füzuli əlyazmaları içərisində ən qədim nüsxədir... Çox mükəmməl olan bu nüsxə yaxşı saxlanmışdır. İki yerdə tarix vardır. Birinci tarix dibaçənin sonunda (1572-ci il), ikinci tarix isə divanın sonundadır (1573-cü il). Həmin nüsxə elm aləminə məlum olan Füzuli divanlarının ən qədimi olub, şairin vəfatından 16 il sonra yazılmışdır.

Lakin bu nüsxə təkcə qədimliyi ilə deyil, öz mükəmməlliyi və düzgünlüyü ilə də dünyada nadir nüsxədir” [26, 9].

Akademik H.Araslı çox mötəbər mənbələrə, ən qədim nüsxələrə əsaslanısa da, XVII əsrdə köçürülmüş Füzulinin əlyazma divanlarından bir neçəsini 1958-ci il nəşrilə müqayisə edib tutuşdurduqda bəzi nüsxə fərqləri aşkarlanır. Odur ki, qəzəllərdə ifadə və sözlərin daha da dəqiqləşdirilməsində faydalı olaraq, mətnin dürüstləşdirilməsinə kömək edəcək cəhətləri burada göstərməyi vacib hesab edirik.

rik.

Görkəmli tekstoloq alim D.S.Lixaçov yazır: “Əlyazmanın mətnlərindən ən qədimi müəyyənləşdirilsə belə, onu ən yaxşı nüsxə hesab etmək düzgün olmaz” [77, 43]. Bu məsələ ilə əlaqədar fikrini daha geniş şəkildə açıqlayan alim bildirir ki, “bizə gəlib çatan əlyazma mətnləri dəfələrlə dəyişikliklərə uğramışdır. Əgər əlimizdə avtoqraf yoxdursa, onda biz ən qədim və sonrakı nüsxələrə əsaslanmalıyıq. Bunların da içərisində arxetip (ən yaxşı, kamil) nüsxə ən qədim nüsxə, birinci mətn olmaya bilər” [77, 43].

Akademik H.Araslı I cildi tərtib edərkən əsasən 1572-73-cü illərdə köçürülmüş Bakı nüsxəsinə əsaslanmışdırsa, bu o demək deyildir ki, Füzuli əsərləri orijinalda olduğu kimi oxuculara çatdırılır. Ola bilər ki, ən qədim nüsxələrdə sonralar köçürülmüş nüsxələrdən fərqli olaraq daha çox katib qüsurları, təhrifləri olsun. XVII əsrdə köçürülmüş əlyazma kitablarını nəzərdən keçirdikcə Füzuli qəzəllərini düzəltməyi üçün faydalı olacaq nüsxə fərqləri yuxarıda söylənilən fikri bir daha əsaslandırır. Üzərində tədqiqat apardığımız əlyazmalardan h.1011/m.1602-ci ildə köçürülmüş B-2953, h.1094/m.1685-ci ildə köçürülmüş S-773 şifrlı və başqa əlyazma kitablarında rast gəldiyimiz daha dəyərli ola biləcək faktlar deyilən fikri möhkəmlətməyə imkan verir.

Füzuli əsərlərinin 5 cildliyində getmiş nöqsanlardan yazan mütəxəssislər qeyd edirlər ki, “Füzuli yubileyi ilə əlaqədar nəşr edilən bu əsərlər nə qədər xoş təsir buraxırsa, bu əsərlərin demək olar ki, hamısında tələsmək və diqqətsizlik üzündən yol verilmiş nöqsanlar bir o qədər təəssüf doğurur” [59, 227].

Tədqiqat işində biz Füzuli əsərlərinin nə tənqidi mətnini hazırlamaq, nə də əlyazmalarını bütünlüklə tekstoloji

cəhətdən tədqiq etməyi nəzərdə tuturuq. Lakin tədqiqat işi XVII əsr əlyazma kitabı tarixinə aid olduğundan və üzərində araşdırma apardığımız əlyazma kitablarının bir çoxuna dahi şairin türkcə "Divan"ı köçürüldüyündən, həmin divan nüsxələrindəki bəzi qəzəllərin misra və beytlərinin 1958-ci il nəşrilə (I cild) müqayisədə ortaya çıxan fərqləri, təhrifləri göstərməklə Füzuli qəzəllərini məzmunca dolğunlaşdırmağa, yol verilmiş qüsurları XVII əsr əlyazmaları əsasında bərpa etməyə çalışmışıq.

Füzuli qəzəllərində mənə çalarlığının zənginliyi, fəlsəfiliyi oxucuları həmişə heyran qoymuşdur. Bəzən də qəzəldəki bu və ya digər fikrin anlaşılmasında mübahisəli fikirlər ortaya çıxır. Belə hallar yəqin ki, bundan sonra da olacaqdır. Çünki Füzuli əsərlərinin avtoqrafı nə qədər ki, əlimizdə yoxdur, mübahisə doğuran fikirlər də olacaqdır. Mübahisəli fikirlərin ortaya çıxmasına da başlıca səbəb, əsasən əlyazma əsərlərini köçürmüş katiblər olmuşdur. Katib qüsurlarını bir neçə əlyazma abidəsi üzərində tekstoloji-müqayisə metodu ilə aradan qaldırmaq mümkündür. Ancaq əlyazma abidələri transfoneliterasiya edilib müasir oxucuya nəşrdə çatdırılarkən yol verilmiş qüsurlar, söz və ifadələrin müasir qrafika ilə düzgün variantda öz əksini tapmaması təəssüf doğurur.

Əvvəlcə mənə təhrifləri haqqında bəzi qeydlər edək.

Qıymadın sakini-kuyin olana peykanın,

Bir içim su ilə **ağrılama**dın mehmanın. (26, 207)¹

I cildə həmin sözün səh. 423-də ("A") – "yad eyləmədin" nüsxə fərqi qeyd olunmuşdur. Həm "ağrılama-dın", həm də "yad eyləmədin" variantlarından əlavə olaraq, XVII əsrə aid əlyazmalarda maraq doğuran yeni bir

¹ Sonrakı misallarda yalnız səhifəni göstərməklə kifayətlənəcəyik.

variantla rastlaşırıq. B-2953 (49^a) və S-773 (55^a) şifrlı əlyazma nüsxələrində bu söz aydın şəkildə “ağızlamadın” (اغزلمدنك) kimi oxunur. Belə demək olar ki, I cildin nəşrində istifadə olunmuş əlyazma nüsxələrində “ze” hərfi üzərində nöqtənin (ز) düşməsi ilə söz təhrif olunmuşdur. “Ağızlamadın” bugünkü dilimiz üçün arxaikləşmiş söz olaraq, “ağıza su almaq”, yəni şeirdə “qonağa bir içim su da vermədin, qıymadın mənasını bildirir”. Misra əlyazmada belədir:

برایچم سوايله اغزلمدنك مهمانك

Nəşrdə getmiş “ağrılamadın” sözü isə bugünkü dilimizdə qismən arxaikləşib və “əzizləmək” mənasındadır. Ancaq iki əlyazma nüsxəsində “اغزلمدنك” kimi getmiş sözü misraya, beytə mənaca aydınlıq gətirməyən, nöqtə qüsuru ilə yazılan “ağrılamadın” kimi oxumaq və yazmaq bizcə, həqiqətdən uzaqdır.

Yatdılar Fərhadü Məcnun məsti-cami-eşq olub,

Ey Füzuli, biz olar yatdıqca **söhbət** bəkləriz. (s.165)

Qəzəlin məqtə beytindəki “söhbət” sözü əlyazmada “növbət” kimi oxunur:

ياتديلر فرهاد و مجنون مست جام عشق اولوب
ای فضولی بز اولار ياتقده نوبت بکلروز

(B-2953, 37^b)

“Növbət” sözü burada “keşik çəkmək” mənasını bildirməklə şeirin məzmununa daha yaxındır.

Gözlərim yaşın görüb şur, etmə nifrət kim, **bu həm**

Ol nəməkdəndir ki, ləli-şəkkərəfşandadır (s.141).

Əlyazmada:

کوزلرم ياشين کوروب شور ايتمه نفرت کيم بونم
اول نمکدندر که لعل شکر افشانکنده در

(B-2953, 31^b)

Əlyazmada birinci misranın sonundakı “nəm” sözü

nəşrdə “həm” kimi getmişdir. Əlyazmadakı variant məzmununa daha yaxındır.

Ləbin sualına verməz cəvab üşşaqın,

Sual olursa **bu səndən**, nədir cəvab sana? (s.61)

Əlyazmada həmin beyt belədir:

لېنک سوالېنه وېر مېز جواب عشاقنک

سوال اولور سه بوسندن ندر جواب سنکا.

(B-120, 3^a; B-3675, 4^b; B-2953, 11^b; S-773, 5^b).

Bizcə, nəşrin ikinci misrasındakı “bu səndən” sözləri bitişik yazılmaqla “busəndən” (بوسندن) kimi oxunmalıdır. Çünki ayrılıqda yazılan zaman bu beyti oxuduqda bir mənə anlaşılmır. Əslində isə misra belə oxunmalıdır:

Sual olursa **busəndən**, nədir cəvab sana?

Mənası anlaşılmayan sözün işlənməsinə başqa bir qəzəlin bir beytində də rast gəlirik:

Eşq ətvarın müsəlləm eylədi gərdun mana,

Bunca kim, **yıldı-yügürdü**, yetmədi Məcnun mana.

(s.63)

Buradakı “yıldı-yügürdü” birləşməsindəki sözlər arasında defis işarəsi artıqdır. Birinci söz isə heç bir mənə bildirmir. Bu beyti əslində belə başa düşmək olar: “Gərdun (fələk) eşq tövrün mənə təslim eylədi; O qədər ki, Məcnun **yeldi (külək kimi) yügürdü**, mənə yetmədi”. Əgər misrada **یلدی qrafikası** (“yıldı” əvəzinə) “yeldi” şəklində transfoneliterasiya edilərsə, o zaman mənə aydınlaşar. Əlyazmada beyt belədir:

عشق اطوارین مسلم ایلدی کردون بنکا

بونجه کیم یلدی یوکوردی یتمدی مجنون بنکا

(B-120, 3^b; B-2953, 7^a; B-3675, 5^a; S-773, 6^b).

1958-ci il nəşrinin tərtibatında Füzulinin XVII əsrdə köçürülmüş əlyazma kitablarından istifadə olunmasa da, elə hesab edirik ki, yanlış getmiş söz və ifadələr ya tərtibçi-

nin istifadə etdiyi əlyazmalara katiblər tərəfindən səhv köçürülmüş, ya da mətnin transfoneliterasiyası zamanı qəzəllərdəki sözlər təhrif olunmuşdur. Buna aid aşağıdakı beytləri də misal göstərə bilərik:

Seyr qıl, gör kim, gülüstanın nə abü tabı var,

Hər tərəf min sərv-i-sərsəbzü güli-sirabı var. (s.148)

Əlyazmalarda ikinci misranın əvvəli “Hər tərəf min...” deyil, “**Hər tərəfin...**” kimi (هر طرف ينك – B-2953, 23^b; B-3675, 22^b; B-120, 24^b; A-611, 19^b) oxunur.

Dərdim oldur kim, müsəlman olmuş ol **tərsbeçə**,

Küfrə olan zülmələr tənə bu gün islamədir. (s.117)

Bu beytdəki təhrif olunmuş “**tərsbeçə**” sözü əlyazmada “**tərsabeçə**” (ترسابچه) kimi aydın oxunur:

دردم اولدر کیم مسلمان اولمش اول ترسابچه
کفره اولان ظلملر طعنی بو کون اسلامه در

(B-2953, 24^a)

Bu söz B-3675 (23^a), B-120 (17^a) şifrlı əlyazmalarda da **ترسابچه** (tərsabeçə-xristian uşağı) şəklində yazılmışdır. “**Tərsbeçə**” sözü isə “**qorxulu uşaq**” mənasındadır və bu da beytin məzmununa uyğun gəlmişdir.

Füzuli kimi dahi şairin şeirləri oxucunu, sözsüz, düşündürür və oxucu da həmişə şeirin əsl həqiqi mənasını anlamağa can atır. Ancaq şeirdə söz və ifadələr təhrif olunduqda müəllifin fikrini başa düşmək heç də asan olmur. Bu baxımdan aşağıdakı beytə fikir verək:

Bərqu baran sanma kim, gördükdə ahü əşkimi,

Bilməzəm nəmdir **mənim**, ağlar mənə, yanar səhab.

(s.76)

İkinci misradakı “**mənim**” sözü əlyazmada aşkar şəkildə “**tənim**” (“تیم”) kimi getmişdir ki, bunu daha düzgün hesab etmək olar:

برق وباران صانمه کیم کورد کجه آه واشکمی

بلمزم نمدر تثیم آغر بنکا یانر سحاب

(B-2953, 10^a)

Başqa bir qəzəldəki beytə diqqət yetirək:

Ol qəmzədən, könül, əgər istərsən iltifat,

Tiği-təcərrüd ilə **canından** əlaqə kəs. (s.172)

Aydın məsələdir ki, ölümə məhkum edilən, kimdənsə kömək, imdad diləyən adamın edam edilərkən yaşadığı dünyasından əlaqəsi kəsilir, əli üzülür. Bu mənada ikinci misradakı "**canından**" sözünün əvəzinə əlyazmadakı kimi "**cahandan**" ("**جهاندن**") şəklində getməsi daha məntiqlidir:

اول غمزدن کونکل اکر استرسن التفات

تیغ تجرد ایله **جهاندن** علاقه کسن

(B- 2953, 39^b)

Həmin qəzəlin ("Xaki-rəh etdi aşıqı-miskini ol həvəs") sonuncu beytindəki "**döyməz**" sözü əlyazmada "**dözməz**" (دوزمز) kimi getmişdir:

Olmaz vücudi-aşıqə eşq içrə etibar,

Döyməz, Füzuli, atəşi-suzanə xarü xəş. (s.172)

اولمز وجود عاشقه عشق ایچره اعتبار

دوزمز فضولی آتش هجرانه خاروخس

(B-2953, 39^b; B-3675, 38^b)

İkinci misrada "**döyməz**" sözünün işlənməsilə misradan bir məna aydınlaşmır. Ancaq bu söz XVII əsrə aid əlyazmalarda getmiş "**dözməz**" kimi oxunarsa, misranı sadə şəkildə belə başa düşmək olar: "Füzuli, hicran atəşinə çörçöp, tikan da **dözməz**".

"Ya rəbb, həmişə lütfünü et rəhnüma mana" qəzəlindəki

Oldur mənə murad ki, **olur** sənə murad,

Haşa ki, səndən özgə ola müddəa mana. (s.53)

beytinin birinci misrası əlyazmada belədir:

اولدر بنکا مراد کیم اولدر سنکا مراد

(B-2953, 2b)

Əlyazmada “oldur” sözü hər iki halda xəbər şəkilçisi qəbul etmiş əvəzlikdir. Misranı belə sadələşdirmək olar: “Mənim muradım (arzu, istək) nədirsə, sən də muradın (arzu, istək) odur”. Əlyazmada hər iki halda “oldur” kimi getmiş sözün nəşrdə ikinci dəfə “olur”, yəni əvəzliyin feil kimi yazılması ilə misranın məzmununa xələl gətirilmişdir.

Füzuli əsərlərinin I cildində söz və ifadələrin oxunuşunda yol verilmiş qüsurlardan başqa, bağlayıcıların, şəkilçilərin oxunuşunda, durğu işarələrinin qoyulmasında buraxılmış səhvlər də qəzəllərdə mənə təhrifinə gətirib çıxarır.

Canü dil qeydini çəkməkdən özüm qurtardım,

Canı **cananəyə** etdim, dili dildarə fəda. (s.65)

Misra ilə əlaqədar nəşrin 408-ci səhifəsində yazılmış qeyddə oxuyuruq ki, Sankt-Peterburq nüsxəsində (“V”) misra buraxılmışdır. XVII əsr əlyazma kitablarında isə həmin misranın daha münasib variantlarına rast gəlirik:

جان و دل قیدینی چکمدن اوزم قورتاردم

جانى **جانانمه** ایتدم دل دلداره فدا

(B-2953, 6^a)

“Cananayə” sözündə sondakı şəkilçi burada orfoepik cəhətdən misra üçün o qədər də uğurlu deyildir. Nəzərdən keçirdiyimiz XVII əsrə aid dörd əlyazma kitabında həmin söz “cananıma”, “canana” kimi getmişdir. Morfoloji qaydaya görə ismin yönlük hal şəkilçisi “ya”, “yə” sonu saitlə bitən isimlərə artırılır. “Canan” sözü isə samitlə bitdiyindən qrammatik qaydaya görə şəkilçi “a”, “ə” olmalıdır. Odur ki, B-2953 şifrli əlyazma kitabındakı variant (**جانانمه** - “cananıma”) misra üçün daha münasibdir.

Həmcins üzvlər arasında "و" (və) bağlayıcısı yazılaraq sözləri bir-birinə bağlayır. Mətn müasir qrafikaya trans-

foneliterasiya edildikdə isə "و" (və) özündən əvvəlki sözlərin sonuna bitişik yazılaraq "u", "ü" kimi oxunur. Lakin Füzuli əsərlərinin 1958-ci il nəşrində izafət birləşməsinin komponentlərini bir-birinə bağlayan "i" sonluğu çox zaman "və" bağlayıcısını bildirən "u", "ü" ilə yazıda göstərilmişdir.

Canü tən olduqca, məndən **dərdü dağ** əksik degil,
Çıqsa can, xak olsa tən, nə can gərək, nə tən mana.
(s.60)

Əslində bu birləşmə ərəb qrafikasında "درد داغ" şəklində yazılaraq, "**dərđi-dağ**" izafət birləşməsi kimi müsair qrafikaya transfoneliterasiya edilməlidir.

Əks-ruyin suya salmış sayə, zülfün torpağa,
Ənbər etmiş torpağın adın, suyun ismin güləb.
(s.80)

Bu beytdəki "**əksi-ruyin**" izafət birləşməsinin tərəflərini birləşdirən "i" sonluğu ötürülmüşdür.

Məni-dərvişə el həm cövr edər, sən cövr qıldıqca,
Kim eylər zülm mənin, padişahım, sən rəva görgəc.
(s.101)

Bu beytdə isə "Məni-dərvişə" ifadəsinin izafət birləşməsi kimi verilməsi şeirin məzmununa yanlışlıq gətirmişdir. Bizcə, birləşmə "**Mən dərvişə**" və yaxud əlyazmadakı kimi "**Bən dərvişə**" şəklində verilməlidir. Əlyazmada həmin beyt belədir:

بن درويشه ايل هم جور ايدر سن جور قلدقجه
كيم ايلر ظلم منعين پادشاهم سن روا كوركج

(B-2953, 17^b)

Qrammatik qaydaya görə "ki" bağlayıcısından sonra vergül yazılır, "ki" qüvvətləndirici ədatından sonra isə vergül işarəsi qoyulmaz. Bunlar arasında fərq ondadır ki, "ki" bağlayıcısı sözləri, cümlələri bir-birinə bağlayırsa,

“ki” ədatı özündən əvvəl gələn sözün daha qüvvətli deyilişinə səbəb olur.

Eşq zövqilə xoşam, tərki-nəsihət qıl, rəfiq,
Mən ki, tiryakimizacəm, zəhr kar etməz mana.

(s.64)

İkinci misrada “mən” sözündən sonra gələn “ki” ədat olduğu üçün ondan sonra vergül işarəsinin qoyulması artıqdır.

Füzuli əsərlərinin I cildində kiçik hesab ediləcək qüsurlardan birini də aşağıdakı beytdə görmək olar:

Yar kuyində gər olsaydı müsəlmanlar yerim,
Kafərəm gər rövzeyi-rizvanə eylərdim həvəs. (s.174)

Bu beytdə “**müsəlmanlar**” sözü xitab olduğu üçün hər iki tərəfdən vergüllə ayrılmalıdır.

Füzuli əsərlərinin I cildində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də mətnin orfoqrafiyasının pozulmasıdır. Sözlərin düzgün yazılışı ilə bərabər, təhrif olunması ilə də rastlaşırıq. Belə ki, bəzi sözlərin ikişəkili yazılışını görürük: əlacım-ilacım, küdurət-kədurət, pünhan-pinhan və s. Məsələn,

چاک کوروب کوکمی قیلمه علاج طبیب
ضایع اولور مرهمنک بنده بتریاره یوخ

(B-2953, 19a)

beytindəki “əlacım” sözü nəşrdə “ilacım” kimi getmişdir:

Çak görüb köksümü qılma **ilacım**, təbib,
Zaye olur mərhəmin, məndə bitər yarə yox. (s.107)

Orta əsrlərdə klassik ədəbiyyatımız üçün xarakterik olan, lakin bugünkü ədəbi-bədii dilimiz üçün isə arxaikləşmiş xüsusiyyətlərdən I, II şəxs əvəzliyi təkinin ismin yönlük halında sağır nunla “mana” (“bana”), “sana”, III şəxs əvəzliyinin tək və cəmi hal şəkilçisi qəbul edərkən “anın”, “ana”, “anı”, “anda”, “andan” şəklində yazılsa da,

Füzuli əsərlərinin I cildində çox zaman müasirləşdirilmiş formada verilmişdir. Beləliklə, deyə bilərik ki, I cilddə sözlərin transfoneliterasiyasında vahid bir prinsip gözlənilməmişdir. Yəni eyni bir sözün həm arxaik, həm də müasirləşdirilmiş formasına rast gəlirik. Müasirləşdirmənin hansı sözlər üzərində aparıldığını aşağıdakı misallardan görə bilərik:

alır (1958, I c., s.54) – آلور – alur (S-773, 2^b; B-2963, 2^b; A-611, 2^b; B-3675, 2^b),

qılır (1958, I c., s.54) – قیلور – qılır (S-773, 3^a; B-2953, 3^b; A-611, 2^b; B-3675, 2^b),

bilir (1958, I c., s.57) – بیلور – bilür (S-773, 4^a; B-2953, 4^a; A-611, 3^b; B-3675, 4^b),

yaxdım (1958, I c., s.85) – یاقدم – yaqdım (B-2953, 12^b; B-3675, 12^a; B-120, 9^a),

yeydir (1958, I c., s.57) – يك در – yegdir (S-773, 4^a; B-2953, 4^a; A-611, 3^b; B-3675, 4^b),

tut (1958, I c., s.55) – دوت – dut (S-773, 3^b; B-2953, 3^a; A-611, 3^a; B-3675, 3^a),

tapşırıb (1958, I c., s.56) – داپشوروب – dapşurub (S-773, 3^b; B-2953, 3^a; A-611, 3^a; B-3675, 3^a),

torpaq (1958, I c., s.54) – تپراق – topraq (S-773, 3^a),

ignə (1958, I c., s.285) – ايگنه – ignə (S-773, 79^b; B-2953, 75^a; A-611, 55^b; B-3675, 67^b),

göydən (1958, I c., s.56) – گوگدن – gögdən (S-773, 3^b; B-2953, 3^a; A-611, 3^a; B-3673, 3^a),

ciyərpəra (1958, I c., s.65) – جکړپاره – cigərpərə (S-773, 7^a; B-2953, 8^a; B-3675, 5^b; B-120, 4^a).

Füzuli "Divan"ının nəşri zamanı yeddi nüsxədən (dörd əlyazma və üç əski çap kitabı) istifadə olunmasına baxmayaraq, göstərilən misallardan aydın görünür ki, qəzəllərin orfoqrafiyasında xeyli sayda yanlışlıqlara yol ve-

rılmışdır. Odur ki, klassik mətnlərin bərpasından ötrü iki cəhətə, xüsusilə, diqqət yetirilməlidir:

1) Yol verilmiş qüsurları aradan qaldırmaq və mənə təhriflərinə yol verməmək üçün, köçürülmə tarixindən asılı olmayaraq, əsərin mətninin daha çox əlyazma nüsxələrinə müraciət olunmalıdır;

2) Klassiklərin əsərlərinin mətni orfoqrafik cəhətdən dəyişdirilmədən, olduğu kimi arxaik formada müasir oxucuya çatdırılmalıdır.

Nüsxə fərqləri Füzulinin XVII əsrdə köçürülmüş əlyazma divanları, həmçinin 1958-ci il nəşri arasında da ortaya çıxır. Həmin nüsxə fərqlərindən Füzuli qəzəllərinin beyt və misralarını mənaca dolğunlaşdırmaq, anlaşılmayan fikirlərin düzəldilməsinə xidmət edəcək bəzi nümunələrini misal gətirməyi lazım bildik.

Nə müşkül dərd olursa bulunur aləmdə dərmanı,

Nə müşkül dərd imiş **eşqin** ki, dərman eyləmək olmaz. (s.164)

A-611 (23^b), B-120 (28^b), B-2953 (37^a) şifrlı əlyazmalarda yuxarıdakı beyt olduğu kimidir, lakin B-3673 (35^b), S-773 (40^b) şifrlı əlyazmalarda isə aşağıdakı şəkildə getmişdir:

نه مشکل درد اولورسه بولونور عالمده درماني

نه مشکل درد ايمش دردينک که درمان ايلمک اولمز

Nüsxə fərqi kimi ortaya çıxan son iki əlyazmadakı fərqli söz ("**eşqin**" əvəzinə "**dərdin**") beytin məzmununa çox yaxın olmaqla bərabər, həm də şeirdə alliterasiyanı, eyni səslərin ahəngini daha da zənginləşdirir. "Dərdin" sözünün nəşrdə "eşqin"lə əvəz olunması sanki ardıcıl olaraq səsləşən "d" səsinin zəncirini ortada qırır və alliterasiya pozulur. Bunlardan hansının müəllifə aid olduğunu sübut edəcək dəqiq fakt ortada olmasa da, "dərdin" işlənmiş və

riantı Füzuli qələminə məxsus hesab etmək doğru olar. Çünki bu beytdə “d” səsinin yaratdığı alliterasiya Füzulinin digər məşhur bir qəzəlindəki beyti xatırladır:

Dəhənin dərdimə dərman dedilər cananın,
Bildilər dərdimi, yoxdur dedilər dərmanın. (s.211)

Aşağıdakı beytdə də diqqət yetirək:

Oxu köksümdən ötüb, qalmış imiş peykanı,
Ah, bildim səbəbi-ahi-dəmadəm nə imiş. (s.176)

Bu beytdəki birinci misra 1958-ci il nəşri (I cild) və digər əlyazmalardan fərqli olaraq B-2953 şifrlı əlyazmada belə getmişdir:

اوقى كوكسمده قالوب اوتمش ايمش پيكانى

(40^b)

B-2953 şifrlı əlyazmadakı “Okı köksümdə qalub, ötmüş imiş peykanı” misrasını məntiqi cəhətdən düzgün hesab etmək olar. Çünki peykan oxun ucluğudursa və köksü dəlib keçirsə, köksdə qalan oxun özüdür, peykan isə ötüb keçməlidir. Bu mənada əlyazmadakı (B-2953) nüsxə fərqi məzmunu daha yaxındır.

I cildin 194-cü səhifəsindəki “Eys üçün bir türfə mən-zildir bahar əyyami bağ” qəzəlinin sonuncu beytinə fikir verək:

Məhrəm olmaz rindlər bəzminə mey nuş etməyən,
Ey Füzuli, **çək ayaq** ol bəzmdən, ya **çək ayaq**.
(s.194)

Sondakı “ayaq” sözünün üstündə işarə qoyularaq səhifənin aşağısında mənası “ayaq-qədər” kimi açıqlansa da, yenə buradan məna tam aydın olmur.

Bəs bu beytin ikinci misrası nəzərdən keçirdiyimiz beş əlyazmada necə getmişdir:

ای فضولى چک اياغ اول بزمدن يا چک اياغ (A-611, 31^a)

ای فضولى چگ اياغ اول بزمدن يا چک اياغ (B-3675, 44^a)

ای فضولی چک ایاغ اول بزمنن یا چک قولاغ (B-120, 34^b)

ای فضولی چک ایاغ اول بزمنن یا چک ایاغ (S-773, 51^a)

ای فضولی ایچ ایاغ اول بزمنن یا چک ایاغ (B-2953, 45^b).

Gördüyümüz kimi, dörd nüsxədə misranın əvvəlindəki “çək ayağ” ifadəsinin beşinci nüsxədə “**iç ayağ**” şəklində işlənməsilə şeirdə məna aydınlaşır. Sonuncu nüsxədəki həmin beyt müasir əlifbaya çevrildikdə belə olmalıdır:

Məhrəm olmaz rindlər bəzmində mey nuş etməyən,

Ey Füzuli, **iç ayağ**, ol bəzmdən ya çək ayağ.

Qeyd edək ki, 1958-ci il nəşrində iki dəfə işlənmiş “çək ayaq” ifadəsi ikinci dəfədə “ayaq çəkmək” (“uzaqlaşmaq, tərək etmək”) mənasındadır və burada “ayaq” frazeoloji birləşmənin komponenti olduğu halda, ayrılıqda götürülərək “qədəh”, “badə” kimi izah olunmuşdur. Əslində isə qeyd olunan izah birinci birləşmədəki “ayağ”a aid olunmalıdır.

“Aşiq oldum yenə bir tazə güli-rənayə” (səh.285) qəzəlinin dördüncü beyti ikinci misrasının nəzərdən keçirilən əlyazmalardan yalnız birində nüsxə fərqi ortaya çıxır. S-773 şifrlı əlyazmada həmin beyt belədir:

بو نه ایش در که بیزی ایکنه کبی انچندی¹

سالور ایلیکیک کبی هر دم بر اوزون سودایه

Bu nə işdir ki, bizi ignə kibi incətdi,

Salur ilgik kibi hər dəm bir uzun sevdəyə.

Bu beyt 1958-ci il nəşrində və digər nəzərdən keçirilən əlyazmalarda belə oxunur:

---

¹ انچندی – inc tdi

Bu nə işdir ki, bizi iynə kimi incəldib,
Salır iplik kimi hər dəm bir uzun sevdaya.

Əvvəlcə qeyd edək ki, ikinci misradakı “iplik” sözünün S-773 şifrlı əlyazmada ايليکيک şəklində yazılışına diqqət yetirək. Burada “ک” hərfindən sonra “ى” və yenə də “ک” hərfinin yazılışı ilə söz başqa formada oxuna bilər. Həmin əlyazmada misranın ardınca haşiyədə belə bir düzəliş də edilmişdir – سالور ايلکنک کيى. Çox güman ki, S-773 şifrlı əlyazma kitabı köçürüləndən sonra (h.1094/m.1635-ci ildə köçürülüb) ya Füzuli yaradıcılığına yaxından bələd olan bir şəxs, ya da əlində Füzuli divanının arxetip nüsxəsi olan katibin özü tərəfindən adı çəkilən əlyazmanın haşiyələrində çoxlu sayda düzəliş və qeydlər edilmişdir. Haşiyələrdə düzəliş edilməklə mətnə səhv getmiş söz və ifadələrin düzgün variantı oxucunun nəzər-diqqətinə çatdırılır. Yuxarıdakı beytə edilmiş düzəlişdə isə nəşrdəki “iplik” əvəzinə, burada söz “ilgən” və yaxud da “ilgənək” kimi oxunur. Bizcə, ya “ilgən”, ya da “ilgənək” müasir ədəbi-bədii dilimizdəki “ilgək” (“düyün” mənasında) sözünün adekvatı olub, mətnə düzəliş etmiş katibin məxsus olduğu dialekt-dəki variantdır.

İlgək də düyün deməkdir, ancaq düyündən fərqli olaraq asanlıqla açılır. Əgər ilgək dolaşmaq düşərsə, onda asanlıqla açmaq mümkün olmaz və bir müddət əlləşmək lazım gələr. Şair bu mənada yazır ki, “Salur ilgək kibi hər dəm bir uzun sevdaya”. İplik isə səliqə ilə yığılıb və yumurlanır. Səliqə ilə yığılan bir şey adamı sevdaya, yəni çətinliyə, müşkül bir işə sala bilməz.

Daği-dilsuzi fərağın qıldı gün-gündən füzun,
Nuri-mah əfzun olur, xurşiddən **olduqca dur.**
(s.115)

Bu beytdəki ikinci misra 1958-ci il nəşrində və B-120 (16^b), S-773 (24^b), B-3675 (21^a) şifrlı əlyazmalarla eynidir. B-2953 şifrlı əlyazmada isə ikinci misranın nüsxə fərqi ortaya çıxır:

نور ماه افزون اولور خورشیدن **الدوقجه نور**

Birincidən belə bir fikir aydın olur ki, ay günəşdən uzaq olduqda nuru çox olur. Yəni günəş batandan sonra ayın əksi, nuru görünür, çıxdıqda isə ay yox olub görünməz olur. İkinci variantdan isə, yəni “Nuri-mah əfzun olur, xurşiddən alduqca nur” misrasından belə bir fikir ortaya çıxır ki, ay günəşdən işıq aldıqca nuru da artır. Bu da təbiidir. Odur ki, ikinci variantı nüsxə fərqi kimi göstərmək olar.

Nüsxə fərfini aşağıdakı beytlərdə də görürük.

Nəşrdə “eşq”:

Buraqdım zövrəqi-dil **eşq** bəhrinə, saqın, ey mah,
Təməvvüc verməsin təşviş ona kim onda sakindir.

(s.116)

Əlyazmada “əşk”:

براقدم زورق دل اشک بحرینه سقن ای ماه
تموج ویرمسون تشویش انکا کیم آنده ساکندر

(B-2953, 21^b)

Nəşrdə “saçılır”:

Ləhzə-ləhzə ləbin anıb edicək əfğanlar,
Qətrə-qətrə **saçılır** didələrimdən qanlar. (s.135)

Əlyazmada “tökülür”:

لحظه لحظه لېنک آنکوب ايديچک افغانلر
قطره قطره **توکولور** ديده لرمدين قاتلر

(B-2953, 29^b).

Fəzai-əmrdən degillər qönçətək vaqif,
Olar kim, özlərin dünya üçün diltəng tutmuşlar.

(s.140)

Bu beytin birinci misrasındakı “fəzai-əmrdən” birləşməsi əvəzinə əlyazmada (B-2953) “xəzani-ömrdən” getmişdir ki, bunu məzmunu daha yaxın hesab etmək olar.

Nəşrdə “həmana”:

Axir olmaz necə kim, göz yaşı axarsa **həmana**
Ki, dəmadəm ona imdad qılan xuni-cigərdir. (s.132)
Əlyazmada “müdam”:

آخر اولمز نچه کیم کوز یاشی آخرسه مدام
که دمام انکا امداد قیلن خون جگر در

(B-2953, 28^b)

Əlyazmada beytin birinci misrasında getmiş “müdam” sözünün əvəzinə 1958-ci il nəşrindəki kimi B-120 (20b), B-3675 (28^a)-də “همان”, A-611 (18^b), S-773 (29^b)-də isə “همانا” yazılmışdır. “Həman” – “mütləq”, “sözsüz”, “müdam” isə “daima”, “həmişə” mənasındadır. İkinci, beytin məzmununa mənaca daha yaxındır.

Acıtdı məni acı sözün, tünd nigahın,
Ey nəxli-mələhət, **nə bəla təlx bərin** var. (s.134)

Bu beyt A-611 (17^a), B-3675 (28^b), S-773 (30^a) şifrli əlyazmalarda eynilədir. Ancaq B-2953 şifrli əlyazmada isə beytin ikinci misrası “Ey nəxli-mələhət, **nə bəlalü səmərin** var” kimi yazılmaqla fərqlənir:

آجندی بنی آجی سوزنک تند نگاهنک
ای نخل ملاحظت نه بلالو ثمرنک وار

Beləliklə, bu cür misalları göstərməklə sayını xeyli artırmaq da olardı. Biz isə burada Füzulinin türkcə (oxu: Azərbaycan türkcəsi) “Divan”ının 1958-ci il nəşrindəki bir qisim qəzəllərini XVII əsrdə köçürülmüş şairin divanının

əlyazma nüsxələri ilə tutuşdurub müqayisə edən zaman söz və ifadələrin yazılışında ortaya çıxan qüsurları, nüsxə fərqlərini göstərməyə çalışdıq. Çox güman ki, yuxarıda göstərilən qeydlər az da olsa Füzuli əsərlərinin gələcək nəşrində faydalı ola bilər.

IV FƏSİL

YAZILI MƏNBƏLƏRİN KATALOQLAŞDIRILMASI

4.1. Kataloqlaşdırma ilə bağlı ilk nəşrlər və “Əsamiül-kütubi” kataloqu

Kağıza köçürülərək cildlənmiş kodeks kitablarımızın yaranmasından təxminən min ilə yaxın vaxt keçib. Mütəxəssislərin verdiyi məlumata görə əski çap kitabları nəzərə alınmazsa, bu müddət ərzində bir milyondan artıq Azərbaycan əlyazma kitabı yaranmışdır. Bununla bağlı bir faktı qeyd edək ki, hələ XIII əsrdə böyük Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin təşəbbüsü ilə Hülakülərin hakimiyyəti dövründə Marağada inşa edilmiş rəsədxananın nəzdindəki kitabxanada 400.000 əlyazma kitabı olmuşdur. Əgər bunu indiki AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazma kitablarının sayı ilə müqayisə etsək (hal-hazırda institutun xəzinəsində 12.000 əlyazma kitabı saxlanılır), 800 il bundan əvvəl təkə bir kitabxanada bu qədər əlyazma kitabının mövcudluğu ilə bağlı, xalqımızın vaxtilə olduqca zəngin kitab sərvətinə malik olması haqqında bizdə geniş təsəvvür yaranar. Çox güman ki, belə bir zəngin kitabxanada və yaxud yüz minlərlə əlyazma irsi olan digər kitabxanalarımızda kitabların sistemliliyini, strukturunu, xronologiyasını, ümumiyyətlə əlyazma kitabı paleoqrafiyasını özündə əks etdirən, yəni xəzinəyə “daxil olmaq üçün açar” olan və oxuculara bələdçilik edə bilən kitab kataloqları da olmuşdur. Amma bizə gəlib çatan çoxminli əlyazma kitablarımızın arasında hələ ki belə bir mənbəyə rast gəlməmişik.

Xatırladaq ki, tarixən çox sayda əlyazma kitabı xəzinələrimiz olsa da, bizə məlum olan budur ki, kitablarımızın kataloqlaşdırılması işi ilk dəfə avropalılara məxsus olmuşdur. 1739-cu ildə Paris Milli Kitabxanasında saxlanılan ərəb, fars və türk dilində köçürülmüş əlyazma kitablarının paleoqrafiyasına aid tərtib edilmiş kataloqda 4200 əlyazma kitabı haqqında biblioqrafik təsviri məlumat verilmişdir. Azərbaycanda isə bu səpkidə Orucov qardaşları tərəfindən hazırlanan ilk kataloqun nəşri XX yüzilliyin əvvəllərinə təsadüf edir [119].

Düzdür, buna qədər kataloq tərtibi qaydalarına cavab verən və yaxud qismən cavab verən bir sıra işlər görülmüşdür. Məsələn, 1828-ci ildə Rusiya qoşunları Ərdəbili işğal etdikdən sonra Şeyx Səfi məqbərəsində XIII əsrdən mövcud olmuş kitabxananın zəngin irsi qarət edilib Sankt-Peterburqa aparılarkən yolüstü Tiflisdə bir müddət saxlanmış və bu fürsətdən istifadə edən, o zaman Qafqaz baş komandanının dəftərxanasında şərq dilləri mütərcimi olmuş görkəmli mütəfəkkir Abbasqulu ağa Bakıxanov oradakı əlyazma kitablarının siyahısını tərtib etmişdir [58, 337]. Ancaq həmin siyahı bu gün əlimizdə yoxdur. Bu siyahı əgər gəlib bizə çatsaydı belə, onu elmi-paleoqrafik tələblərə cavab verən kataloq hesab edə bilməzdik. Ən yaxş halda bu siyahı qədim əlyazma xəzinələrimizin birindən, orada hansı əlyazmaların olması haqqında bizə yığcam məlumat verən ilk mötəbər bir mənbə ola bilərdi.

XIX əsrin ikinci yarısında azərbaycanlı bir müəllifin – Misirdə yaşamış Əli Hilmi Dağıstani əl-Qubaviyyə-Sumaqabadının türk və fars dillərində əlyazma, çap kitablarımıza aid tərtib etdiyi kataloq ölkəmizdən xaricdə yaranan ən faydalı biblioqrafik mənbələrdən biridir. Əli Hilmi “Misirdə Xidviyyə kitabxanasında saxlanılan türk və fars kitablarının

kataloqu" adlanan kitabını 1888-ci ildə Qahirə şəhərinin "Amirə" mətbəəsində çap etdirmişdir [58, 373].

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra – ötən əsrin 20-30-cu illərdə həm kitab ticarəti mağazalarında, həm də kitabxanalarda ədəbiyyatı seçmək məqsədilə "Azər-nəşr" in çapdan buraxdığı kataloqlar da əhəmiyyətli rola malik olmuşdur. Bundan sonra Azərbaycanda kataloqlaşdırma işi sahəsində demək olar ki, uzun müddət fasilə yaranmış, bir də əsrin sonunda elmi-paleoqrafik tələblərə cavab verən ərəbdilli, farsdilli və türk əlyazmalarının kataloqları, həmçinin bio-biblioqrafik elmi təsvirlər, biblioqrafiyalar hazırlanıb nəşr edilmişdir [1].

Əlyazma kitablarının təsviri dedikdə, onların başlıca paleoqrafik xüsusiyyətlərinin, qrafik əlamətlərinin və sairin müntəzəm şəkildə biblioqrafik şərh edilməsi nəzərdə tutulur. Kataloqların tərtibi üçün hazırlanan təsvirlərdə kataloqun struktur və növündən asılı olmayaraq əlyazma haqqında yığcam məlumatlar verilir. Əlyazma kitabının paleoqrafiyasına aid olan təsviri məlumatlar aşağıdakılardan ibarətdir: şifr, mətnin həcmi, kitabın ölçüsü, cild, frontispis, ünvan, bəsmələ, əsərin və müəllifin adı, müəllif və əsər haqqında məlumat, əlyazmanın kağızı (harada istehsal olunması), miniatürlər, xətt növü, sətir sayı, filiqranlar, lakunlar (vərəqlərdə boş buraxılmış yerlər), interpolyasiyalar, haşiyələrdə göstərilmiş qeydlər, köçürülmə tarixi, kati, köçürüldüyü yer, başlanır (mətnin birinci sətiri), bitir (mətnin sonuncu sətiri), biblioqrafiya.

Əlyazma kitabının təsvirinə aid məlumatların geniş və qısa şəkildə verilməsinə, əlyazma mətninin paleoqrafik cəhətdən ətraflı şərh olunmasına, əsərlərin konkret mövzular üzrə cəmlənməsinə görə kataloqlar bir neçə yerə bölünür: qısa kataloqlar, izahlı kataloqlar, tematik kataloqlar,

məlumat kataloqları (70, 10).

Kataloqların struktur və məzmunca müxtəlifliyi əlyazma abidələrinin elmi şəkildə öyrənilməsində ilkin informasiya mənbəyi kimi böyük əhəmiyyət daşıyır. Kataloqlardan ən geniş yayılanı qısa kataloqlardır. Bu cür kataloqlarda kitab xəzinəsində olan əlyazma abidələri haqqında yığcam paleoqrafik təsviri məlumat verilir. Burada ən çox əsərin müəllifinin adı, əsərin adı, köçürülmə tarixi və həcmi nəzərdə tutulur. Qısa kataloqlarda mütəxəssislər üçün lazım olan əlyazmaların bütün paleoqrafik xüsusiyyətləri əks olunmur.

Daha geniş məlumat verməsinə görə izahlı kataloqlar qısa kataloqlardan seçilir. Hər bir əlyazma abidəsi təkrarsızlığı ilə seçilir. Bu fərq əlyazma abidələrinin bədii tərtibatında, ümumiyyətlə, paleoqrafiyasının başlıca xüsusiyyətlərində özünü göstərir. Ona görə də hər bir əlyazmaya biz yalnız elmi və bədii əsər kimi baxmır, həm də onda kitabşünaslıq və şərq paleoqrafiyasının tarixi ilə bağlı xüsusiyyətləri də görürük. Bu baxımdan izahlı kataloqlar əlyazma abidəsi haqqında daha müfəssəl informasiya verməsinə görə xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Tematik kataloqlarda isə mövzuya müəyyən sahəyə aid olan əlyazma abidələri sistemləşdirilir və onların başlıca xüsusiyyətləri şərh olunmaqla, əlyazma mətninin məzmunu, onun quruluşu və ayrı-ayrı fəsillərinin paleoqrafik təsviri verilir.

Məlumat kataloqlarında əvvəlkilərdən fərqli olaraq daha çox sayda əlyazma abidələrinin paleoqrafik təsviri məlumatı öz əksini tapır. Bu kataloqlar tərtib olunarkən kitab xəzinəsində saxlanılan bütün əlyazmaların əhatə olunması nəzərdə tutulur. Bu sıradan olan kataloqları ayrı-ayrı xəzinələrin əlyazma abidələrinin bütün növ kataloq-

ları seriyalarla nəşr olunduqdan sonra hazırlamaq mümkündür. İndiyədək Azərbaycan əlyazmalarının kataloqlaşdırılmasında məlumat kataloqları ərəbdilli, farsdilli və türkdilli əlyazmalar üzrə də tərtib olunmuşdur.

Əlyazma irsinin kataloqlaşdırılması üçün Respublikamızda ilk dəfə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda ötən yüzilliyin 60-cı illərindən başlanmışdır. İndiyədək bu elmi müəssisənin xəzinəsində saxlanılan əlyazmalara aid aşağıdakı kataloqlar nəşr olunmuşdur:

Əlyazmalar kataloqu (Məcmuələr). I cild, 1963 [21]; Əlyazmalar kataloqu (Cünglər). II cild, 1977 [22]; Каталог арабских рукописей. I том. Баку, 1984; II том 2000; III том 2007 [69]; Каталог персидских рукописей. I том. Баку, 1994; II том 2000; III том 2007 [70]; Türk əlyazmaları kataloqu. I cild. Folklor abidələri və müəllifsiz əlyazmalar. Bakı: "Elm", 2007; I cild (Təkmilləşdirilmiş nəşr), "Elm və təhsil", 2013 [57]; Каталог тюркский рукописей. II том. Баку, 2009 [71]. Xarici ölkələrdəki Azərbaycan əlyazmalarının toplu kataloqu. 3 cildə. Bakı: "Elm", 2012 [47].

Əlavə etmək istərdik ki, AMEA Əlyazmalar İnstitutunun nəşr etdirdiyi kataloqlar yalnız bununla bitmir. Burada həm də bir sıra tematik kataloqlar hazırlanıb nəşr edilmişdir və hazırda elmi müəssisədə bu istiqamətdə kataloqlaşdırma işləri davam etdirilir. Onların arasında "Əlyazmalar kolleksiyaları kataloqu"nu (52), "Vəqf olunmuş əlyazmalar kataloqu"nu (53), "Əbdürrəhman Cami əsərlərinin Bakı nüsxələri" kataloqu (51), "Əski çap kitabları kataloqu"nu (24) və s. qeyd etmək olar. Burada eyni zamanda Azərbaycan mədəniyyət xadimlərinin şəxsi arxivlərindən M.F.Axundzadənin, N.Vəzirovun, C.Məmmədquluzadənin

dənin, C.Cabbarlının, Y.V.Çəmənzəminlinin, H.Zərdabının, S.S.Axundovun, F.Köçərlinin, Ə.Əzimzadənin, M.Ma-qomayevin, S.Mümtazın, S.Vurğunun şəxsi arxivlərinə aid əlyazma irsinin və b. sənədlərini əhatə edən bio-bibliografik elmi təsvirlər və “Kitabi-Dədə Qorqud” bibliografiyası” (32), “Nizami Gəncəvi əsərlərinin əlyazmaları dünyanın əlyazma xəzinələrində” (67), “Xacə Nəsirəddin Tusi. Bibliografiya” (27), “Məhəmməd Füzuli. Bibliografiya” (41), “Xaqani Şirvani. Bibliografiya” (28), “Qarabağ bibliografiyası” (34) kimi kitablar da hazırlanıb nəşr edilmişdir.

Xatırladaq ki, Orucov qardaşlarının hazırlayıb 1912-ci ildə özlərinə məxsus mətbəədə çap etdirdiyi kataloq Azərbaycanda çap kitablarına həsr olunmuş ilk bibliografik mənbədir. Orucov qardaşlarının çap etdirdiyi bu bibliografik mənbəni ilk nəşr olunmuş kataloq və onun həm öz dövründə, həm də elə çağdaş zamanda da elmi, praktiki əhəmiyyətini və indiyədək haqqında heç bir tədqiqatda geniş təsviri məlumatın verilmədiyini nəzərə alıb, burada daha ətraflı bəhs etməyi lazım bildik.

Orucov qardaşlarının tərtib edərək çap etdirdiyi kataloq “Bakıda Bəradərani-Orucov kütubxanasının əsamiül-kütubi” adlanır. Kataloq müxtəlif sahələrə aid olan kitabları əhatə etməklə 3 dəfə – 1912, 1913 və 1914-cü illərdə nəşr olunmuşdur. 38 səhifədən ibarət “Əsamiül-kütubi” (“Kitabların adları”) kataloqunun birinci nəşrinin ilk 2 səhifəsində “Bir iki söz” adlanan müqəddimə yazılmış və sonra 532 çap kitabının təsviri məlumatı verilmişdir. Kataloq nazik və parlaq kağızda çap olunmuşdur. Kitabın titul vərəqində “550 müxtəlif növ təlim, qiraət və mütaliyəyə dair Qafqaz və İstanbulda çap olunmuş kitablar əhatə olunur” (sadələşdirmə bizimdir – Ə.M.) yazılmışdır. Qeyd edək ki, burada bir uyğunsuzluqla da rastlaşırıq. Titul vərəqində kitabların

sayı 550 sayda göstərilə də, kataloqda 532 çap kitabı haqqında bibliografik məlumat verilmişdir. “Əsamiül-kütubi”yə yazılmış ön sözdən və ozamankı dövrü mətbuatdan kataloqla bağlı, onun tərtibçiləri haqqında aşağıdakılar bəlli olur.

Abuzər, Qənbər və Oruc Orucov qardaşları Bərdənin Alpout kəndindən Bakıya gələrək əllərində olan vəsaitlə şəhərdə yer icarəyə götürüb, mətbəə avadanlığı alıb kitab çapı ilə məşğul olmuşlar. Orucov qardaşlarının mətbəəsi indiki AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu binasının birinci mərtəbəsində yerləşmişdir. Yarımzirzəmidə yerləşən mətbəə üçün icarə etdikləri yerə görə qardaşlar həmin binanın üst iki qatında yerləşən Qızlar məktəbinə kömək olsun deyər hər ay kirayə haqqı ödəyirdilər. Çünki binanı inşa etdirmiş Bakı milyonçusu, xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən məktəbin hesabına bankda qoyulmuş 125 min manatdan gələn faiz gəliri məktəbin idarə olunmasına kifayət etmədi. Qızlar məktəbinin açılmasının 5 illiyi münasibətilə “Füyuzat” məcmuəsinin 8 dekabr 1906-cı il sayında İsmayıl adlı jurnalist (soyadı yazılmamışdır – Ə.M.) yazırdı: “Məktəbin başlıca sərmayəsi Taqiyof həzrətlərinin ianə etmiş olduqları 125 bin manatdan ibarət olub məktəb bu məbləğin faizi ilə idarə olunuyor. Buna məktəb binasının icarəyə verilmiş olan alt qatından alınan kira ilə öz xərcləri ilə okuyan qızların verdikləri dərs ücreti dəxi əlavə olunuyorsa da, yenə məktəbin məsarifi-ümumiyyəsinə yetmiyor”.

Müqəddimədə tərtibçilərin bu kataloqu çap etməsinin məqsəd və məramı açıqlanmışdır. Burada yazılıb ki, “möh-tərəm əhali (oxucular – Ə.M.) bizdən İstanbul və Qafqazdan kənarda çıxan kitablar haqqında soruşduqda, biz də mağazamızda çox kitab saxlamağa imkanımızın olmadığını bil-

dirirdik. Bununla bərabər nəşriyyatımızın getdikcə genişlənməsini nəzərə alıb, yeni bir kitabförs mağazası (kitab satılan mağaza – Ə.M.) açdıq. Burada Qafqaz çap kitabları ilə bərabər, İstanbul kitablarının satışı yerinə yetirdik. Möhtərəm oxucuların işini asanlaşdırmaq üçün “Əsamiül-kütubi”ni təqdim etməklə yanaşı ticarət şərtlərimizi də bildirdik” [119, 2].

“Bakıda Bəradərani-Orucof kütubxanəsinin əsamiül-kütubi” kataloqu, 1912

Nəşirlərin şərtlərinə görə az və yaxud çox sayda kitab sifariş verənlər kitabların pulunun üçdən bir hissəsini beh olaraq qabaqcadan göndərməli idilər. Az sayda kitab sifariş verənlər beh əvəzinə məktub və marka göndərə bilərdilər.

Göndərilən kitablar şərtə görə geri qəbul edilməyəcəkdi. Nəhayət, şərtlərdən biri də bu idi ki, kitabfuruşlar və məktəblər üçün kitabların qiymətində güzəşt olunurdu.

Orucov qardaşları mətbənin yanında açdıqları mağazada kitabların satışını və təbliğini sürətləndirmək üçün kitab kataloqunun nəşrini olduqca vacib hesab edirdilər. Oxucuların xahişini nəzərə alan Orucov qardaşları kataloqa həm Qafqazda, həm də İstanbulda elmin müxtəlif sahələrinə aid çap olunmuş kitablar haqqında ayrı-ayrı bölmələrdə bibliografik məlumat verirdilər. Kataloqun 1912-ci il ilk nəşrində kitablar haqqında paleografik məlumat yalnız cədvəl şəklindədir. Burada kitablar nəşr olunduğu yerə görə – İstanbul və Qafqaz kitabları olmaqla iki hissəyə ayrılıb. Müxtəlif bölmələr üzrə hər bir kitabın sıra sayı, adı, müəllifi və qiyməti göstərilib. İstanbul kitabları aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir: məktəb kitabları, hesab kitabları, sərf və nəhv kitabları, fənni-inşa və kitabət kitabları, tarix kitabları, coğrafiyaya dair kitablar, fars kitabları və müxtəlif kitablar. Kataloqdakı 532 kitaba aid bibliografik məlumatdan 337-i İstanbul kitablarına aiddir. Bu kitabların arasında o zaman oxucular üçün olduqca lazımlı olan dərslikləri, bədii, tarixi və elmi kitabları görmək olur. Bunlardan məktəb kitabları bölməsində “Rüqə xətt ilə qiraət kitabı” (Hüseyn Nafiz), “Çocuqlara qiraət” (Nəcib Nicati), “Bidayəti-qiraət” (Əli Nəzima); hesab kitablarına aid bölmədə “Müxtəsər hesab” (Hüseyn Hifzi), “Təlimi-hesab” (Əli Nihad), “İslahi-hesab”, “Hesab əməli” (Məhəmməd Cəlal); sərf və nəhv kitablarına aid “Yeni sərf” (Əhməd Rasim), “Osmanlı sərfi” (Nəcim Asim), “Bələğəti-Osmaniyyə”, “Sərfi-farsi” (Əhməd Cövdət); tarix kitablarına aid “Tarixi-Osmaniyyəyə bir nəzər” (Ə.Nüzhət), “Tarixi-İslamə bir nəzər” (İbn ən-Nüzhət), “Müxtəsər Osmanlı tarixi” (İbrahim Həqqi); coğrafiyaya aid

“Məktəb atlası” (Şükri), “Coğrafiyayi-ümumi” (M.Tofiq); fars kitablarına aid “Üsuli-farsi”, “Zəbani-farsi” (Feyzi), “Sərfi-farsi” (Hüseyn Hifzi) və s. kitablar, həmçinin müxtəlif kitablar bölməsində fəlsəfə, məntiq, əxlaq, kimya, təbiət, heyvandarlıq, memuar ədəbiyyatı, səyahətnamə və ilahiyata aid kitablarla yanaşı, qərb ədəbiyyatından türk dilinə tərcümə edilmiş “İyirmi beş milyonluq bank notu”, “Kapitan Qrantın çocuqları” kimi məşhur əsərlər haqqında bibliografik məlumatlar vardır.

Qafqaz kitabları sərlövhəsi altında dərs kitabları, uşaqlara məxsus qiraət kitabları, hekayə, roman və qeyri mütaliə kitabları, teatr kitabları və rus kitablarının bibliografik xüsusiyyətləri əhatə olunub. Həmin kitablar çap nüsxələri olsalar da, bu gün onların hər biri əlyazma kitabları kimi ən nadir, qiymətli kitab nüsxələrindən hesab edilir. Çünki həmin kitabların bu gün çox az sayda nümunələri Bakıda və xarici ölkələrin kitabxanalarında saxlanılır, bəzi kitabların isə bir nüsxəsi belə bu gün bizə gəlib çatmamışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, hal-hazırkı mövcud əski çap kitablarımızla bağlı vaxtilə tanınmış əlyazmaşünas alim Əzizağa Məmmədovun 716 əski çap kitabından ibarət tərtib etdiyi “Əski çap kitabları kataloqu. Türkdilli kitablar” bibliografik araşdırması 2008-ci ildə nəşr olunmuş və burada Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən türkdilli əski çap kitablarının elmi-paleografik təsviri verilmişdir [24]. “Əsamiül-kütubi” kataloqu Azərbaycan kitablarının kataloqlaşdırılması sahəsində ilk elmi-təcrübi iş olaraq, buraya günümüzlə səsleşən və öz elmi dəyərini, təcrübi əhəmiyyətini itirməyən əski çap kitablarının təsviri məlumatları daxil edilmişdir. Kataloqda Abdulla Şaiqin “Uşaq gözlüyü”, “Gülşəni-ədəbiyyat”, “Tıq-tıq xanım”, “Yaxşı arxa”, “Tülkü və xoruz”, “Gözəl bahar”, “İki uşaq”, “Bədbəxt ailə” əsərləri-

nin və "Robinzonun hekayəsi (şəkili)" tərcüməsinin nəşr nüsxələrinin paleoqrafik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Həmçinin burada tanınmış ilahiyyatçı alimlərimizdən M.M.Cəfərzadənin "Kərbəla yangısı (tarixi və müasirlə roman)", "On yeddi ramazan", "Əzrai-quireyş", "Armanus", "Təfsiri-Quran" (3 cildə), Hacı Məhəmmədhasən Nuxəvi Mövlazadənin "Kitabül-bəyan fi təfsirəl-Quran", görkəmli şair və yazıçılarımızdan Seyid Əzim Şirvaninin mənzum hekayələri, Ədil xan Ziyadxanın "Avropada üç aylıq səyahət", Abbas Səhhətin "Sınıq saz", "Məğrib günəşi", Böyük-ağa Talıblının "Yaxşı məsləhət hər şeydən yaxşıdır", Y.V.Çəmənəminlinin "Yeddi hekayə məcmuəsi", "Məlik Məhəmməd", S.M.Qənizadənin "Tülkü və Çak-çak bəy", "Məktubati-Şeyda bəy", "Müəllimlər iftixarı" və s. ilahiyyatçı, şair, yazıçı və dramaturqların əsərlərinin çap nüsxələri haqqında biblioqrafik məlumat verilmişdir.

"Əsamiül-kütubi"-nin sonunda teatr tariximizlə bağlı XX yüzilliyin əvvəllərində Ə.Haqverdiyev, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Nəcəf bəy Vəzirov, S.M.Qənizadə kimi məşhur yazıçılarımızın, eyni zamanda adı ədəbiyyat tariximizdə o qədər də yer almayan müəlliflərin səhnə əsərlərinin paleoqrafik-biblioqrafik xüsusiyyətləri verilmişdir.

Kataloqa daxil edilən, XX yüzilliyin əvvəllərində əski əlifbada yaranan kitabların kitabşünaslıq və kitab tarixi baxımından öyrənilməsi nə qədər vacibdirsə, onların mətnlərinin tekstoloji tərəfdən araşdırılması da əhəmiyyətlidir. Çünki bu kitabların ilk nəşrindən sonrakı dövrdə bir neçə dəfə əlifba islahatı aparılmış və növbəti nəşrlərdə ictimai-siyasi vəziyyətlə bağlı olaraq kitabların mətnləri müəyyən dərəcədə dəyişikliyə, müdaxilələrə məruz qalmışdır. Üzərində əl gəzdirilmiş belə kitablardakı əsərləri ilkin vəziyyətə qaytarıb bərpa etmək üçün məhz ilkin nəşrin nüsxələri ar-

xetip nüsxə olaraq başlıca əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada vaxtilə ərəb qrafikasında nəşr olunmuş əski çap kitablarının ədəbiyyat tariximizin, eləcə də digər elm sahələrinin ilkin mənbələrdən öyrənilməsində və yaxud hər hansı bir faktın dəqiqləşdirilməsində böyük rolu ola bilər.

Kataloqun son səhifəsində "İxtar" ("Xatırlatma") başlığı ilə bir qeyddə "Bir çox kitablar təbdən (çapdan – Ə.M.) çıkmadığına görə, qiyməti məlum olmadığı üçün onları "Əsamiül-kütubi"yə daxil etmədik, təbdən çıxdıqca onların barəsində ayrıca elan edəcəyiz" yazılmışdır [119, 38]. Kataloqun sonundakı bu xatırlatma elanı naşirlərlə oxucu arasında sıx əlaqə yaratmağın, kitabların təbliğinin ən vacib cəhətlərindəndir.

"Əsamiül-kütubi" kataloqunun 1912-ci il ilk nəşrindən sonra iki dəfə – 1913-1914-cü illərdə də çap olunmuşdur. Birinci nəşrdən fərqli olaraq sonrakı nəşrlərdə kitabların biblioqrafik göstəriciləri ilə yanaşı, müəyyən qisim mühüm kitabların paleoqrafik təsviri haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Qeyd edək ki, əlyazma və çap kitablarının kataloqlaşdırılması işinin uzun müddət fərqli tərtibatla, nöqsanlarla yerinə yetirilməsinə baxmayaraq, axır illərdə mütəxəssislərimiz tərəfindən kataloqlaşdırmanın klassik metodlarına və prinsiplərinə cavab verən şəkildə kataloqlar hazırlanaraq nəşr olunmaqdadır. Unutmamalıyıq ki, çağdaş kataloqlaşdırma işinin yerinə yetirilməsində Azərbaycan kitabşünaslığı tarixində ilk dəfə çap olunmuş Orucov qardaşlarının "Bakıda Bəradərani-Orucov kütubxanəsinin əsamiül-kütubi" kataloqu əski çap kitablarımıza dair sonralar meydana çıxan biblioqrafik mənbələrimizin hazırlanmasında böyük rol oynamışdır.

4.2. XVII əsrə aid əlyazmaların elmi-paleoqrafik təsviri

Kataloqların hazırlanması təcrübəsindən çıxış edib deyə bilərik ki, əlyazma abidələrinin ayrı-ayrı dövrlər üzrə, tarixi mərhələlərə aid indiyədək kataloqlaşdırılması işi aparılmamışdır. Üzərində araşdırma aparılan XVII əsrə aid, məzmun və strukturuna görə müxtəlif əlyazma kitablarının bir mənbədə paleoqrafik təsviri məlumatını verməkdə məqsəd, əlyazma kitabı tariximizin yüzili ərzində yaranan nümunələri haqqında burada ümumi paleoqrafik təsvir üçün yaradılmasıdır.

Tədqiqata cəlb olunan 32 əlyazma kitabına ərəb, fars və Azərbaycan türkcəsində mətnlər köçürülməklə, onlar bədii ədəbiyyat, yazılı folklor, ilahiyyat və elmin müxtəlif sahələrini əhatə edir. Burada mövcud əlyazma kataloqlarındakı qaydalardan fərqli olaraq, əlyazma kitablarının formatına əsasən təsviri məlumatı verilir. Bu qaydaya ona görə əsaslanmışdır ki, tədqiqata cəlb olunan XVII əsr əlyazma kitabları ayrı-ayrı dillərə aid olub, məzmun və formaca yekcins deyildir. Ona görə də XVII əsrə aid əlyazma kitablarından nümunələrin elmi-paleoqrafik təsvirində Əlyazmalar İnstitutu xəzinəsində ölçüsünə görə sistemləşdirilərək mühafizə olunub saxlanılan əlazmaların formatı¹ əsas götürülmüşdür.

---

¹ A = 13 x 18 sm.; B = 18 x 24 sm.; S = 24 x 30 sm.; D = 30 x 40 sm. Bunlardan başqa bir də "M" formatı vardır ki, bu formatda toplanmış əlyazmalar öz nəfisliyi, məzmunu və əhəmiyyəti etibarilə daha yüksək qiymətə malikdir. Burada xüsusi format ölçüsü nəzərə alınmamışdır. "M" formatı üzrə saxlanan əlyazmaları yuxarıda göstərilən A, B, S, D formatları ölçüsündə ola bilər. Əlyazmalar kataloqu. I cild. Bakı, 1963, səh.8.

1. A-373 Məhəmməd Füzuli. Leyli və Məcnun

Əlyazma kitabına “Leyli və Məcnun” (1^b-8^b, 17^a-74^b), “Bəngü Badə” (9^a-16^b) əsərləri naqis şəkildə köçürülüb. Mətn 57 başlıq, 3 rübai, 23 qəzəl, 3 qəsidə, 2 mürəbbə, ümumilikdə 2840 beytdən ibarətdir. 9^a-16^a səhifələrindəki mətnin haşiyəsində Səlim təxəllüslü şairin fars dilində yazılmış 168 beytdən ibarət məsnəvisi köçürülüb. 5^a, 7^a, 17^a, 60^b səhifələrində mətnə aid şərhlər verilib.

Mətn iki sütunda yazılaraq qırmızı xətlə haşiyələnib. Bəzi başlıqların yeri boş buraxılıb. Abidənin kağızı “Foolşap” (“Pelerinli təlxək”) filiqranlı Hollandiya istehsalıdır. 64-74-cü vərəqlərdə mətn sonradan müasir kağıza köçürülüb. Sonda isə 10 vərəq lakundur.

Mətn qara, başlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə, nəstəliq-şikəstə xətti ilə köçürülüb.

Cildi sonradan çəkilmiş qırmızı rəngli kartondur.

Əlyazma kitabı naqis olduğu üçün katib kolofonu yoxdur. Filiqranına görə XVII əsrə aid etmək olar.

Həcmi: 74 vərəq; ölçüsü: 8 x 18 sm; mətn ölçüsü: 4,5 x 16 sm; sətir sayı 23.

2. A-436 Həmdi Həmdullah. Yusif və Züleyxa

Həmdi Həmdullah (1449-1508) II Sultan Bayazidin dövründə yaşamış türk şairidir. O, “Yusif və Züleyxa”, “Mövlidi-nəbi”, “Leyli və Məcnun”, “Töhfətül-üşşaq” əsərlərinin müəllifidir. “Yusif və Züleyxa” 1491-ci ildə Əbdür-rəhman Caminin təsiri ilə yazılmış orijinal bir əsər hesab olunur.

Əlyazma abidəsinin köçürülmə tarixi haqqında heç bir qeyd yoxdur. Kağızı ağ, sarımtıl, pardaxlanmış və tac filiqranlı İtaliya istehsalıdır.

Mətn iki sütunda yazılıb, göy, qara xətlərlə haşiyələnmişdir. Xətlərin arası qızılı rənglə boyanıb. Başlıqlar qırmızı

zı, qızılı və göy rənglə yazılıb. Abidə əvvəldən və sondan naqisdir. Mətn və başlıqlar nəsx xəttilə yazılıb. 20^a, 22^a səhifələrinin yuxarı küncündə yazısı aydın oxunmayan dairəvi möhür vurulmuşdur.

Cildi sonradan çəkilmiş göy rəngli kartondur.

Filiqranına və digər paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə əlyazma kitabını XVII əsrə aid etmək olar.

Həcmi: 137 vərəq; ölçüsü 11 x 18 sm; mətn ölçüsü: 6,5 x 12,5 sm; sətir sayı: 15.

Ədəbiyyat: Vəsfə Mahir Kocatürk. Türk ədəbiyyatı tarixi. Ankara, 1964, səh.239-242.

3. A-462 Baqi. Qəzəliyyat

Müəllifin əsl adı Əbdülbaqi Mahmud olan Baqi (1526-1600) istanbulludur. Fateh camisi müəzzinlərindən Mehmed Əfəndinin oğludur.

Həcmcə kiçik olan bu əlyazma kitabına diaqonal boyunca qara mürəkkəblə, nəstəliq xəttilə 60 qəzəl köçürülüb. Sonda (21^a-22^b) əlyazma mətninin xəttindən seçilən xətlə müəllifi məlum olmayan şeirlər köçürülmüş iki vərəq əlavə edilmişdir. Buradakı şeirlərin bir neçəsinin aşağısında "sənə 978" (m.1570), "sənə 976 (m.1568) tarixi yazılıb. Çox güman ki, bu tarixlər şeirlərin yazıldığı tarixi bildirir. Baqinin qəzəlləri dairə içərisində lövbər təsvirli filiqranı olan XVII əsr İtaliya kağızına köçürülüb.

Cildi sonradan çəkilmiş göy rəngli kartondur.

Həcmi: 22 vərəq; ölçüsü: 12 x 19 sm; mətn ölçüsü və sətir sayı müxtəlifdir.

Ədəbiyyat: Vəsfə Mahir Kocatürk. Türk ədəbiyyatı tarixi. Ankara, 1964, səh.376-387.

4. A-611 Məhəmməd Füzuli. Divan

Əlyazma kitabının tərkibi: 265 qəzəl (1^b-71^a), 12 tərcibənd (71^b-72^b, 74^a-75^a), 16 müsəddəs (73^a-74^a, 75^a-76^a), 27

müxəmməs (76^a-78^b), 3 mürəbbe (78^b-80^a), 40 qitə (80^a-86^a), 58 rübai (86^a-91^b), 1-7, 14-23-cü vərəqlərin haşiyələrinə müxtəlif şairlərin fars dilində şeirləri köçürülüb. Əlyazmanın bərpası vaxtı vərəqlərin kənarı kəsildiyindən qəzəllərin ilk və son beyti düşmüşdür. 8, 9, 12 və 13-cü vərəqlər sonradan köçürülmüşdür.

92-93-cü vərəqlər sonradan bərpa olunmuş, bu vərəqlərə fars dilində Şəms Təbrizinin bir, Nəsiminin iki və Fəzlinin iki qəzəli köçürülmüşdür.

8^a, 78^{ab}, 79^a, 91^a səhifələrinə “Əbduhu İskəndər 1235”, 37^a səhifəsinə “Təvəkkül Əli Əbduhu Baba”, 86^b səhifəsinə “Şeyx Sədi bin Məhəmməd”, 87^a səhifəsinə “Əbduhu Əli Hüseyn” yazılmış möhürlər vurulmuşdur.

Kağızı Şərq istehsalıdır. 8, 9, 12, 13, 92, 93-cü vərəqlər sonradan əlavə olunmuş filiqranlı Avropa kağızıdır.

Mətn qara mürəkkəblə, nəstəliq xəttilə köçürülüb.

Cildi dəridəndir.

Köçürülmə tarixini paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə XVII əsrə aid etmək olar.

Həcmi: 93 vərəq; ölçüsü: 10 x 17 sm; mətn ölçüsü, sətirələrin sayı müxtəlifdir.

5. B-20 Məcmuə

Əlyazma kitabına ərəb və Azərbaycan türkcəsində 10 mətn, bundan başqa mətnlər arasındakı lakunlara tibbi-müalicəvi əhəmiyyəti olan məlumatlar və müxtəlif şairlərin şeirləri köçürülmüşdür.

Əlyazma kitabının tərkibi: 1^b-28^a, 29^a-38^b, 39^b, 40^b-50^a, 54^b-65^b, 71, 107^b-111^b səhifələrində ərəb dilində mətn; 28^b, 51^b səhifələrində tibbi-müalicəvi məsləhət; 40^b-50^a səhifələrində ərəb dilində dualar; 66^b-71^b səhifələrində qəsidə, 72^b-78^b səhifələrində ərəb dilində beşliklər, 79^b-106^b səhifələrində Azərbaycan türkcəsində mətn; 112^b-131^b səhifələrin

də “Güzidə şairani-Rum olan Veysi Əfəndi həzrətlərinin İskəndər Zülqərneynin Əhmədخان ilə vəqiəsində mükalimə edərkən gördükləridir” başlıqlı Azərbaycan türkcəsində mətn; 39^a və 51^a səhifələrində Əbu Suud, Kamal Paşazadə, Xaki Çələbi, Saçlı Əmir Əfəndi, Sənan Çələbi, Bustan Çələbi, Hilal Çələbi, Şuxi Çələbi, Damad Muğani Əfəndi, Ətayi Çələbinin beytləri; 111^b-112^a səhifələrinin haşiyəsində dua (qəzəb vaxtı oxunan); 131^b səhifəsində Azərbaycan türkcəsində bir mətn; 132^a-151^b səhifələrində ərəb dilində “Kitabi-hesab” əsəri köçürülmüşdür. Əlyazma kitabının 29^a, 50^b, 52^{ab}, 53^{ab}, 54^a səhifələri lakunlardır.

Kağızı filiqranlı İtaliya istehsalıdır.

Mətn qara, başlıqlar, seçdirmələr qırmızı mürəkkəblə, nəsx xəttilə, haşiyələrdəki və mətnlərarası bəzi qeydlər isə nəstəliqlə köçürülmüşdür.

Cildi sonradan çəkilməmiş medalyonlu, açıq qəhvəyi rəngli kartondur.

Köçürülmə tarixi ikinci mətnin sonundakı kolofonda sözlə belə yazılıb:

تمت هذه الرسالة بعون تعالى وقت... او اسط¹ شهر تاريخ سنة تسع و ثلاثين
والف شهر ذى القعدة يوم

Bu qeyddən məlum olur ki, bu risalə h.1093-cü il (m.1682-ci il) zilqədə ayının ortalarında köçürülüb.

Həcmi: 151 vərəq; ölçüsü: 12 x 19,3 sm; mətn ölçüsü və sətir sayı müxtəlifdir.

6. B-34 Məcmuə

Əlyazma kitabına ərəb, fars və Azərbaycan türkcəsində əsərlər köçürülmüşdür. Tərkibi: 1^a-11^a, 11^a-13^b, 15^a-19^a, 30^b-36^b, 49^b-69^a səhifələrində ərəb dilində mətn, 19^a-29^a səhifələrində fars dilində mətn; 37^a səhifəsində fars dilində

¹ او اسط (əvasit) – ayın orta günləri

beytlər; 37^b-48^b səhifələrində Şeyx Mahmud bin Əhmədin “Miftahil-luğat” (“Dilin açarı”) əsəri köçürülüb. Mətnəndən məlum olur ki, əsər II Sultan Bayazidə həsr olunub. Əsər giriş və iki babdan ibarətdir. Giriş fars dilindədir. Giriş və I babda feillərin infinitiv və müzare zaman (indiki və gələcək) formalarından bəhs olunur. Feillər fars və türk dilindədir. Əsərin ikinci babı kitabda yoxdur.

Mətnin başlanğıcında “Mustafa Şəms Əli” yazısı olan dördkünc möhür vurulub.

14^b, 29^b və sonda 69^b, 70^a, 70^b səhifələri lakundur. 71^a-72^b səhifələrinə fars dilində sonradan bir mətn yazılmışdır.

Cildi sonradan çəkilmiş göy rəngli kartondur.

Abidənin mətni qara, seçdirmələr isə qırmızı mürəkklə nəsx və nəstəliq xəttilə (“Miftahil-luğat” nəstəliq xəttilə) köçürülüb.

Əlyazma kitabına daxil edilmiş mətnlər ayrı-ayrı vaxtlarda köçürülmüşdür. 37^b-48^b səhifələrindəki “Miftahil-luğat” h.1052 (m.1642), sonda yazılmış risalə isə h.1199 (m.1785)-ci ildə köçürülmüşdür.

Həcmi: 72 vərəq; ölçüsü: 16,5 x 20,7 sm; mətnin ölçüsü və sətirlərin sayı müxtəlifdir.

7. B-120 Məhəmməd Füzuli. Divan

Əlyazma kitabının tərkibi: 274 qəzəl (1^b-69^b), 12 tərcibənd (69^b-71^a, 72^a-73^a), 16 müsəddəs (71^a-72^a, 73^b), 27 müxəmməs (74^a-76^b), 5 mürəbbə (76^b-78^a), 29 qitə (78^a-81^b) və 47 rübai (82^a-83^b), “Leyli və Məcnun” poeməsindən iki mürəbbə (77^b-78^a). Bəzi vərəqlər düşmüş və bir çox qitə, rübailərdə misralar yoxdur.

39^a, 44^b, 45^a, 57^b, 58^{ab}, 62^a səhifələrinə fars dilində kiçik şeir parçaları və 56^b səhifəsinə bir qəzəl köçürülmüşdür.

13^a, 74^a, 76^b səhifələrində “Əbülqasim”, 76^b, 78^b, 82^a

səhifələrində isə “Musa ər-Rza” sözləri yazılmış dairəvi möhürlər vurulub.

Kağızı filiqranlı Avropa istehsalıdır.

Mətnin xətti qara, başlıq və bəzi seçdirmələr qırmızı mürəkkəblə, nəstəliqlə yazılmışdır.

Cildi boz rəngli sonradan çəkilmiş kartondur.

Sonu naqis olduğundan köçürülmə tarixi məlum olmur. Filiqranlarına, kağızına əsasən XVII əsrə aid etmək olar.

Həcmi: 83 vərəq; ölçüsü: 14 x 20 sm; mətn ölçüsü: 9 x 15 sm; sətir sayı: 16.

8. B-143 Rəhməti Təbrizi. Divan

Rəhməti Təbrizinin (XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəlində yaşamışdır) həyatı və fəaliyyəti haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Məhəmmədəli Tərbiyət yazır ki, Rəhməti Təbrizdə anadan olub, 7-8 min beytdən ibarət “Divan” tərtib edib. H.1025/m.1616-cı ildə Hindistanın Aqra şəhərində vəfat edib [42, 273].

Əlyazmanın əvvəli naqisdir. Tərkibi: fars dilində şeirlər – qəzəl, qəsidə, rübai (1^b-75^b, 81^{ab}), Azərbaycan türkcəsində 25 qəzəl və bir rübai (75^b-81^a).

Mətn qara mürəkkəblə, nəstəliq xəttilə iki sütunda köçürülüb. Mətn qara, göy rəngli qoşa xətlərlə haşiyələnib, xətlərin arası isə qırmızı rəngdədir. Orta səviyyəli tərtibatı olan bu əlyazma kitabında başlıqlar qırmızı, göy rənglə nəsx xəttilə yazılıb.

“Divan”ın nə vaxt, harada, kim tərəfindən köçürülməsi haqqında heç bir qeyd edilməmişdir. 1^a və 61^b səhifələrində “Əbduhu Məhəmməd Nağı 1209” (m.1794) yazılmış səkkizguşəli möhür vurulmuşdur.

Cildi qara rəngli medalyon təsvirli dəridir.

Rəhməti Təbrizinin dünyada bu yeganə əlyazma kita-

bının köçürülmə tarixi məlum deyil. Abidəni paleoqrafik xüsusiyyətlərinə əsasən XVII əsrə aid etmək olar.

Həcmi: 81 vərəq; ölçüsü: 11 x 20 sm; mətn ölçüsü: 8 x 16 sm; sətir sayı: 12.

9. B-153 Məcmuə

Əlyazma kitabına ərəb dilinin qrammatikasına aid ərəb dilində (1^b-13^b, 24^b-108^b), fars dilində (109^a-111^a), fars və Azərbaycan türkcəsində (17^b-24^a) mətnlər köçürülüb.

Mətnlər qara, başlıqlar, fəsil adları, seçdirmələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır.

Məcmuə "Amsterdam" fəliqranlı Hollandiya kağızına h.1073/m.1662-ci ildə köçürülmüşdür. Köçürülmə tarixi üç yerdə – ayrı-ayrı mətnlər sona çatandan sonra (12^b, 24^a, 108^b) qeyd olunmuşdur. Tarixlərin ikisi (12^b, 108^b) rəqəmlə, biri isə sözlə kolofonda aşağıdakı kimi göstərilib:

(24^a) تمت الرسالة في جمادى... في تاريخ سنة ثلث و سبعين والف

1^a, 13^b, 14^{ab}, 15^a səhifələrində ərəb dilində, 1^a, 14^b, 15^a, 16^b-17^a səhifələrində isə fars dilində qeydlər edilmişdir. 1^a səhifəsində "Əhməd Hüseyn Pirverən" yazısı olan dörd-künc möhür vurulmuşdur. 15^b-16^a səhifələri lakundur.

Əlyazma kitabının mətni bütövlüklə nəsx xəttilə, sonda əlavə edilərək köçürülmüş üç vərəq nəstəliqlə yazılmışdır.

Cildi qəhvəyi rəngli dəridən olub medalyonlu və qa-paqlıdır.

Həcmi: 111 vərəq; ölçüsü: 11,5 x 20, 5 sm; mətn ölçüsü: 6 x 12 sm; sətir sayı müxtəlifdir.

10. B-547 Məhəmməd Füzuli. Leyli və Məcnun

Əlyazma kitabına Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun" poeması 85 başlıq, 21 qəzəl, 3 qəsidə, 1 münacat və 2 mürəbbədən ibarət olmaqla daxil edilmişdir. Mətn iki sütunda qara mürəkkəblə, nəstəliq-şikəstə xəttilə xaç fəliqranlı Avropa istehsalı olan kağıza köçürülmüşdür. Baş-

lıqlar isə qırmızı mürəkkəblə yazılıb.

Əlyazma kitabının bərpa olunmağına baxmayaraq kağızı saralıb, çox yeri isə rütubətdən qaralıb. Kitabın büküyünün aşağı hissəsi cırıldığından bəzi səhifələrdəki mətni bütövlüklə oxumaq mümkün olmur. 10^a, 22^a, 41^a, 45^a, 47^a, 84^a səhifələrində mətnə aid olmayan, 22^b, 31^b, 32^b, 36^b, 49^b, 51^b və 59^b səhifələrində isə mətnə aid qeydlər, şərhlər verilib.

64^a səhifəsində iki dairəvi möhür vurulub. Möhürlərin yazısı oxunmur. Aşağı hissədə isə “Cəfər xan Hüseynəli” qeydi yazılıb.

Haşiyələrdə (70^b-73^a) Xəstə Qasımın və Ləzgi Əhmədin şeirləri interpolyasiya edilmişdir.

103^b səhifəsində yazısı aydın oxunmayan 5 möhür vurulub. Əlyazma kitabı səhifələrinin (2^a, 2^b, 111^b) haşiyəsində kitabın sahibi haqqında qeydə rast gəlirik:

صاحب هذا الكتاب عبدالله ملا عبدالله اوغلو

Mətnin sonundakı kolofonda əsərin bitməsi bildirilsə də, onu köçürən katibi, tarixi haqqında məlumat verilmir.

Əlyazma kitabını paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə XVII əsrə aid etmək olar.

Cildi qırmızı rəngli kartondur.

Həcmi: 117 vərəq; ölçüsü: 13 x 19 sm; mətn ölçüsü müxtəlif; sətir sayı: 12-14.

11. B-1236 Əhmədi Təbrizi. Əsrarnamə

Bu əlyazma abidəsi XV əsr Azərbaycan şairi Əhmədi Təbrizinin Əlyazmalar İnstitutu xəzinəsində saxlanılan “Əsrarnamə” əsərinin ikinci nüsxəsidir. Əsər Şeyx Fəridəddin Əttarın təsiri ilə yazılmışdır. Poemanın əvvəlindən təvhid, nət və iki hekayə yoxdur. Əlyazma 37 hekayə (1^a-52^b) və “Əsrarnamə” əsərinin xatimə (52^b-55^a) hissəsindən ibarətdir.

Bu nüsxəni “Əsrarnamə”nin B-5266 şifrli nüsxəsindən daha mükəmməl hesab etmək olar. Çünki əvvəlki nüsxədə oxunmayan, təhrif olunmuş sözlər burada dəqiqləşdirilmişdir. Çox güman ki, bu nüsxə sonra köçürülmüşdür.

Mətn qara, başlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə, nəstəliq xəttlə iki sütunda köçürülmüşdür. Bəzi səhifələrdə katib mətnə dair haşiyələrdə düzəlişlər etmişdir. 55^b səhifəsində İbrahim Həqqinin “Münacat” pomasından bir parça köçürülərək interpolyasiya edilib.

Əsərin yazılma tarixi katib tərəfindən saxlanılsa da, köçürülmə tarixi, katibi haqqında heç bir qeyd yoxdur. Müəllif kolofonuna görə əsər h.884/m.1479-cu ildə Təbriz şəhərində yazılmışdır. Köçürülmə tarixi olmayan bu əlyazma kitabı paleoqrafik xüsusiyyətlərinə və kağızında Venesiya istehsallı kağızlara aid üç aypara filiqranının aşkar olunmasına görə əsərin mətninin XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində köçürüldüyü müəyyənləşdirilmişdir.

Cildi göy rəngli kartondur.

Həcmi: 55 vərəq; ölçüsü: 16 x 22,5 sm; mətn ölçüsü: 11 x 16 sm; sətir sayı: 15.

Ədəbiyyat: 1. Xəlilov Ş.B. “Əsrarnamə”nin dili. Bakı, “Elm”, 1988; 2. Nağıyev M.Z. XV-XVI əsrlər Azərbaycan tərcümə abidələri (tekstoloji tədqiqi, tərcümə və dil xüsusiyyətləri). Filol.e.d. dissertasiyası. Bakı, 1994.

12. B-1506 Qəhrəmannamə

Qədim Azərbaycan və İran-Turan əfsanələri ilə bağlı tarixi-mifoloji qəhrəmanlıq dastanıdır.

Bu əlyazma Əlyazmalar İnstitutu xəzinəsində saxlanılan “Qəhrəmannamə” dastanının nüsxələri arasında ən qədimidir. Filologiya elmləri doktoru Ş.Cəmşidova görə bu dastanın London və Daşkənd nüsxələri də var [64]. Çox güman ki, “Qəhrəmannamə”nin daha qədim nüsxələri də

mövcuddür. Çünki bu nüsxənin 94^a, 94^b, 96^a, 101^a, 101^b səhifələrindəki lakunlar bu fikri deməyə əsas verir. Belə hesab etmək olar ki, katib dastanı köçürərkən həmin yerlər aydın oxunmadığından boş buraxılmışdır.

Dastan əvvəldən naqisdir. 1^a səhifəsində müəllifi məlum olmayan bir qoşma köçürülüb. İlk bəndin iki misrası belədir:

Tər buxaqdan ənbər zülfün saçıla,
Bahar ola tər bənövşə açıla...

180^b səhifəsində o qədər də əhəmiyyət kəsb etməyən bir sıra qeydlər edilib.

Abidə qara, mətn daxili seçdirmələr qırmızı mürəkkəblə, nəstəliq-şikəstə xətt ilə filiqranlı Avropa istehsalı olan kağıza köçürülüb. Sonda katib kolofonundan bəlli olur ki, dastanın mətnini köçürən katib Molla Kəlbi Ələddin İrəvanidir. Yazılı dastan abidəsi h.1107/m.1695-ci ildə köçürülüb.

Cildi kitabın vərəqlərinin ölçüsündən kiçik olan qəhvəyi rəngli, medalyonlu dəridir. Çox güman ki, əlyazmanın cildinin kitabın blokuna nisbətdə kiçik olması onun başqa kitabdan qoparılması ilə bağlıdır.

Həcmi: 180 vərəq; ölçüsü: 14,5 x 20 sm; mətn ölçüsü: 8,5 x 13 sm; sətir sayı: 12.

Ədəbiyyat: 1. Cəmşidov Ş. Unudulmuş abidələrimiz. "Dirçəliş" jurnalı. №4, 1992-ci il; 2. Джемшидов Ш. В «Язычы» издается «Кахраманнаме». «Бакинский рабочий», 14/1-89.

13. В-1676 Mehr və Mah

"Mehr və Mah" məhəbbət mövzusunda yazılmış, müəllifi məlum olmayan nəsr əsəridir. Əlyazmanın əvvəli və sonu naqis olduğundan süjet xətti haqqında təsəvvür bir qədər natamamdır.

Qısa məzmunu belədir: Mehr Hilali-Məğribinin qızı Mahı sevir, onun yolunda çox əziyyətlərə düşər olur. Dostları – Nikəxtər, Nəsim, Əyyar, Əndəlib onu yalnız qoymurlar. Xeyli çətinliklərdən sonra Mehr öz arzusna çatır. O, Mahla, Nikəxtər vəzirin qızı Zöhrə ilə, Əndəlib Firəng vəzirinin qızı Gülzarla evlənir və öz vətəninə, ata-anasının yanına qayıdır... Nüsxənin sonundan yəqin ki, bir neçə vərəq düşmüşdür. Çünki sonda Mehrin ata-anasının yanına necə çatması haqqında məlumat yoxdur. Əvvəldə isə biz Mehri artıq Hilali-Məğribinin səltənətində, Zöhrənin div əlindən xilas edilməsi vaxtı görürük.

Əsər nağil üslubunda, çox sadə, xalq dilində işlənən söz və ifadələrin müşayiəti ilə qələmə alınmışdır (məsələn, padşah tikmək, əglənmək, dısqarı və s.). Əsərin qəhrəmanlarının adı səma cisimlərinin adından götürülmüşdür.

Əlyazmanın mətni qara mürəkkəblə, nəstəliq-şikəstə xətt ilə yazılmışdır. Başlıqlar pozulduğundan oxunmur. Əlyazmanın 15^a səhifəsində “Bəndeyi-Əlməhəmməd Kazım” yazılmış dördkünc möhür vurulmuşdur. Möhürün üzərində tarix də yazılmışdır ki, onu “1075”(m.1664) kimi oxumaq olar. Bu əsərin dil xüsusiyyətləri əlyazmanın XVII əsrə aid olduğunu deməyə əsas verir.

Əlyazmanın kağızında heç bir filiqrən yoxdur. Belə hesab etmək olar ki, bu əlyazma kitabının kağızı Şərqi İtaliyadır.

Cildi yoxdur.

Həcmi: 19 vərəq; ölçüsü: 15 x 20,5 sm; mətn ölçüsü: 10 x 16 sm; sətir sayı: 14.

14. B-2333 Həsən. Yusif və Züleyxa

Müəllifin şəxsiyyəti haqqında ədəbi mənbələrdə və təzkirələrdə heç bir məlumat verilmir. Əsərin heç bir yerində də müəllif öz tərcümeyi-halı haqqında söz demir. Əl-

yazma abidəsi Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış ənənəvi mövzulardan birinə həsr olunmuşdur.

Əlyazmanın mətni qara mürəkkəblə nəstəliq-şikəstə, başlıqlar isə qara mürəkkəblə süls xəttlə köçürmüşdür. 133^b səhifəsində üzərində “Sahibi-cahan” sözləri yazılmış dairəvi möhür vurulub. Həmin səhifədə fars dilində “Amədən Nadir şah... sənə 1147” qeydi yazılmışdır. Çox güman ki, əlyazma saray kitabxanasında olmuş və bu qeyd abidə köçürüləndən xeyli sonra, Nadir şahın hakimiyyətə gəlişi ərəfəsində yazılmışdır.

Əlyazma kitabının kağızında “Foolşop” (Pelerinli təlxək, v.60, 61, 69, 77, 79) filiqranı əks olunub. Bu cür filiqranlı kağızlar 1610-1702-ci illər ərzində Hollandiyada istehsal olunmuşdur [73, 26]. Köçürülmə tarixi haqqında heç bir qeyd olunmasa da, filiqrان abidənin XVII əsrin sonu və XVIII əsrin əvvəllərində köçürüldüyünü deməyə əsas verir.

Cildi kartondandır.

Həcmi: 133 vərəq; ölçüsü: 15 x 20 sm; mətn ölçüsü: 10 x 15 sm; sətir sayı: 11-14.

Ədəbiyyat: Axundova S.Ş. Həsənin “Yusif və Züleyxa” poemasının paleoqrafik, qrafik və tekstoloji tədqiqi. Filol.e.nam. dissertasiyası. Bakı, 1995.

15. B-2704 Məhəmməd Füzuli. Qəzəliyyat

Əlyazma kitabına Füzulinin “Divan”ından bir hissə köçürülmüşdür. Əlyazma mətni əvvəldən və sondan naqis olub, heç bir katib qeydi edilməmişdir. Bəzi səhifələr bütövlüklə (4^a, 14^a), bəziləri isə yarımçıq (1^b, 11^b, 14^b, 16^a, 16^b) şəkildə lakundur. Qəzəllərin bəzilərində də misralar ötürülmüş və yarımçıq yazılmış misralar vardır. Çox güman ki, əlyazmanı köçürən katib üzünü köçürdüyü mətndə bəzi qəzəlləri, misraları oxuya bilmədiyindən lakunlar mey-

dana gəlmişdir.

Yarımqıq lakun səhifələrdən birinə (11^a) əlyazmanın mətninin xəttindən fərqli olaraq, çox güman ki, sonradan nəsx xəttilə, hərəkələrlə Yunis İmrənin üç bənddən ibarət bir gəraylısı köçürülmüşdür.

Abidənin kağızında bayquş şəkilli filiqrان əks olunub. Köçürülmə tarixi göstərilməyən bu əlyazmanı kağızındakı filiqrانına görə XVII əsrdə köçürüldüyünü güman etmək olar. Bayquş filiqrانı ilə yanaşı əlyazmanın kağızında literli (G-B) xaç filiqrانı da əks olunub. Bu cür filiqrانlar XVII əsr İtaliya kağızına xasdır.

Cildi sonradan çəkilmiş sarı rəngli kartondur.

Həcmi: 20 vərəq; ölçüsü: 12 x 20 sm; mətnin ölçüsü: 9 x 15 sm; sətir sayı müxtəlifdir.

16. B-2873 Məhəmməd bəy Xaqani. Hədisi-ərbəin

Poetik tərcümə təsiri bağışlayan bu əlyazma abidəsini yazmış Məhəmməd bəy Xaqani (1606-cı ildə vəfat edib) "Divan" və məşhur "Hiylə" əsərinin müəllifidir.

Abidənin əvvəli və sonu naqisdir. Əsərin adından da göründüyü kimi 40 hədisdən ibarətdir. Ancaq əlyazmada yalnız 25 hədis var. Kitabın sonuna isə Əhmədi Təbrizinin "Əsrarnamə" əsərinin son vərəqi yapışdırılmışdır. Məhz həmin səhifədə "Əsrarnamə" əsərini köçürən katibin kolofonu qeyd olunub. Ona görə də əlyazmanı təsvir etmiş mütəxəssis Əlyazmalar İnstitutna aid tərtib olunmuş kataloqda [56] bu qeydə əsaslanmaqla "Hədisi-ərbəin"-in katibini səhv göstərmişdir. Halbuki, "Hədisi-ərbəin" əsəri naqis olduğundan heç bir katib kolofonu yoxdur. Katibi, köçürülmə tarixi haqqında qeyd olmayan bu abidəni əlyazmanın 20-ci vərəqində dairə içərisində lövbər, 40-41-ci vərəqlərdəki tac üzərində aypara təsvir olunmuş filiqrانlara görə XVII əsrə aid etmək olar.

Əlyazma kitabının sonuna kiçik bir kağız parçası yapışdırılaraq üzərində "Sahibü malik həzəl-kitab Məhəmməd Əli bin Molla Məhəmməd bin Süleyman cəmaəti Qırclar" (قیرچلر) qeydi edilmişdir.

Mətn nəstəliq, başlıqlar isə nəsx xətt ilə, qara mürəkkəblə iki sütunda köçürülmüşdür. Haşiyələrdə mətnə aid şərh verilmişdir.

Cildi sonradan çəkilmiş göy rəngli kartondur.

Həcmi: 47 vərəq; ölçüsü: 15 x 19,5 sm; mətn ölçüsü: 10 x 16 sm; sətir sayı 13-20.

Ədəbiyyat: Vəsfı Mahir Kocatürk. Türk ədəbiyyatı tarixi. Ankara, 1964.

17. B-2953 Məhəmməd Füzuli. Divan

Əlyazma kitabına 295 qəzəl, 70 rübai (68-i Azərbaycan türkcəsində, 2-i ərəb dilində), 4 qitə, 4 mürəbbe, 33 müsəddəs və müxəmməs köçürülmüşdür. Bəsmələdən sonra divanın ilk qəzəli başlanır. Mətn iki sütunda, qara mürəkkəblə qoşa qırmızı xətlərlə haşiyələnərək nəstəliq-şikəstə xətt ilə köçürülmüşdür. Bu divanı həcm və strukturuna görə bütöv, kamil nüsxə hesab etmək olar. Çünki əvvəldə, bəsmələdən başlayaraq sonda kolofona qədər köçürülmüş şeirlərin hamısı yaxşı vəziyyətdə saxlanılmışdır.

Abidə katib İbad Həzrətulla tərəfindən h.1011/ m.1602-03-cü ildə Hollandiya kağızına köçürülüb. Əlyazmanın kağızında Hollandiya kağızlarına xas olan "Foolşap" (Pelerinli təlxək) və "Amsterdam" filiqranı əks olunub.

1^b səhifəsinin yuxarı hissəsində bənövşəyi mürəkkəblə "İsmayıl Əfəndizadə Oxudlu" qeydi yazılıb. Çox güman ki, bu qeyd kitabın sahibinə məxsusdur. 2^a səhifəsində "Əbduhu Məhəmməd Mir Əlkərim" yazısı olan dördkünc möhür, 4^a səhifəsində isə "Əbduhu Məhəmməd Cəfər" ya-

zılmış dairəvi möhür vurulub.

Cildi qapaqlı, medalyon təsviri basılmış dəridəndir.

Həcmi: 121 vərəq; ölçüsü: 15 x 19 sm; mətn ölçüsü: 8,5 x 14,5 sm; sətir sayı 9-13.

18. B-3092 Məcmuə

Əlyazma abidəsi on hissədən ibarət olub, birinci və sonuncu mətnlər fars dilində, qalanları isə ərəb dilində yazılmışdır.

Mətn qara, seçdirmələr isə qırmızı mürəkkəblə nəstəliq və nəsx xəttilə köçürülmüşdür. Abidənin 9 hissəsini katib Əhməd bin İsmayıl bin Həsən əs-Siraci, sonuncusunu isə Şeyx Məhəmməd bin Molla Zaman əl-Qutqaşini h.1095/m.1683-cü ildə köçürmüşdür. Bəzi vərəqlərdə yazısı oxunmayan dairəvi möhür vurulmuşdur. 76^a, 83^{ab}, 84^a, 113^a, 132^b səhifələri lakundur. Kağızı liter, tac, qartal fili-qranlı Avstriya istehsalıdır.

Cildi qapaqlı, medalyon təsvirli dəridir.

Həcmi: 170 vərəq; ölçüsü: 16 x 21 sm; mətn ölçüsü: 12 x 16; sətir sayı müxtəlifdir.

19. B-3111 Məhəmməd Füzuli. Divan

Əlyazma kitabına 278 qəzəl, 75 rübai, tərəcibənd, tər-kibənd, müxəmməs və "Leyli və Məcnun" poemasından parçalar daxil edilmişdir. 91^a, 93^b, 100^{ab} səhifələrində fars şairlərindən Sarvali Kazım, Zübdətül Nisəbəyim və Zinət şahın şeirləri köçürülüb.

52^b səhifəsində "Əbduhu Məhəmməd Məsum 1175", 62^b səhifəsində "Allah, Məhəmməd, Əli", "Əbduhu mütəvəkkil Əli", 90^b səhifəsində "Yusif" yazısı olan möhürlər vurulmuşdur.

Haşiyələrdə mətnə aid və aid olmayan müxtəlif qeydlər edilmişdir.

90^b səhifəsində sona çatan rübailərdən sonra "tarix...

şəhri rəbiüləvvəl, sənə 1107¹ təمام şod” katib qeydi yazılıb.

94^b səhifəsində “Leyli və Məcnun” poeməsindən köçürülmüş hissənin əvvəlində “Kitabi-Leyli Məcnun türkişirinzəban... 12 şəhri səfər sənə 1165”²... qeydi yazılmışdır.

Abidənin kağızı filiqransız, Şərq istehsalı olub iki növdür. Vərəqlərdən 22-i (11-13; 15-34) pardaxlanmış, ağ rənglidir. Bu vərəqlərə mətn nəstəliq-şikəstə, qalan hissəyə isə nəstəliq xəttilə yazılıb.

Mətnin əsas hissəsi 1696-cı ildə, az bir hissəsi isə (“Leyli və Məcnun” dan bir parça) 1752-ci ildə köçürülüb.

Cildi qəhvəyi rəngli dəridəndir.

Həcmi: 100 vərəq; ölçüsü: 14 x 21 sm; mətn ölçüsü: 10 x 16; sətir sayı müxtəlifdir.

20. B-3191 Məcmuə

Əlyazma kitabına Azərbaycan türkcəsində və ərəb dilində dilçiliyə aid altı əsər – sözlərdə sait səslərin yerini dəyişməsi, feillərin təsrifi, ərəb dili sözlərinin Azərbaycan türkcəsində izahı və s. daxil edilmişdir.

Mətn qara, başlıqlar, ayrı-ayrı seçdirmələr isə qırmızı mürəkkəblə, nəstəliq-şikəstə xəttilə köçürülmüşdür.

Kağızı “Amsterdam” filiqranlı Hollandiya istehsalıdır. Bu cür kağızlar XVII əsrin əvvəllərində hazırlanmışdır.

Əlyazma kitabına köçürülən mətnlərdən yalnız beşincisinin sonunda mətnin h.1124/m.1712-ci ildə (86^b) yazıldığı qeyd olunub.

Beşinci mətnin başlanğıcında (42^b) frontispis təsvir olunub. 41^b-42^a səhifələri boş qalmış, kitabın bəzi vərəqlərinin haşiyələrində mətnə aid qeydlər edilmişdir.

¹ 1696 - miladi

² 1752 - miladi

41^b səhifəsində kitab sahibinin qeydi yazılmışdır: “Sahib Molla Mirzə ağa Molla Əli Mirzə oğlu fi-sakini... Məhəmməd Abdulla 1317. Məhəmməd Əleyhissəlam 1899”.

Cildi qapaqlı, qəhvəyi rəngli, medalyon təsviri basılmış, dəridəndir.

Həcmi: 87 vərəq; ölçüsü: 15,5 x 20 sm; mətn ölçüsü və sətir sayı müxtəlifdir.

21. B-3221 Məcmuə

Əlyazma kitabına köçürülmüş mətnlər ərəb dilinin qrammatikasına və hesaba aiddir. Ərəbcə yazılan mətnlərdə şərhə əlaqəli Azərbaycan türkcəsinə aid sözlərə rast gəlik.

Mətn qara, başlıqlar və seçdirmələr qırmızı mürəkkəblə nəsx xəttində, 143^b səhifəsində başa çatan mətnin kolofonu və 163^b-168^b səhifələri nəstəliq-şikəstə xətt ilə yazılmışdır.

143^b səhifəsindəki kolofondan məlum olur ki, əlyazmanın mətni h.1001/m.1593-cü il, zilhicə ayının üçündə Şəkinin Biləcik kəndində Mövlana Nuri Əfəndinin mədrəsəsində köçürülmüşdür.

1^a səhifəsində diş ağrısının qarşısını almaq üçün bir həkim məsləhəti yazılıb: “Hər kimin ki, dişini qurd yesə, ağrısa, sarımsağı təzə yağla qovurub dişinə qoysa, şəfa ola”.

Əlyazmanın mətni “Amsterdam” fəliqranlı Hollandiya kağızına köçürülüb.

Cildi qapaqlı olub yarı dəri, yarı kartondandır.

Həcmi: 169 vərəq; ölçüsü: 15 x 21 sm; mətn ölçüsü və sətir sayı müxtəlifdir.

22. B-3591 Məcmuə

Əlyazma kitabına dini mövzuda yazılmış üç əsər köçürülmüşdür. “Risaləyi-sobheyi-üşşaq min tayifitan” (رساله)

(سبحه العشاق من طائفتان) adlanan birinci əsərin müəllifi məlum deyil. Dini mövzulu bu mənzumə haqq aşıqlərinin Allaha həmd və dualarını, Kəbənin ətrafında dolanmanın – təarın izahını, bir çox dini məsələləri, dini nəsihətləri və didaktik məsləhətləri əhatə edir. 198 beytdən ibarət mənzumənin hər qoşa beytinin məzmununu ifadə edən ərəbcə başlığı vardır.

İkinci, üçüncü əlyazma mətni isə nəsrə yazılmışdır.

Əlyazma əsərlərinin mətni qara, başlıqlar və mətndəki seçdirmələr qırmızı mürəkkəblə nəsx xəttinin elementlərini bürüzə verən nəstəliqlə köçürmüşdür.

Kağızı filiqranlı olub iki növdür. Birinci hissədə (vərəq 1-16) Venesiya kağız müəssisələrinə məxsus olan üç aypara, ikinci hissədə isə ellips içərisində xaç, aşağıda “G” literli filiqran təsvir olunub. Əlyazmanın kağızı keyfiyyətinə görə də fərqlənir. Birinci hissə qalın, ikinci hissə isə nisbətən nazikdir.

Birinci mətnlə üçüncü mətnin kolofonunda köçürülmə tarixi qeyd olunub. Birincidə tarix “sənə 155” şəklində yazılıb. Çox güman ki, “1” rəqəmindən sonra sıfır ötürülmüşdür. Üçüncü mətn isə h.1056/m.1646-cı ildə, yəni birinci mətndən bir il sonra köçürülmüşdür.

Başqa əlyazma kitablarından fərqli olaraq buradakı mətnlərin kolofonları üçbucaq həndəsi fiqur formasında deyil, sətir boyunca yazılıb.

Cildi kənarı ornamentlə haşiyələnmiş, ortasında üç medalyonu olan açıq qəhvəyi rəngli dəridəndir.

Həcmi: 109 vərəq; ölçüsü: 15 x 21 sm; mətn ölçüsü, sətir sayı müxtəlifdir.

23. B-3675 Məhəmməd Füzuli. Divan

Əlyazma kitabına 277 qəzəl (1^b-86^a), 12 tərcibənd (66^a-89^a), 16 müsəddəs (89^b-91^a), 26 müxəmməs (91^a-94^a), 3

mürəbbə (94^a-96^a), 23 qitə (96^a-100^a), 66 rübai (100^a-107^a) daxil edilmişdir.

Mətn qara mürəkkəblə, nəstəliq-şikəstə xəttilə, iki sütəndə, filiqranlı, pardaxlanmış eyni növ kağıza köçürülmüşdür.

32^b, 33^b səhifələrində "İsmayıl 1180", 97^a səhifəsində "Əbülqasım Əbduhu 1118" yazılmış möhürlər vurulub.

107^a səhifəsində mətn başa çatandan sonra katib kolo fonu belə yazılıb: "Fəthulla bin Molla Feyzulla... sənə 1110" (m.1698). Çətinliklə oxunan bu tarix tərtib olunmuş kataloqda "1100"/m.1688 kimi qeyd olunmuşdur.

Cildi üzərinə boz rəngli parça çəkilməmiş kartondur.

Həcmi: 107 vərəq; ölçüsü: 13 x 19 sm; mətn ölçüsü və sətir sayı müxtəlifdir.

24. B-4169 Məcmuə

Əlyazma kitabına dörd mətn köçürülmüşdür. Birinci (3^a-138^b) ərəb, ikinci (140^b-158^a) fars, üçüncü (158^b-160^b) Azərbaycan türkcəsi (Siğeyi-nikah) və dördüncü (162^b-166^b) ərəb dilində yazılmış mətndən ibarətdir.

Məcmuənin mətnləri qara, başlıqlar, seçdirmələr yaşıl, qırmızı mürəkkəblə, filiqranlı Avropa istehsalı olan kağıza köçürülmüşdür. Mətnlərdən üçü nəsx, sonuncusu isə nəstəliqlə yazılıb. Kağızında yuxarı hissədə aypara və literi olan kuzə filiqranı təsvir olunub. Bu cür filiqrana müşahidə etdiyimiz əlyazma kitabları arasında yalnız burada rast gəlirik.

2^a, 161^a, 162^a, 167^a səhifələri lakundur. 1^{ab}, 2^b, 139^a, 140^a, 167^b, 168^a səhifələrində müxtəlif qeydlər yazılıb. 138^b, 142^b, 143^b səhifələrində yazısı oxunmayan dairəvi və dördkünc möhür vurulmuşdur. 2^b səhifəsində "Həcəlizadə tərəfindən vəqf edilmiş kitabdır 4/6-1925" qeydi yazılıb. 166^b səhifəsində mətn başa çatandan sonra "Məhəmməd ər-Rza

Təbrizi" qeydi var.

Mətnin köçürülmə tarixi h.1079/m.1666-cı ildir. Bu tarix əlyazma kitabının birinci mətninin sonundakı katib kolofonunda qeyd edilib.

Həcmi: 168 vərəq; ölçüsü: 13,5 x 19,5 sm; mətn ölçüsü, sətir sayı müxtəlifdir.

25. B-4509 Məcmuə

Əlyazma kitabının 1^a-38^a səhifələrinə ərəb dilində mətn və 38^a-40^a səhifələrinə isə Azərbaycan türkcəsində əqaidə aid sual-cavab risaləsi köçürülmüşdür. İkinci mətn islamla bağlı dini məzmunlu nəsrə yazılmış kiçik bir əsərdir. Bu, müsəlmanların bəzi etiqadları haqqındadır və onların izahına həsr edilmişdir. Əsər Allah, peyğəmbər, imamlar və s. ilə bağlı sorğu-sual şəklindədir. Məsələn: "Əgər sorsalar qiyamət günündə mizan kimin əlində olur? Ayıt, Mikayılın əlində. Və əgər sorsalar kimin bəndəsisən. Ayıt, Allahın bəndəsiyəm" (40^a).

Mətn qara, seçdirmələr qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Bəzi söz və ifadələrin altından qara və ya qırmızı xətt çəkilmişdir. Seçdirmələrin bəzisi ikiuclu qələmlə yazılıb. Haşiyələrdə qeydlər və ayrı-ayrı sözlərdən ibarət interpolyasiyalara təsadüf edilir.

Əlyazma kitabının mətnləri nəstəliq, seçdirmələr isə nəsxlə yazılmışdır. 38^a səhifəsindəki kolofonda mətnin katib Məhəmməd bin Əbdül Cəlil tərəfindən h.1022/m.1613-cü ildə (mətnə tarix sözlə yazılıb – Ə.M.) köçürüldüyü qeyd olunub.

Cildi yoxdur.

Həcmi: 40 vərəq; ölçüsü: 16,5 x 21,5 sm; mətn ölçüsü: 10 x 16 sm; sətir sayı: 19.

26. B-4807 Məcmuə

Əlyazma kitabına Azərbaycan türkcəsində və ərəb di-

lində dini mövzuda mətnlər köçürülmüşdür. İlk 17 vərəqə Məhəmməd peyğəmbərin nəzmlə yazılmış “Mövlud”u, sonrakı 18 vərəqə isə ərəb dilində dini mövzuda mətn köçürülmüşdür.

1^a, 2^a səhifələrində bir-birilə əlaqəsi olmayan cümlələr, 2^b səhifəsində Şəms Təbrizinin fars dilində bir qəzəli var. 3^a-17^b səhifələri bərpa olunarkən vərəqlər səhv yapışdırılmışdır. Başlıqlar ərəb dilindədir. Birinci mətnin adı belədir: “Həzə kitab Mövlud ən-Nəbi səlləllahu aleyhə”. 17^b səhifəsində isə ərəb dilində mətn başlanır. 26-cı vərəqdə aydınlaşdırması mümkün olmayan filiqrان əks olunub. Əlyazmanın kağızı qəhvəyi, göy və boz rənglidir. Əlyazma kitabının Azərbaycan türkcəsində olan hissəsi nəstəliq, ərəbcəsi isə nəsx xəttilə yazılmışdır. Əlyazmanın bərpası zamanı vərəqlərin yeri səhv salındığından kolofon yazılmış vərəq əvvələ düşmüşdür. Kolofona əsasən deyə bilərik ki, əlyazma katib Məhəmməd vələdi Məhəmməd Saleh Hacı vələdi Yusif vələdi Hacı Süleyman tərəfindən köçürülüb.

Mətn qara, başlıqlar qırmızı mürəkkəblədir.

Paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə bu əlyazma kitabının köçürülmə tarixini XVII əsrə aid etmək mümkündür.

Cildi kartondur.

Həcmi: 36 vərəq; ölçüsü: 20,5 x 17 sm; mətn ölçüsü və sətir sayı müxtəlifdir.

27. B-4936 Məcmuə

Əlyazma kitabına leksikoqrafiyaya aid üç mətn köçürülmüşdür.

Birinci mətn (1^a-35^b) ərəbcə-türkcə mənzum lüğətdir. Əvvəli naqis olub qara mürəkkəblə, nəsx xəttilə yazılmışdır. Əsər 22 qitədən (hissədən) ibarətdir. Sətirlər arasında, haşiyələrdə mətnlə əlaqədar ərəbcə çoxlu qeydlər var. 7^{ab} səhifələrində mətnlə əlaqəsi olmayan cızma-qara yazılıb.

Hər qitənin başlanğıcında qırmızı mürəkkəblə, ərəbcə qitələrin sözlə yazılmış sıra sayı göstərilib. Məsələn: القطعه الثالثه. Eləcə də, qırmızı mürəkkəblə hər qitənin vəzni yazılıb. Məsələn:

فعلون مفاعلين مفعولن مفاعيلن

Mətn hərəkələnimşdir. 35^b səhifəsində katib kolofonu və mətnin başa çatması ilə bağlı qeydlər yazılmışdır:

Şükr əkalim bu kitab oldu təمام yovminlə

Nazimə qılğıl dua, sonra etgil amin¹.

Fars dilində isə belə bir qeyd yazılıb:

Hər nə xanəd dua təmədarəm,

Zan ke mən bəndeyi-günahkarəm.

Mətnin köçürülmə tarixini katib kolofonda sözlə bildirmişdir:

تمت الكتاب بعون الله الملك الوهاب سنة احدى والف

Kolofondan məlum olur ki, mətn h.1001/m.1593-cü ildə köçürülmüşdür.

Əlyazma kitabının ikinci mətni (36^b-59^b) Əbu Nəsr Fərahinin mənzum lüğətinə farsca yazılmış şərhdən ibarətdir.

Üçüncü mətn Şahidi adlı müəllifin “Töhfeyi-Şahidi” adlanan mənzum lüğətidir. Əvvəldən naqis olub sətirlər arasında, haşiyələrdə qeydlər edilmişdir. Mətn qara mürəkkəblə, qitələrin sıra sayı və bəhrlərin növü göy mürəkkəblə yazılıb.

Sondakı mətnin kolofonunda əlyazmanın Gəncədə köçürüldüyü qeyd olunub və tarixi birinci mətnin kolofonundan fərqli olaraq rəqəmlə yazılmışdır:

كتبه الحقير الفقير حسين الملا طى فى بلد كنجه تاريخ سنة ١٠٠١

Buradan belə məlum olur ki, abidə Hüseyn Mələti

¹ Uğurla

tərəfindən h.1001 / m.1593-cü ildə Gəncədə köçürülmüşdür. Kolofonun yanında “1110”, “1101” tarixləri yazılıb. Çox güman ki, bu tarixlər sonradan yazılmışdır. Abidənin 1001-ci ildə köçürülməsini birinci mətnin kolofonundakı tarix də bir daha təsdiq edir.

Kağızı fliqranlı olub Avropa istehsalıdır. Yalnız bir yerdə (33-cü vərəq) dairə içərisində lövbər təsviri olan fliqranı görmək olur. Bu cür kağızlar İtaliya kağız müəssisələrinə aid edilir.

Cildi yoxdur.

Həcmi: 72 vərəq; 14 x 20 sm; mətn ölçüsü və sətir sayı müxtəlifdir.

28. B-5266 Həsəti. Vərqa və Gülşah

Əhmədi Təbrizi. Əsrnamə...

Əlyazma kitabına Həsətinin “Vərqa və Gülşah” (1^a-37^a), Əhmədi Təbrizinin “Əsrnamə” (38^b-103^a) əsərləri, fars şairi Riyazinin türk dilinə sətri tərcümə edilmiş şeirləri (104^b-121^a), Vəhid Təbrizinin əruz və qafiyə haqqında “Müxtəsəri-Vahidi” adlı traktatı (122^b-138^b) köçürülmüşdür.

“Vərqa və Gülşah” əsərinin əvvəli düşüb, 1081 beytdən ibarətdir. Mətn qara mürəkkəblə, nəstəliq-şikəstə xətt ilə “Amsterdam” fliqranlı Hollandiya kağızına köçürülmüşdür. Katibi tüllab Bədr ibn Dursundur.

İkinci əsərin müəllifi Əhmədi Təbrizi “Əsrnamə”ni Fəridəddin Təbrizinin təsiri ilə yazmışdır. Poemanın əvvəllindən tovhid, nət düşmüş və iki hekayə yoxdur. Əsərin mətni 37 hekayə olmaqla 1590 beytdən ibarətdir. Mətn qara, başlıqlar qırmızı mürəkkəblə “Foolşap” (Pelerinli təlxək) fliqranlı Hollandiya kağızına köçürülüb. Əlyazma kitabının 103^a səhifəsindəki katib kolofonunda Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin adı qeyd olunmuşdur.

Digər iki əsərin də sonunda yazılmış katib kolofonunda mətnlərin köçürülmə tarixi göstərilməyib. Abidənin kağızındakı “Amsterdam” və “Foolşap” (Pelerinli təlxək) filiqranlarına əsasən bu əlyazma kitabının köçürülmə tarixini XVII əsrə və XVIII əsrin əvvəllərinə aid etmək olar.

Cildi sonradan çəkilmiş göy üzlü kartondur.

Həcmi: 138 vərəq; ölçüsü: 14,5 x 20,5 sm; mətn ölçüsü və sətir sayı müxtəlifdir.

29. B-7302 Baqi. Divan

Mahmud Əbdülbaqi (1526-1600) XVI əsr lirik türk şeirinin görkəmli nümayəndələrindəndir. Müasirləri tərəfindən “Sultanüş-şüəara” adını almış şairin Sultan Süleymanla görüşü və söhbətləri olmuşdur. O, II Səlim, III Muradın vaxtında Məkkənin, İstanbulun qazisi olmuşdur. “Rəisül-üləma” kimi yüksək titul almışdır. Baqi “Divan”dan başqa “Fazili-cahad” və “Məvahibi-ladunya” tərcümə əsərlərinin müəllifidir.

Əlyazma kitabına qəsidə (1^b-27^a), 320 qəzəl (27^b-110^b) və sonda 4 rübai (110^b-111^a) köçürülmüşdür.

Mətn iki sütunda qara mürəkkəblə yazılmış, kənarı qara, göy, qəhvəyi rəngli xətlərlə haşiyələnmişdir. Xətti nəsxdir. Arabir qırmızı rəngli mürəkkəblə başlıqlar yazılmışdır. Sonda (111^a) katib kolofonunda abidənin Yusif bin Mustafa tərəfindən h.1069/m.1658-ci ildə köçürüldüyü qeyd olunmuşdur.

111^b səhifəsinə sonradan müəllifi məlum olmayan bir şeir də köçürülüb. 1^b səhifəsində isə yazısı aydın oxunmayan bir dördkünc möhür vurulub.

Mətnin başlanğıcında (1^b) o qədər də diqqəti cəlb etməyən frontispis çəkilib. Mətndə bəsmələ yoxdur. Frontispislə mətn arasında:

هذا كتاب ديوان باقى رحمة الله...

başlığı yazılmışdır.

Abidənin kağızında üstündə ulduz, aypara təsvirli tac filiqranı əks olunub. V.Nikolayevə görə XVII əsrin birinci yarısında – 1611, 1623, 1645-ci illərə aid əlyazma abidələrinin kağızında bu cür filiqranlı kağızlardan istifadə olunmuşdur [80].

Cildi sonradan çəkilmə açıq göy rəngli kartondur.

Həcmi: 111 vərəq; ölçüsü: 14,5 x 20,5 sm; mətn ölçüsü: 9 x 15 sm; sətir sayı: 13.

Ədəbiyyat: Vəfi Mahir Kocatürk. Türk ədəbiyyatı tarixi. Ankara, 1964, s.378-387.

30. S-192 Məhəmməd Füzuli. Divan.

Leyli və Məcnun

Əlyazma kitabına Füzulinin “Divan”ı və “Leyli və Məcnun” poeması köçürülmüşdür.

“Divan”ın tərkibi: dibaçə (1^b-5^b), 233 qəzəl (6^a-58^a), 35 qitə (58^a-62^b), 1 qəsidə (63^{ab}), 7 tərcibənd (63^b-65^b), 3 mürəbbə (65^b-67^a), 2 müsəddəs (68^{ab}), 27 müxəmməs (68^b-71^a) və 71 rübai (71^a-78^b).

“Leyli və Məcnun” poeması (78^b-166^b) 71 başlıq, 24 qəzəl, 2 mürəbbə, 1 münacat daxil olmaqla 3128 beytdən ibarətdir.

Abidənin mətni pardaxlanmış, filiqranlı Avropa kağızına iki sütunda, qara mürəkkəblə nəstəliq-şikəstə xətt ilə, başlıqlar isə qırmızı mürəkkəblə nəstəliq xətt ilə yazılıb. Vərəqləri arabir sarımtıl rənglə boyanıb. Mətn bir göy, iki qırmızı xətlə haşiyələnib.

Füzulinin əsərlərindən ibarət olan bu əlyazma kitabı h.1085/m.1675-ci il zilqədə ayının ikisində köçürülmüşdür. 166^b səhifəsindəki kolofonla yanaşı katib oxucuya minnətdarlıq ifadə edən fars dilində bir qeyd də yazmışdır. 121^a səhifəsində Məhəmməd Əliyə məxsus olan möhür vurulub. 167^b, 168^b səhifələrində Füzulinin “Səhhət və Mərz”

əsərindən hissələr köçürülmüşdür.

Cildi qırmızı rəngli kartondur.

Həcmi: 168 vərəq; ölçüsü: 14 x 26 sm; mətnin ölçüsü: 9,7 x 19 sm; sətir sayı: 18-19.

31. S-257 Məhəmməd Füzuli. Qəzəliyyat.

Leyli və Məcnun

Əlyazma kitabının əvvəlinə müxtəlif qəzəllərdən beytlər, “Nişançı paşaya məktub” dan bir şeir (4^a), 7 rübai (9^{ab}), bir neçə qitə (3^a-9^a) köçürülmüşdür. Rübailərdən ikisi haqqında onu demək olar ki, onlara başqa heç bir əlyazmada rast gəlmirik.

Əlyazma kitabının 10^b səhifəsindən isə “Leyli və Məcnun” əsəri başlanır (10^b-94^a). Poemanın əlyazmasına 54 başlıq, 3 rübai, 22 qəzəl, 2 qəsidə, 2 mürəbbə, cəmi 2813 beyt daxildir. Başqa əlyazma nüsxələrindən fərqli olaraq burada 3 rübai verilmişdir.

Abidənin mətni ağ parlaq, bəzən də sarımtıl, qırmızıya çalan rəngli, filiqranlı Avropa istehsalı olan kağıza qara mürəkkəblə, nəstəliq-şikəstə xətt ilə köçürülmüşdür. Əsərin əvvəlindən və sonundan vərəqlər düşdüyündən mətn naqisdir. “Leyli və Məcnun” un sonunda katib kolofonu yazılsa da, köçürülmə tarixi qeyd olunmayıb.

Əlyazma kitabının kağızında müxtəlif filiqranlar təsvir olunub. Bunlardan biri XVII əsr və XVIII əsrin əvvəlində Hollandiyada istehsal olunmuş kağızlara aid “Foolşap” (Pelerinli təlxək) filiqranıdır. S-192 şifrlı h.1085/m.1675-ci ildə köçürülmüş əlyazma abidəsinin kağızında və digər əlyazmalarda tez-tez rast gəldiyimiz eyni “Foolşap” filiqranına əsaslanmaqla deyə bilərik ki, bu əlyazma kitabı da ya XVII əsrin sonlarında, ya da XVIII əsrin əvvəllərində köçürülmüşdür.

1^a və 94^b səhifələrində abidənin mətninə aid olmayan qeydlər edilmişdir.

Cildi medalyon təsvirli dəridir.

Həcmi: 94 vərəq; ölçüsü: 15 x 25,5 sm; mətn ölçüsü: 7 x 18 sm; sətir sayı: 18.

32. S-773 Məhəmməd Füzuli. Divan

Əlyazma kitabına 272 qəzəl, 14 rübai, həmçinin müxəmməs, mürəbbə, tərçibənd, tərkiqbənd və qitə janrından olan şeirlər köçürülmüşdür.

Abidənin mətni pardaxlanmış Şərqi kağızına qara mürəkkəblə, aydın, səlis nəstəliq-şikəstə xəttlə yazılıb. Haşiyələrində mətnə aid düzəlişlər edilib. Titul səhifəsinin (1^a) aşağısında əlyazma kitabı sahibinə aid qeyd edilmişdir:

بو کتابینک صاحبی ملا عبد جلیل قاری

119^a səhifəsində "Divan"a aid olmayan yarım səhifəlik mətn yazılıb, səhifənin qalan hissəsi və 118^b səhifəsi lakundur.

118^a səhifəsində rübailər başa çatandan sonra katib abidəni oxuyana fars dilində təşəkkürünü bildirir və h.1094/m.1683-cü il tarixini (köçülmə tarixini) qeyd etmişdir.

Cildinin kənarı qoşa xətt və ornamentlə haşiyələnib. Ortada böyük, yuxarıda və aşağıda kiçik medalyon var. Cildin üzü çox güman ki, yumurta sarısı çəkildiyindən parlaq və yaxşı qalmışdır. Cildi dəridəndir.

Həcmi: 119 vərəq; ölçüsü: 15 x 26 sm; mətn ölçüsü və sətir sayı müxtəlifdir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan əlyazma kitabı tarixinə dair bir çox tədqiqat əsərləri yazılsa da, xalqımızın mənəvi sərvətini özündə əks etdirən əlyazma kitabları paleoqrafik cəhətdən kompleks şəkildə kifayət qədər tədqiq olunub araşdırılmamışdır. Düzdür, kitab tariximizin öyrənilməsində tanınmış kitabşünas alimlərdən Əziz Mirəhmədov, Adil Qazıyev, Cahangir Qəhrəmanov və Məmməd Adilovun elmi araşdırmaları olduqca qiymətli mənbədedir. Ə.Mirəhmədov əski çap kitablarımızın meydana gəlməsi, formalaşması, sistemləşdirilməsi prinsiplərinə diqqət yetirmiş, A.Qazıyev XIII-XVII əsrlərdə yaranan əlyazma kitablarını daha çox sənətşünaslıq baxımından tədqiq etmiş, C.Qəhrəmanov yazılı abidələrimizin paleoqrafik xüsusiyyətlərinə aid bəzi tədqiqatlar aparmış, M.Adilov isə Azərbaycan əlyazma irsinin paleoqrafik xüsusiyyətlərinin nəzəri məsələlərinə həsr olunmuş monoqrafik tədqiqat əsərləri yazmışdır.

Bundan başqa son dövrlərdə əlyazma abidələrinə aid yazılmış dissertasiyalarda əlyazmaların kağızı, filigranı, köçürülmə tarixi və sair paleoqrafik xüsusiyyətlərdən bəhs olunmuşdur. Lakin bu tədqiqatlar əlyazma kitabları paleoqrafiyasının istər ayrı-ayrı tarixi mərhələlərini, istərsə də kompleks şəkildə öyrənməkdə qədərincə deyildir.

Azərbaycan əlyazmaları IX əsrdə Qurani-Kərimin perqament üzərində yazılmış dördüncü surəsi "Ən-Nisa"nın ("Qadınlar") 24-cü ayəsindən 148-ci ayəsinədək olan hissəsi, görkəmli ədəbiyyatşünas alim Xətib Təbrizinin 1093-cü ildə əl-Müfəzzəlin "İxtiyarat" əsərinə yazdığı,

Tunisin Milli Kitabxanasında saxlanılan şərhin avtoqraf nüsxəsi (“Şərhi-ixtiyarat”) və 1220-1225-ci illərdə üzü köçürülmüş, hazırda Paris Milli kitabxanasında saxlanılan Təbərinin “Quranın şərhi” əsərlərindən başlayaraq, XX əsrin əvəlinə qədər gəlib çatmış min illik zəngin tarixə malikdir. Bu dövr ərzində formatından, həcmindən asılı olmayaraq, yüz minlərlə əlyazma abidəsi meydana gəlmişdir ki, bu mənəvi sərvətin az bir hissəsi zamanın çətin sınaqlarından çıxaraq çağdaş dövrümüzdə gəlib çatmışdır. Lakin bu abidələrin hamısı bütöv halda olmayıb, əksəriyyəti müxtəlif səbəblərdən naqis şəklə düşmüşdür. Nəticədə, mənəvi irsimizin böyük bir hissəsi haqqında tam paleoqrafik təsəvvürə malik olmuruq. Əlyazma abidələrindəki bu naqisliyin aradan qaldırılmasında onun paleoqrafik xüsusiyyətlərinin araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatda əlyazma abidələrinin kağızı, filiqranı, köçürülmə yeri, tarixi, tərtibatı, cildi, kolofonu, katibi və sair paleoqrafik xüsusiyyətlər araşdırılarkən mənəvi irsimizin keçdiyi inkişaf dövrünün bir mərhələsi, yəni XVII əsrdə köçürülmüş və Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu xəzinəsində saxlanılan bəzi nümunələrinə istinad edilmişdir.

XVII əsr əlyazmaları iki cür kağıza – Avropada istehsal olunmuş filiqranlı və Şərqdə hazırlanmış müxtəlif keyfiyyətli kağızlara köçürülmüşdür. Şərq kağızları hazırlanma texnologiyasına, xammalına görə bir-birindən fərqlənirsə, Avropa istehsalı olan kağızlar isə ilk növbədə filiqranlarına görə seçilir. Filiqran kağızları fərqləndirən başlıca xüsusiyyət olmaqla konkret tarixi dövrlərdə istehsal olunmuş kağızlarda təsvir olunmuşdur. XVII əsrdə köçürülmüş və Əlyazmalar İnstitutu xəzinəsində saxlanılan,

üzərində müşahidə aparılmış 32 əlyazma kitabından 25-i filiqranlıdır. Əsasən xaç, üç aypara (Tre Lune), Foolşap (Pelerinli təlxək), tac, dairə içərisində lövbər, tərəzi, horn (poçt şeypuru), qartal, bayquş, kuzə, "Amsterdam" və sair filiqranlara rast gəlirik.

Filiqran, adətən, əlyazma kitabının büküyünə düşür və vərəqi işığa tutub baxarkən onu yarımçıq vəziyyətdə görürük. Filiqranın qalan hissəsi isə vərəqin ardı olan o biri tərəfində olur. Filiqranın əlyazma kitabının büküyünə düşməsinin səbəbi, bircə, kağızının hansı müəssisədə, kimə məxsus olması haqqında informasiyanı qoruyub saxlamaqdan ötrüdür. Köçürülmə tarixi olmayan əlyazma kitablarının nə vaxt köçürüldüyü müəyyənləşdirilərkən filiqranın istehsal tarixilə bərabər, kolofonda köçürülmə tarixi qeyd olunmuş eyni təsvirli filiqranı olan əlyazmalar müqayisə üçün əsas götürülməlidir. Məsələn, üç aypara (Tre Lune) filiqranlı kağızlar mənbələrin verdiyi məlumata görə XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində istehsal olunmuşdur. Belə bir kağıza köçürülmüş B-1236 şifrlı əlyazma abidəsinin (Əhmədi Təbrizi. "Əsrarnamə") köçürülmə tarixi olmadığı halda, onun XVI əsrin sonu ilə XVII əsrin birinci yarısınadək olan müddətdə meydana gəldiyini söyləyə bilərik. Bu əlyazma kitabının göstərilən dövrdə köçürüldüyünü eyni filiqranlı, h.1056 (m.1646)-cı ildə köçürülmüş B-3591 şifrlı əlyazma kitabı təsdiq etməyə əsas verir.

XVII əsrdə Azərbaycana Avropa kağızının gətirilməsi heç də təsadüfi deyildi. O zaman – XVI-XVII əsrlərdə Qərbdə artıq burjua inqilabları baş vermiş, iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf etmiş ölkələrdə bir çox sahələrdə olduğu kimi, kağız istehsalında da nailiyyətlər əldə etmiş Hollandiya, Fransa, Almaniya, Avstriya və İtaliya dövlətlərindən filiqranlı kağızların gətirilməsi təbii idi. Çünki hələ XV əsr-

dən başlayaraq Avropa ilə Azərbaycan ərazisində yaranan sülalə dövlətlərinin həm iqtisadi, siyasi əlaqələri, həm də Qərbdən Şərqə gedən ticarət yollarının ərazimizdən keçməsilə əlaqədar olaraq müxtəlif növ kağızlar gətirilmiş və geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

XVII əsr əlyazma kitablarının paleoqrafik cəhətdən araşdırılmasında köçürülmə tarixi mühüm rol oynayır. Abidənin köçürülmə tarixini katib mətn başa çatandan sonra kolofonda qeyd edir. Mətn daxilində və haşiyələrdə də müxtəlif tarixlər ola bilər. Lakin abidənin köçürülmə tarixini müəyyənləşdirdikdə, yalnız kolofondakı tarixi əsas götürmək lazımdır. Tarixin rəqəmlə göstərildiyi kimi, sözlə də yazıldığına əlyazmalarda rast gəlirik. Elə əlyazma abidələri də var ki, kolofonda köçürülmə tarixi eyni zamanda həm rəqəmlə, həm də sözlə yazılıb.

Tədqiqatda əlyazma kitablarının köçürülmə tarixilə bağlı ayrı-ayrı araşdırmalarda, kataloqlarda yol verilmiş yanlışlıqlar elmi-nəzəri mənbələrə və praktiki dəlillərə istinad olunmaqla aradan qaldırılmışdır.

Əlyazma kitabına bir əsər köçürülməklə bərabər, bir neçə, hətta daha çox sayda mətnlər də daxil edilir. Məcmuə adlanan bu əlyazma topluları bir ildə və yaxud da ayrı-ayrı illərdə köçürülmüş əsərlərdən ibarət olur. Həmin əsərlərin köçürülmə tarixinin müxtəlif illərə aid olması da tədqiqat baxımından böyük maraq doğurur.

Kağızlardakı tarix filiqranları emblem və liter filiqranlarından fərqli olaraq son yüzilliklərə aiddir. Belə kağızlar ən çox Rusiyada XVIII, XIX əsrlərdə istehsal olunmuşdur. Əlyazma kitabı kağızı ilə bağlı xüsusiyyətlərin ən xırda detallarına qədər araşdırılması əlyazma kitablarının meydana gəlmə dövrü haqqında müəyyən qədər əsaslandırılmış fikir söyləməyə imkan verir.

Əlyazma kitablarının köçürüldüyü yeri katiblər çox az hallarda kolofonda yazırlar. Abidənin köçürüldüyü yer araşdırılarkən kitabın formatı, tərtibatı, mətnin xətti, haşiyədəki qeydlər və katiblərə aid antroponim, topoantropo-nim, etnonim sözlər də başlıca fakt kimi götürülür. XVII əsr əlyazma kitablarının kolofonlarındakı təxəllüslər kati-bin hansı şəhərdən, mahaldan və hansı tayfadan olmasını bildirir. Bunun əsasında da əlyazma kitabının harada köçürülməsi haqqında müəyyən qənaətə gəlmək mümkündür. Abidələrin kolofonundakı toponimlər Azərbaycanın bütün ərazisini, Azərbaycan türklərinin yaşadığı yerləri əhatə edir. Əlyazmalarda daha çox Bakı, Gəncə, Təbriz, Şamaxı, Tiflis, İrəvan, Şəki, Quba, Qutqaşen, Salyan, Oxud, Biləcik, Bərgüşad və s. toponim adlara rast gəlirik. Ərəb və fars dilində yazılmış abidələrin də Azərbaycan ərazisində yazılmasını bildirən başlıca xüsusiyyətlərdən biri həmin əlyazmaların sonunda katib qeydlərinin Azərbaycan türkcəsində olması ilə bərabər, milli toponomik adların işlənməsidir.

Əlyazma kitabları paleoqrafiyasına aid diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də onların bədii tərtibatıdır. Cilddən başlayaraq əlyazma kitabında hər bir bədii keyfiyyət kəsb edən detalın zövq oxşaması – frontispisin, başlıqların, mətn daxilində seçdirmələrin, sütunların, haşiyələrin, kolofonların tərtibatı, vərəqlərin rənglənməsi onu daha da rəvnəqləndirir. XVII əsrdə köçürülmüş əlyazma kitabları tərtibatına görə yekcins olmayıb, müxtəlifdir. Bədii tərtibat baxımından əlyazma kitabları üç yerə ayrılmışdır: 1) adi kitablar, 2) orta səviyyədə tərtib olunmuş kitablar, 3) yüksək bədii tərtibatlı sənət abidəsi hesab edilən nəfis kitablar. XVII əsrdə xoşnəvis, kağızına və tərtibatına görə gözoxşayan əlyazma kitabları köçürülsə də, tədqiqatda daha çox

adi və orta səviyyəli kitablara yer ayrılmışdır.

Əlyazma kitablarının uzunömürlü olmasında cildin xüsusi yeri vardır. Nəzərdən keçirilən əlyazma kitabları cildinə görə üç yerə bölünür: 1) cildi dəridən olanlar, 2) cildsiz, 3) karton cildli. Cildi dəridən olan 16 əlyazma kitabından dördü qapaqlıdır. Qapaq əlyazma kitabını xarici mühitin təsirindən, işıqdan, rütubətdən qorumağa xidmət edir. Dəri cildlərin üstü medalyonlarla bəzədilib. Adətən, cildin ortasında iri, yuxarı və aşağı hissədə isə kiçik medalyon olur.

Mətn başa çatandan sonra hər hansı əlyazma əsərinin və əlyazma kitabının bitməsi haqqında xüsusi qeydlər edilir. Elmi mənbələrdə bu qeyd kolofon adlandırılır. Kolofon əsərin müəllifinə və katibinə aid qeydlərdən ibarətdir. Katiblər kolofonu mətn başa çatandan sonra üzüaşağı çəkilmiş üçbucaq həndəsi fiquru xatırladan haşiyə içərisində yazırlar. Kolofon yuxarıdan aşağıya getdikcə sətirələrin ölçüsü qısalmaqla haşiyəsiz də yazılır. Əlyazma kitablarının paleoqrafik cəhətdən araşdırılmasında kolofonun rolu böyükdür. Çünki burada əlyazma abidəsinin köçürülmə tarixi, yeri, katibi və s. haqqında məlumatlar verilir.

Tədqiqatda XVII əsr əlyazma kitabının başlıca paleoqrafik xüsusiyyətləri araşdırılmaqla yanaşı, həmin kitablara köçürülmüş əsərlərin az bir qisminin mətni tekstoloji cəhətdən tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə XVII əsrdə köçürülmüş Füzuli əlyazmalarının beş nüsxəsi tekstoloji tədqiqata cəlb olunub. Beş nüsxə öz aralarında müqayisə olunmaqla bərabər, 1958-ci ildə nəşr olunmuş Füzuli əsərlərinin I cildi "əlyazma – mətbu mətn" prinsipilə tutuşdurularaq qəzəllərdəki məna və nüsxə fərqlərinin müəyyənləşdirilməsini təmin etmişdir. Füzuli əlyazmalarının tekstoloji tədqiqi prinsiplərinin işlənməsi böyük əhəmiyyət

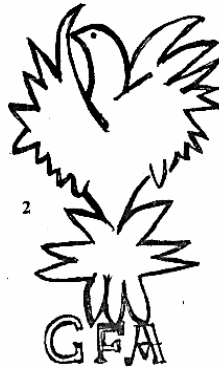
kəsb edir ki, bu sahədə əvvəllər bir sıra sanballı işlər görülmüşdür. Lakin bu tədqiqatda isə XVII əsrdə köçürülmüş Füzuli əlyazmaları ilə şairin divanının nəşr nüsxəsi tutuşdurularaq ortaya çıxan bəzi faktların müqayisəsi qeyd olunmuşdur.

Füzuli əsərlərinin əlyazma və mətbu mətninin müqayisəsi nəticəsində aşağıdakı faktlar üzə çıxır: a) mətbu əsərlərdə məzmunu uyğun gəlməyən sözlərin XVII əsr əlyazmalarında məzmunca daha münasib variantları; b) mətbu mətnlərdə təhrif olunmuş söz və ifadələrin əlyazmalardakı qarşılığı; c) çap nüsxəsində vahid transfoneliterasiya prinsiplərinə əməl olunmaması nəticəsində özünü göstərən ikili orfoqrafik fərqlər; ç) transfoneliterasiyada durğu işarələrilə bağlı yol verilmiş qüsurlar; d) XVII əsr əlyazmalarında bu vaxta qədər mətbu mətnlərdə verilməyən nüsxə fərqləri.

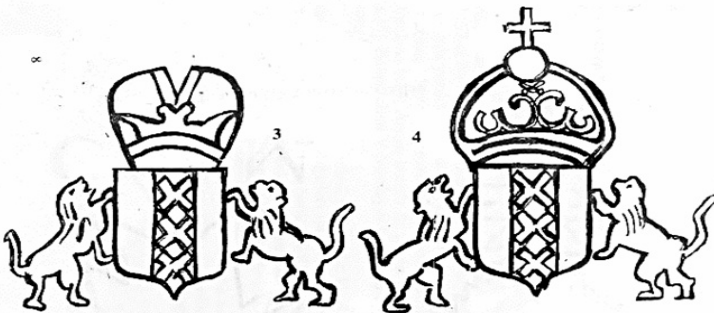
Elə hesab edirik ki, Füzulinin XVII əsrdə köçürülmüş əlyazma nüsxələrindən ortaya çıxan faktlar böyük şairin əsərlərinin gələcəkdə daha da dürüsləşdirilmiş formada nəşr olunmasında faydalı ola bilər.

Ə L A V Ə

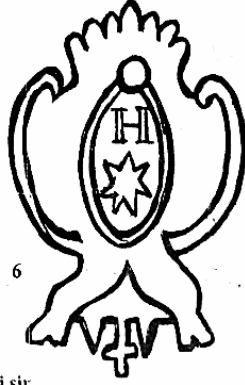
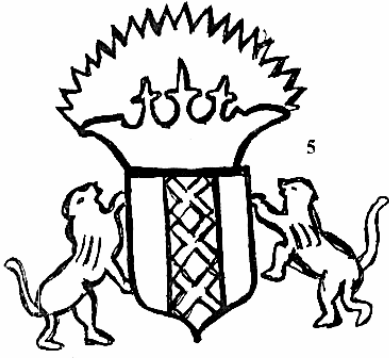
(filiqranlar)

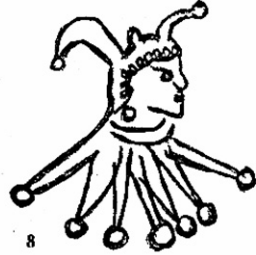
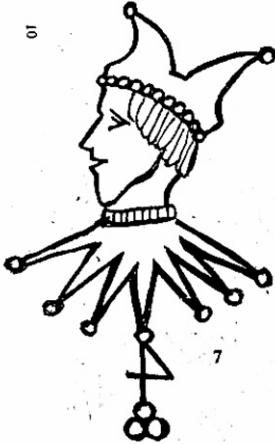
C-M və GFA literli qartallar

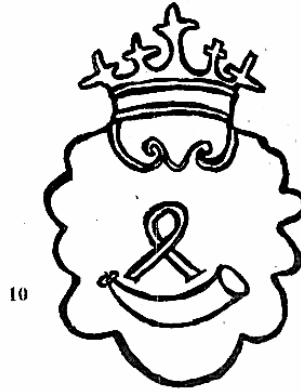
Üzərində tac olan qalxanı tutmuş iki şir
Üzərində xaçlı tac olan qalxanı tutmuş iki şir

Üzərində tac olan qalxanı tutmuş iki şir
“H” literli və ulduzlu fiqur
(deformasiyaya uğradığı zənn edilir.)

Peterinli talxəklər

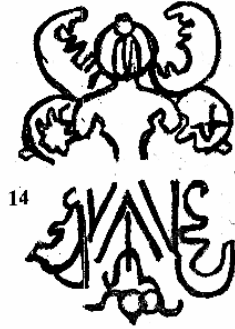
GR literli, ortasında sur yerləşdirilmiş kubok
Üzərində xaçlı tac, ortasında sur yerləşdirilmiş kubok

Başında əlində "F" hərfi tutmuş insan fiqurlu cəngavər
(sol tərəfdən kəşilməşdir.)
Başında əlində çiçək tutmuş insan fiqurlu cəngavər

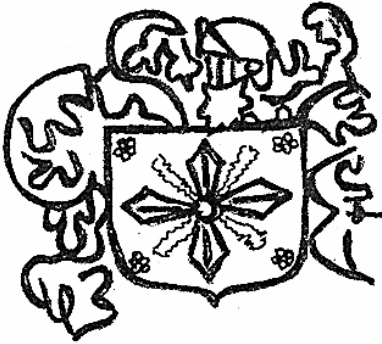

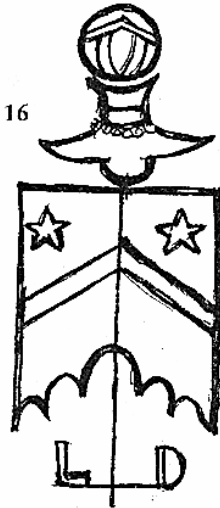

Qalxanlı cəngavər (sol hissəsi kəsilmişdir.)
Cəngavər (ortadan iki yərə bölünmüşdür.)

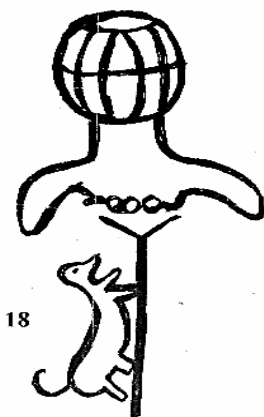
15

16

Cəngavərlərin toqquşması
Aşağısında L-D literi yazılmış qalxanlı cəngavər

Qalxanlı və buynuzlu şləmdə cəngavər (sol tərəfdən kəsilmişdir.)

Adi şləmli cəngavər (deformasiyaya uğradığı zənn edilir.)

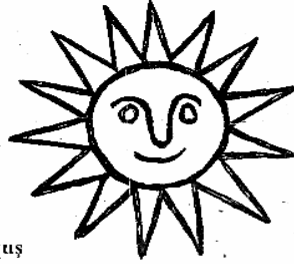
Yuxarisında xaç və "N" literli, aşağısında xaç dairəli qalxan

Yuxarisında xaçlı və xaç dairəli qalxan

Yuxarisında xaçlı tac, ortada xaçlı qalxan, aşağıda SA literi olan ikidairəli fiqur

22

Bayquş
Günəş

23

24

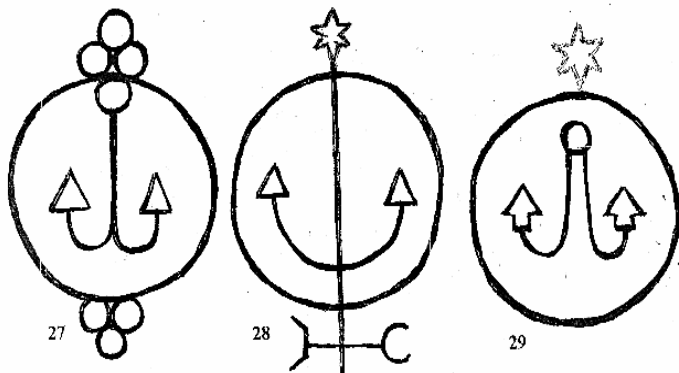

25

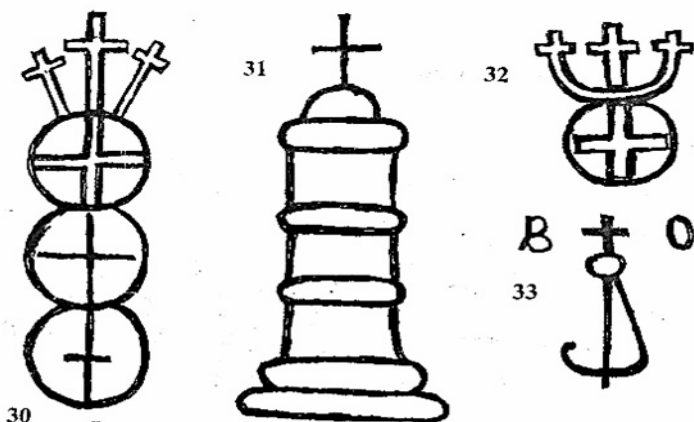
Litersiz kubok
LB və GBR litərli kuboklar

26

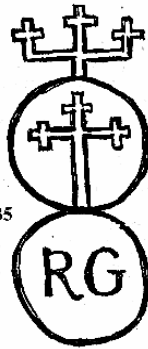
İçərisində lövbərəbənzər fiqurlar yerləşdirilmiş dairələr

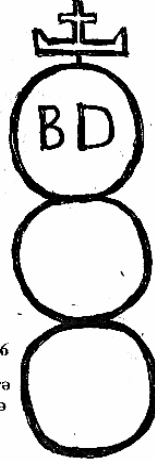
30 Üstündə və içərisində xaçlar yerləşdirilmiş üç dairə
Yuxarisında xaç yerləşdirilmiş mayakabənzər fiqur
31 Üstündə və içində xaçlar yerləşən dairə
32 B-O literli, üzərində xaç olan lövbərəbənzər fiqur

34

35

36

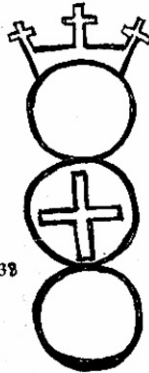
RG literli və xaçlı iki dairə
BD literli və xaçlı üç dairə

Başında tac yerləşən, RG literli və xaçlı cəngavərəbənzər fiqur və dairələr

22

37

38

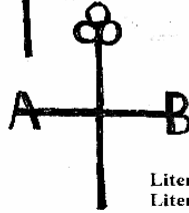
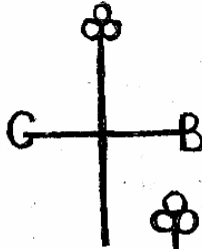
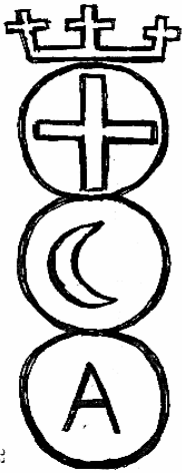

39

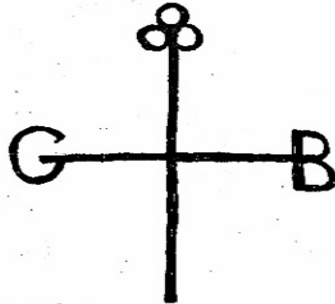
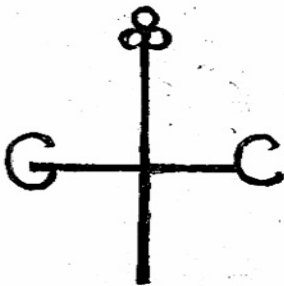

40

Başında xaçlı tac yerləşən fiqurlu və AG literli dairələr
Başında və ortada xaçlar yerləşən üç dairə
Başında və yuxarıda xaçlar yerləşən GDC və D literli üç dairə
Altında L-D literi yerləşən xaçlı qalxan

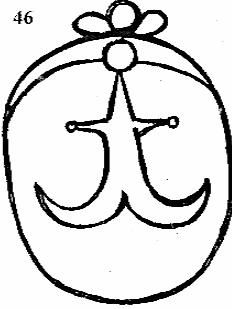

Literli, hilalı, xaçlı dairələr
Literli xaçlar
Xaçlı və rəqəmli qalxanlar

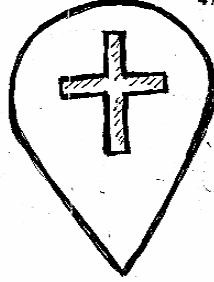

G-C və G-B literli xaçlar

46

47

İçerisində lövbərəbənzər fiqur yerləşdirilmiş oval çevrə
Xaçlı qalxan

L-G literli, xaçlı tac
Ay-üldüzlü deformasiyalı və düzgün taclar
GBB literli xaçlı dairələr

48

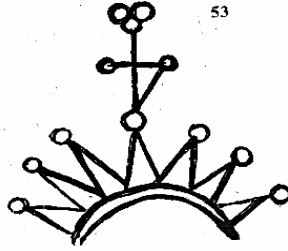
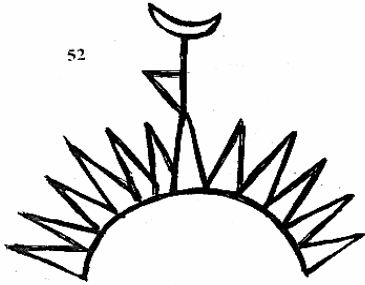
49

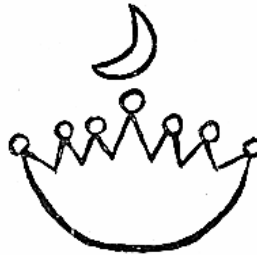
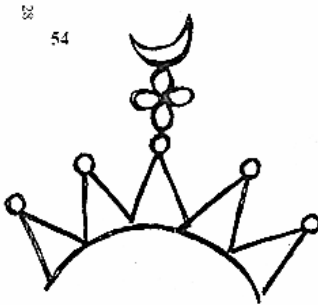
50

51

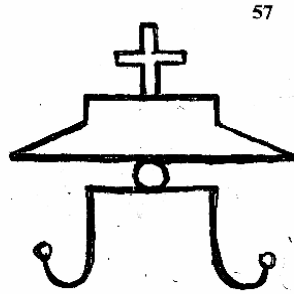
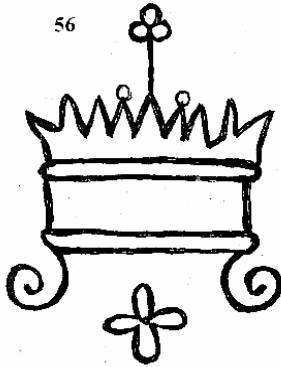

Üstündə hilal olan tac fraqmenti
Üstündə xaç olan tac fraqmenti

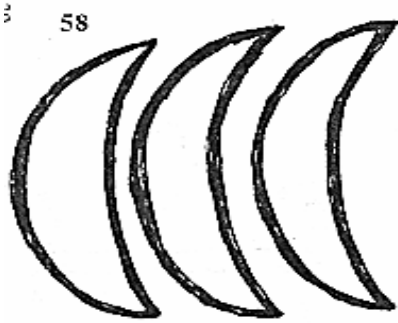

Üzərində hilal yerləşən tac fraqmentləri

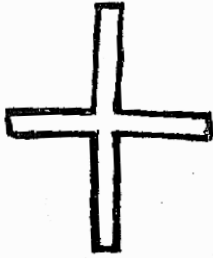

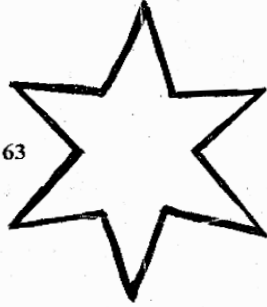
Ləçəkli və xaçlı tacabənzər fiqurlar

Tre Lunc
Qolbağh taclar

62

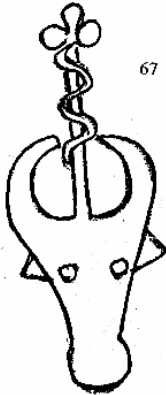
63

Sədəcə xaç

Sədəcə altıguşəli ulduz (müxtəlif filiqların tərkibində yeddiguşəli variantları da rast gəilir.)

64

67

68

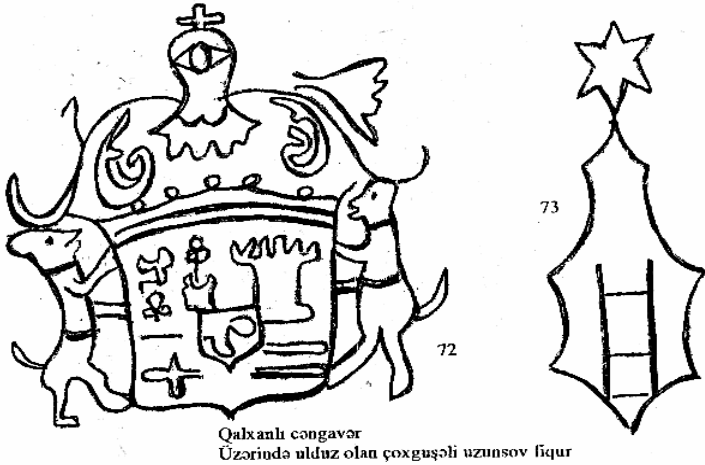
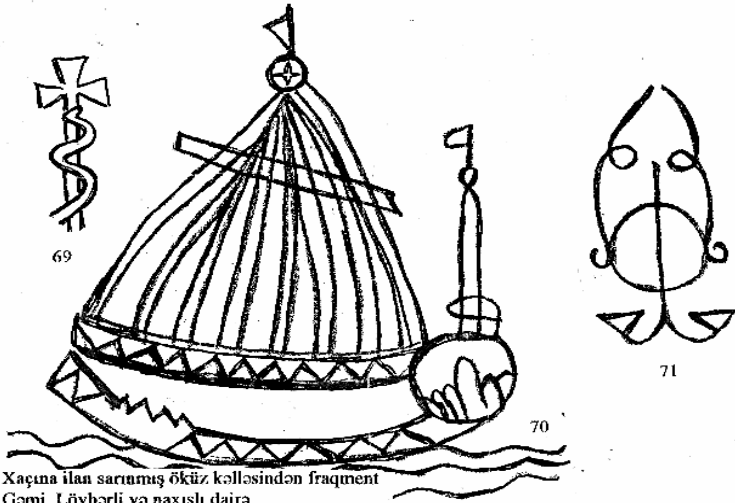

65

66

Orta barmağın üzərində ulduz olan ol
Budağına ilan sarınmış loçokli öküz kəlləsi. Xaçlı öküz kəlləsi
Tək Aylar

CFA

76

VICAEDO
ETAVINDB

78

MASSO

Paltanlı molok. Paltarsız molok
GFA. Liter-filiqanlar

Lenens

79

Lenens

80

Lenens

81

82

83

Deformasiyalı və aydın oxunan liter-filiqanlar:
I.D literli xaçlı qabxan. LD literli dairə

84

JOSEPH

85

BOZAHO

Liter-filiqranlar:
JOSEPH
BOZAHO

86

TBFA

ORT

Liter-filiqranlar:
TBFA
ORT
86 HK

86

87

HK

88

HEIDOKOLL

86
ПБ

KL

89

90

УФУ ИУ

189

ДФ

92

91

93

17
BMC

94

САЗОНОВЪ

95

Liter-filiqranlar:
HEIDOKOL
86 ПБ
KL fraqment УФА 182

96

100

104

97

101

105

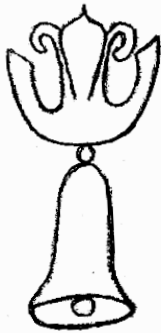
98

102

106

99

103

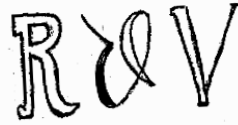
107

Zuqurovlar.

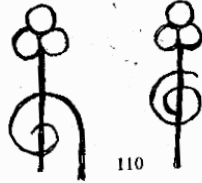
R&V. Xaç loçokli naxışlar

108

109

110

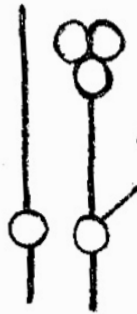
111

112

113

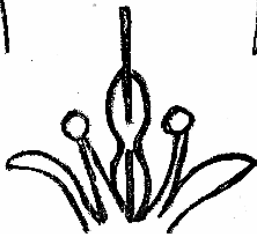
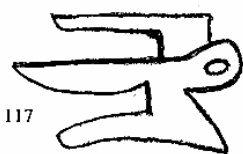
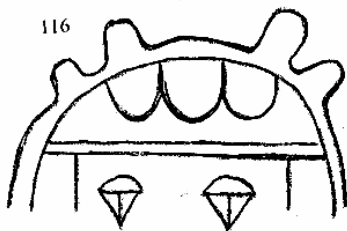

114

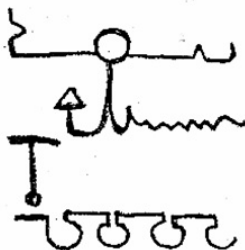
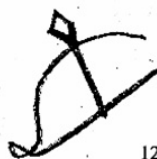
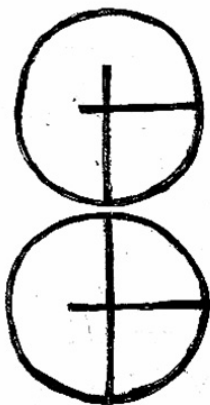

115

LAPLE. BR. UB
Laçakli və dairəli xətlər
Sadəcə fac

Filiqran fraqmenti. Dəmirçi zindan
Üzərində xaçşəkilli loçək olan HS literi
Deformasiyaya uğramış filiqran fraqmentləri

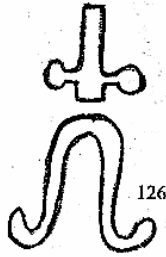

Dairə içərisində xaçlar
Yay-oxlar
Deformasiyaya uğramış filiqran fraqmentləri

MM

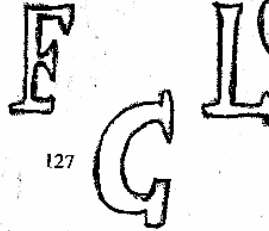
124

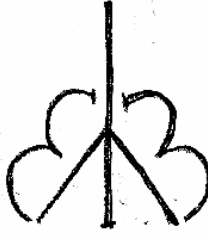
126

JLGRAN

125

127

128

MM. JLGRAN.

Qayçıbənzər deformasiyaya uğramış filiqran
FGL. Simmetrik fiqur

94

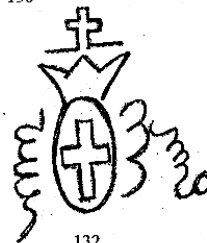
129

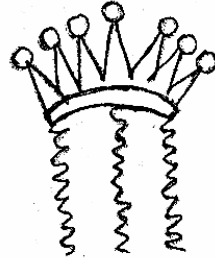
130

131

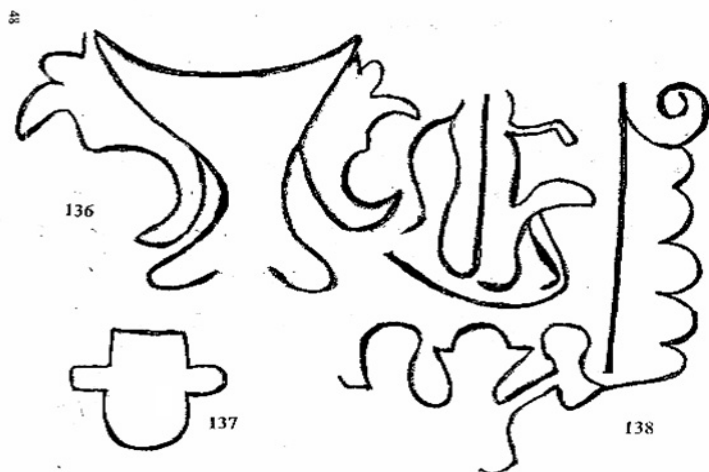
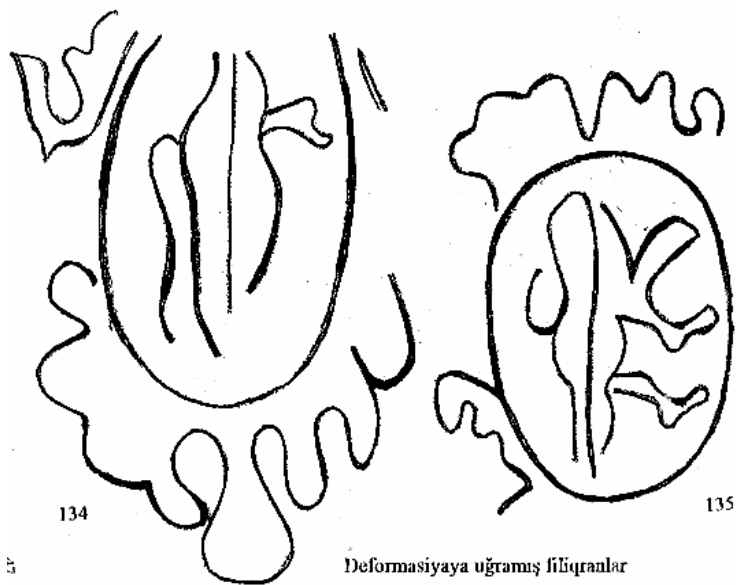

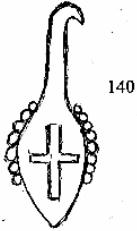
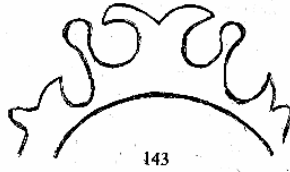
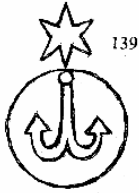
132

133

Xaçabənzər naxışlar. Deformasiyaya uğramış JANK litəri
Üzərində xaçlı tac yerləşən xaçlı qalxan (deformasiyaya uğradığı zənn edilir)
Tac (deformasiyaya uğradığını zənn etmək olar)

Üzərində ulduz, içərisində lövbər yerləşən daire variantları
Üzərində xaç olan, kənarlarında lövbəklər düzülmiş kubok
Üzərində xaçşəkilli lövbəklər olan GB liçerli variantlar
Filiqran fraqmenti

S/n*	Əlyazmanın adı	Əlyazmanın şifrəsi	Əlyazmanın tarixi	Kağızın istehsal yeri	Kağızın istehsal dövrü
1.	Məcmuə	B-3092	nm**	Avstriya	1739-1847
2.	Füzuli. Divan	M-236	1569-1572	Avstriya	1630-1810
3.	Əhmədli Təbrizi. Əsrnamə	B-5266	nm	Hollandiya	“ .....
4.	“	“	“	“	“ .....
5.	“	“	“	“	“ .....
6.	Füzuli. Divan	B-120	nm	Hollandiya	1610-1702
7.	Həsən. Yusif və Züleyxa	B-2333	nm	“	“ .....
8.	Əhmədli Təbrizi. Əsrnamə	B-5266	nm	İtaliya	1859-1887
9.	Füzuli. Leyli və Məcnun	S-257	nm	Rusiya	1776-1826
10.	Duai-İstəgə	M-1	nm	“	“ .....
	Füzuli. Leyli və Məcnun	S-257	nm	Fransa	XVII-XVIII əsrlər
11.	Füzuli. Leyli və Məcnun	S-257	nm	“	
12.	Füzuli. Divan	S-192	1674	“	
13.	Füzuli. Leyli və Məcnun	S-257	nm	“	
14.	Füzuli. Divan	B-6178	1783	“	
15.	Füzuli. Leyli və Məcnun	S-257	nm	“	

** Naməlumdur

*** Kağızların istehsal dövrü əvvəllər nəşr edilmiş kataloqlara əsasən müəyyənləşdirilmişdir

**** Əlyazmanın tarixinin kağızın istehsal tarixindən qabağa düşdüyü hallar onu göstərir ki, əvvəllər nəşr edilmiş kataloqlarda verilən məlumat genişləndirilməlidir.

16.	Füzuli. Divan	S-192	1674	“.....”	“.....”	XVII-XVIII əsrlər “.....”
17.	Füzuli. Leyli və Məcnun	S-257	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”
18.	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”
19.	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”
20.	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”
21.	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”
22.	Füzuli. Qəzəliyyat	B-2704	nm	İtaliya	İtaliya	XVII-XVIII əsrlər “.....”
23.	İsməti. Divan	M-21	1663-1664	“.....”	“.....”	“.....”
24.	Füzuli. Divan	B-120	nm	“.....”	“.....”	“.....”
25.	Füzuli. Divan	B-2953	1602	İtaliya	İtaliya	XVI əsrin II yarısı XVII əsrin əv. “.....” 1532-1657 “.....” “.....”
26.	Məcnun	B-4169	1668	“.....”	“.....”	“.....”
27.	Hilli. İrşadül-əzhan	S-650	nm	Genuya	Genuya	XVII-XVIII əsrlər 1538 XVII-XVIII əsrlər
28.	Məcnun	B-20	1682	“.....”	“.....”	“.....”
29.	Mahmud Əbdülbaqi. Divan	A-462	1568-1570	“.....”	“.....”	“.....”
30.	Həmdü. Yusif və Züleyxa	A-438	nm	Genuya	Genuya	XVII-XVIII əsrlər 1538 XVII-XVIII əsrlər
31.	Hilli. İrşadül-əzhan	S-33	nm	“.....”	“.....”	“.....”
32.	Hilli. İrşadül-əzhan	A-1257	1537	Genuya	Genuya	XVII-XVIII əsrlər 1538 XVII-XVIII əsrlər
33.	Füzuli. Divan	B-6178	1783	“.....”	“.....”	“.....”
34.	Füzuli. Leyli və Məcnun	A-373	1698	Genuya	Genuya	XVII-XVIII əsrlər “.....” “.....” “.....” “.....” “.....” “.....”
35.	Füzuli. Divan	B-3675	nm	“.....”	“.....”	“.....”
36.	Həsreti. Vərqa və Gülşah	B-5266	nm	“.....”	“.....”	“.....”
37.	Füzuli. Leyli və Məcnun	S-257	nm	“.....”	“.....”	“.....”
38.	Füzuli. Divan	S-192	1674	“.....”	“.....”	“.....”
39.	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”
40.	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”
41.	İsməti. Divan	M-21	1663-1664	Genuya	Genuya	XVII-XVIII əsrlər
42.	Füzuli. Qəzəliyyat	B-2704	1663-1664	İtaliya	İtaliya	“.....”

43.	İsməti. Divan	M-21	nm	.....	1726-1877
44.	Məcnunə	B-3591	1645-1646	Venetsiya	1611-1772
45.	Məcnunə	B-20	1682	İtaliya	“.....”
46.	İsməti. Divan	M-21	1663-1664	“.....”	“.....”
47.	Füzuli. Divan	B-2953	1602	İtaliya	XVII-XVIII əsrlər
48.	Füzuli. Leyli və Məcnun	B-547	nm	Fransa	1766
49.	Füzuli. Leyli və Məcnun	S-257	nm		
50.	Məhəmməd bəy Xaqani.	B-2873	nm		
51.	Hədisi-ərbəin	“.....”	“.....”		
52.	Qəhrəmannamə	B-1506	nm	Genuya	
53.	Füzuli. Leyli və Məcnun	A-373	1698		
54.	Füzuli. Divan	B-2953	1602		
55.	Məhəmməd bəy Xaqani.	B-2873	nm		
56.	Hədisi-ərbəin	A-373	1698	İtaliya	
57.	Füzuli. Leyli və Məcnun	“.....”	“.....”		
58.	Həmdi. Yusif və Züleyxa	A-438	nm		
59.	Məcnunə	B-3191	nm		
60.	Tərcümanüs-Sihab	M-370	nm	Venetsiya, Türkiyə	1604-1826
61.	Əhmədî Təbrizi. Əstramə	B-1236	nm	“.....”	(XVI əsrin II yar.-
62.	Füzuli. Divan	B-3675	nm	“.....”	XVII əsrin əv.)
63.	İbrahim Həqqi. Divan	M-28	1778-1787	Fransa	1615-1841
64.	Füzuli. Leyli və Məcnun	“.....”	“.....”	İtaliya	1721-1774
	Füzuli. Divan	B-547	nm		“.....”
	Nemətullah b. Əhməd Rumi.	B-120	nm		1552-1772
	Lüğəti-Nemətullah	M-444	1540		“.....”
	Firiştəoğlu lüğəti	B-4434	nm		1402-1505

65.	“.....” Füzuli. Divan	“.....” B-3675	“.....” nm	Venetsiya, Türkiyə	1719-1828
66.	Cami. Baharistan	M-10	1503	“.....”	1767-1811
67.	Lürfullah b. Əbu Yusif	B-6698	1545	“.....”	“.....”
68.	Həlimi. Bəhrül-qəraib	“.....”	“.....”	Almaniya	1526-1577
69.	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	(XIV-XVI əsrlər)
70.	Füzuli. Leyli və Məcnun	S-862	1817	“.....”	“.....”
71.	Ərəbcə-farsca lüğət	D-493	nm	“.....”	“.....”
72.	Füzuli. Divan	S-192	1674	Rusiya	1804-1815
73.	Farsca-türkçə lüğət	D-130	1556	“.....”	“.....”
74.	Lüğəti-Nemətullah	M-444	1540	İtaliya	1536
75.	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”
76.	Nami. Xosrov və Şirin	M-2	1786	“.....”	1782
77.	Tərcümanüs-Sihah	M-370	nm	“.....”	“.....”
78.	Cami. Baharistan	M-10	1503	“.....”	1859
79.	Duai-istiğasə	M-1	nm	“.....”	“.....”
80.	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”
81.	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”
82.	Füzuli. Divan	S-192	1674	“.....”	“.....”
83.	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”
84.	Füzuli. Divan	B-120	nm	“.....”	“.....”
85.	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”
86.	Məcnue	B-3092	nm	“.....”	“.....”
87.	Füzuli. Leyli və Məcnun	S-257	nm	“.....”	“.....”
88.	Füzuli. Divan	A-611	nm	“.....”	“.....”
89.	Füzuli. Leyli və Məcnun	S-257	nm	Rusiya	“.....”
90.	Füzuli. Divan	B-6178	1783	“.....”	“.....”
91.	Füzuli. Divan	M-19	1827	Rusiya	1805-1831

92.	Füzuli. Leyli və Məcnun	B-1434	nm	“.....”	1826
93.	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	
94.	Füzuli. Leyli və Məcnun	S-257	nm	“.....”	
95.	Füzuli. Divan	M-19	1827	“.....”	
96.	Füzuli. Hədiqətüs-süada	B-163	nm	“.....”	
97.	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	
98.	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	
99.	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	
100.	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	
101.	Füzuli. Divan	B-3675	nm	“.....”	
102.	Füzuli. Divan	M-236	1572	“.....”	
103.	Füzuli. Divan	B-6178	1783	“.....”	
104.	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	
105.	Məcmuə	M-205	nm	“.....”	
106.	Hilli. İrşadül-əzhan	S-650	nm	“.....”	
107.	Məcmur. Divan	M-15	1831	“.....”	
108.	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	
109.	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	
110.	Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa	S-146	nm	“.....”	
111.	Hilli. İrşadül-əzhan	S-650	nm	“.....”	
112.	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	
113.	Hilli. İrşadül-əzhan	S-33	nm	“.....”	
114.	Həsən. Yusif və Züleyxa	B-2333	nm	“.....”	
115.	Dual-istiğaşə	M-1	nm	“.....”	
	Həsən. Yusif və Züleyxa	B-2333	nm	“.....”	
116.	Məcmuə	M-205	nm	“.....”	
117.	Lügəti-Nemətullah	M-444	1540	“.....”	
118.	Lügəti-Nemətullah	M-444	1540	“.....”	
119.	“.....”	“.....”	“.....”	“.....”	

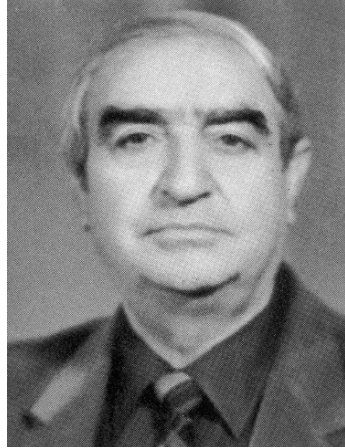
120.	Ərəbcə-türkçə lüğət	B-3152	1666	1725-1803
121.	“.....”	“.....”	“.....”	1671-1677
122.	Nami. Xosrov və Şirin	M-2	1786	
123.	Baba Fəğani. Divan	M-7	1592	
124.	Cami. Baharistan	M-10	1503	
125.	“.....”	“.....”	“.....”	
126.	“.....”	“.....”	“.....”	
127.	Duai-istiğasə	M-1	nm	
128.	“.....”	“.....”	“.....”	
129.	“.....”	“.....”	“.....”	
130.	Nami. Xosrov və Şirin	M-2	1786	
131.	Duai-istiğasə	M-1	nm	1859
132.	Duai-istiğasə	M-1	nm	
133.	Məcmuə	M-12	1677-1727	
134.	“.....”	“.....”	“.....”	
134.	Duai-istiğasə	M-1	nm	
135.	“.....”	“.....”	“.....”	
136.	“.....”	“.....”	“.....”	
137.	“.....”	“.....”	“.....”	
138.	“.....”	“.....”	“.....”	
139.	Farsca-türkçə lüğət	D-130	1556	1532-1668
140.	Ərəbcə-türkçə lüğət	B-3152	1666	“.....”
141.	Tərclümanüs-Sihah	M-370	nm	1738-1774
142.	Farsca-türkçə lüğət	d-130	1556	
142.	Süruri. Bəhrül-məarif.	M-20	1565	
143.	Farsca-türkçə lüğət	D-130	1556	
143.	Nami. Xosrov və Şirin	M-2	1786	
144.	Süruri. Bəhrül-məarif	M-20	1565	

SÖZARDI

Azərbaycanda əlyazmaşünaslığın elm sahəsi kimi yaranması çox da qədim tarixə malik deyil. XX yüzilliyin 20-ci illərində əlyazma irsimiz müxtəlif ünvanlardan, ayrı-ayrı regionlardan toplanmağa başlanmışdır. 1950-ci ildə Respublika Əlyazmalar Fondunun yaranması ilə ilk vaxtlar Azərbaycan əlyazmalarının bir müəssisədə toplanması, bərpası, sistemləşdirilərək kataloqlaşdırılması və təbliği işi həyata keçirilmişdir. Əlyazmaların ayrı-ayrı nümunələri üzərində elmi-tədqiqat işi ilk dəfə ötən əsrin 60-70-ci illərindən bibliografik, filoloji aspektdən, daha sonralar isə elmi-paleoqrafik, tekstoloji cəhətdən aparılmışdır. Həmin illərdən etibarən əlyazma abidələrimizin tək-tək öyrənilməsi ilə yanaşı, kompleks şəkildə, tarixi mərhələlərlə araşdırılması Əlyazmalar İnstitutunun əsas prioritet istiqamətinə çevrilmişdir. Qeyd edək ki, “XVII əsr Azərbaycan əlyazma kitabı (paleoqrafiya və mətnşünaslıq məsələləri)” tədqiqat işi dissertasiya mövzusu kimi 90-cı illərin əvvəlində təsdiq edilmiş və mövzusunun yazılmasında iki görkəmli əlyazmaşünas alimin rəhbər olaraq böyük əməyi olmuşdur.

“XVII əsr Azərbaycan əlyazma kitabı (paleoqrafiya və mətnşünaslıq məsələləri)” dissertasiya mövzusunun tədqiqata cəlb olunması AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun sabiq direktoru, Əməkdar elm xadimi, görkəmli əlyazmaşünas, dilçi alim, professor Cahangir Qəhrəmanovun təşəbbüsü və tövsiyəsilə ilə

olmuşdur. Tanınmış mənbəşünas alim, uzun illər Əlyazmalar İnstitutunda elmi müəssisənin rəhbəri kimi əlyazmalarımızın toplanması, bərpası, tədqiqi, təbliği, elmi tədavülə ötürülməsi, eyni zamanda əlyazma abidələrinin tarixi mərhələlərlə, yəni ayrı-ayrı yüzilliklərə aid nümunələrinin paleoqrafik və tekstoloji cəhətdən araşdırılmasının ideya müəllifi idi. Bu məqsədlə elmi müəssisədə tədqiqat mövzuları təsdiq olunarkən ilk növbədə klassik ədiblərimizin ayrı-ayrı əlyazma əsərlərinin araşdırılmasını, həmçinin bununla bərabər əlyazma kitabı tariximizin müxtəlif mərhələlərinə aid nümunələri kompleks şəkildə kitabşünaslıq baxımından, ilk növbədə onların paleoqrafik və mətnşünaslıq xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə önə çəkirdi. Dissertasiya mövzusu Cahangir Qəhrəmanovun elmi rəhbərliyi ilə yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin yazılışı ilə alim vaxtaşırı tanış olur və qeydlərini bildirirdi. Vəfatından bir az əvvəl (1995-ci il iyun ayının 5-də vəfat edib) yekunlaşmış bu işi üzücü şəkər xəstəliyindən əziyyət çəkdiyinə görə oxuya bilməsə də, özüm oxuyaraq diqqətlə qulaq asıb, tövsiyələrini vermişdi. Çox təəssüf ki, tədqiqat işinin müdafiəsini görmək professor C.Qəhrəmanova nəsib olmadı. Ancaq alimin vəfatından iki il sonra mövzunun müdafiəsi onun Azərbaycan kitabşünaslığı və əlyazmaşünaslığı sahəsindəki çoxsaylı, geniş planlarının bir hissəsi kimi uğurla həyata keçdi.

*Cahangir Qəhrəmanov
(1927-1995)*

Professor C.Qəhrəmanovun müəssisə rəhbəri və elm təşkilatçısı kimi Azərbaycan əlyazma irsinin tədqiqi və təbliği ilə bağlı arzuları böyük idi. O, XX əsrdən başlayaraq daha qədim dövrə doğru, ta X əsrə qədər Azərbaycan əlyazma kitabı tarixini əvvəlcə mərhələ-mərhələ, yəni yüzilliklər üzrə araşdırılmasını və nəhayət, sonda Azərbaycan əlyazma kitabı tarixinin kompleks şəkildə, fundamental tədqiqat əsəri kimi tamamlanmasının çox arzusunda idi.

Hal-hazırda Əlyazmalar İnstitutunda yazılı abidələrimizin müvafiq istiqamətdə araşdırılması və tədqiqi işi davam etdirilməkdədir. Ümid edirik ki, gələcəkdə bu əziyyətli və çox məsuliyyətli, amma şərəfli elm sahəsində fəaliyyət göstərən əlyazmaşünas mütəxəssislər görkəmli alim Cahangir Qəhrəmanovun arzularını gerçəkləşdirəcək və XVII əsrdən əvvəlki yüzilliklərə aid əlyazmalarımızı mərhələ-mərhələ, tarixi etaplarla elmi-paleoqrafik cəhətdən araşdırıb Azərbaycan kitabşünaslıq elminə yeni-yeni töhfələr verəcəklər.

Tədqiqat işinin yazılmasında görkəmli folklorşünas, qorqudşünas alim, özünün də dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, ömrünün 40 ilini "Kitabi-Dədə Qorqud" yazılı dastan abidəsinin araşdırılmasına həsr etmiş filologiya elmləri doktoru, Əməkdar elm xadimi Şamil Cəmşidov da mənə dəyərli məsləhətləri ilə yaxından kömək etmişdir. On ildən çox bir şöbədə yanaşı çalışdığım Şamil müəllim əlyazma abidələri, xüsusilə yazılı folklor abidələrinin tədqiqi ilə bağlı bir-birindən

Şamil Cəmşidov
(1920-2008)

qiymətli əsərlərin müəllifi idi. Onun yazılı folklor abidələrimiz haqqında verdiyi dəyərli tövsiyələri əlyazmaşünaslığa aid araşdırmalarında müəyyən uğurların əldə edilməsinə imkan vermişdir.

Ş.Cəmşidovla müştərək bir sıra elmi işlərimiz olmuşdur. 2001-ci ildə yazmış olduğu “Yazılı dastan abidələrinin tədqiqi” adlı monoqrafiyasına redaktorluq etmişdim. Digər bir müştərək tədqiqat işimiz isə Əlyazmalar İnstitutu xəzinəsində saxlanılan yazılı folklorlara aid əlyazmaların kataloqunun tərtibi ilə bağlı idi. Neçə illər yazılı folklorumuza aid əlyazmalar haqqında elmi-paleoqrafik məlumatların toplanması, təsvirlərin folklor janrları üzrə sistemləşdirilməsi və əlyazma mətnləri indekslərinin qaydaya salınmasının nəticəsi olaraq, birgə tərtib edib nəşrə hazırladığımız “Türk əlyazmaları kataloqu (Folklor abidələri və müəllifsiz əlyazmalar)” 2007-ci ildə çapdan çıxmışdır.

Hər iki görkəmli əlyazmaşünas alim özlərindən sonra əlyazmalar xəzinəmizin öyrənilməsi ilə bağlı olduqca qiymətli və gələcəkdə bu sahəyə üz tutacaq elmi tədqiqatçıların da öyrənəcəyi, həmçinin faydalanıb, elmi təcrübə əldə edə biləcəyi çoxlu sayda əsərlər qoyub getmişlər. Bu gün əlyazmaşünaslıq sahəsində çalışan mütəxəssislərimiz mərhum alimlərimizin xatirəsini böyük ehtiramla yad edir və elmi fəaliyyətlərində əldə edilmiş hər yeni uğura görə onların təmənnəsiz, xeyirxah xidmətlərini yüksək qiymətləndirirlər.

“XVII əsr Azərbaycan əlyazma kitabı (paleoqrafiya və mətnşünaslıq məsələləri)” dissertasiya mövzusunun 1997-ci ildə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda keçirilmiş müdafiəsi zamanı Əlyazmalar İnstitutunun direktor əvəzi (2003-2011-ci illərdə direktoru) Məmməd Adilovun çıxışı:

“Mən hazırda Əlyazmalar İnstitutunda direktoru əvəz etdiyimə görə İnstitutun müdiriyyətinin elmi işçi Əli Əliyevin şəxsiyyəti haqqında fikirlərini bildirmək istəyirəm.

Ə.Əliyev, həqiqətən, elmi tədqiqatçıdır və sözün əsl mənasında Akademiya işçisidir. Sakit, təmkinli xasiyyəti, işgüzarlığı və hər şeyi öz zəhməti, alın təri ilə qazanmağı bacaran qeyrətli və mənəviyyatca zəngin, tədqiqatçıya xas “iynə ilə gor qazmağa” səbri çatan, elmi axtarış üçün hər gün saatlarla oturub işləyən çalışqan alimdir. Əlyazmalar İnstitutu fəxr edir ki, Əli kimi alim adına bütün parametrlərə görə cavab verən bir kadr onun divarları arasında yetişib püxtələşmişdir. Bu illər ərzində Əli Əliyev Respublikada barmaqla sayılan əsl əlyazmaçı kadrlardan biri kimi yetişmişdir. Bəzən əlyazmaçılığın praktik məsələləri ilə məşğul olan tədqiqatçı özünün bilavasitə dissertasiya mövzusunda uzaqlaşmağa başlayır. Sevindirici haldır ki, Əli həm İnstitutun şöbə planlarının yerinə yetirilməsində və türkdilli əlyazma abidələrin elmi təsvirində, həm ictimai işdə Həmkarlar Komitəsi sədri vəzifəsində, həm də İnstitut müdiriyyətinin tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində fəal iştirak etməklə yanaşı, öz dissertasiyası üzərində işini də tamamlayıb, bugünkü müdafiəyə təqdim etmişdir. Bu bir daha onun necə işgüzar əməkdaş olduğunu nümayiş etdirir.

Məmməd Adilov
(1953-2011)

Nəhayət, Əli Əliyevin dissertasiya işinin ən böyük məziyyətini onun araşdırdığı əlyazma abidələrinin su nişanlarını dəqiq şəkildə öyrənməsində görürəm. Dissertant XVII əsr əlyazma kitablarımızın başqa paleoqrafik xüsusiyyətlərini təhqiq etməklə yanaşı, kitabların filiqranlarını ayrıca çəkməyə müvəffəq olmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, indiyədək Azərbaycanda bu cür işin analoqu olmamış, Ə.Əliyev ilk dəfə belə çətin işin altına girmiş və inadkar tədqiqatçı xasiyyəti ilə öhdəsindən gəlmişdir. Qeyd edirəm ki, biz onunla yaxın gələcəkdə ilk dəfə Azərbaycan əlyazmalarındakı filiqranların kataloqunu hazırlamağı və nəşr etdirməyi planlaşdırmışıq. Beləliklə, Əlinin işinin praktiki nəticəsi bu yaxınlarda özünü göstərəcəkdir.

Mən belə çalışqan və geniş biliyə malik bir dissertantın əməyini qiymətləndirməyinizi və onun lehinə səs verməyinizi xahiş edirəm”.

Çıxışa əlavə olaraq xatırladım ki, filologiya elmləri doktoru, mərhum Məmməd Adilovun çapının arzusuna olduğu filiqranlara aid kataloq, dissertasiya mövzusunun müdafiəsindən dörd il sonra, 2001-ci ildə “Azərbaycan əlyazmalarında filiqranlar” adı ilə ilk dəfə nəşr olunmuş və birgə əməyimizin nəticəsi olaraq əlyazmalardan araşdırılıb üzə çıxarılmış 144 filiqran bu kataloqa daxil edilmişdir.

Nəhayət, sonda qeyd edirəm ki, uzun illər nəşr olunmayan bu tədqiqat işini çapa hazırlayarkən filiqranlar bəhsinə əlavə olaraq əlyazmalardan aşkar edilmiş filiqran-təsvirləri yenidən bu kitaba da daxil etməyi məqsədəuyğun hesab etdim.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M.M. Azərbaycan əlyazmalarının kataloqlaşdırılması məsələləri. "Elm" qəzeti, 8 oktyabr 2009-cu il.
2. Adilov M.M. Azərbaycan paleoqrafiyası. Bakı: "Elm", 2010, 224 s.
3. Adilov M.M. Bir daha "Azərbaycan əlyazma kitabı" anlayışı haqqında. – "Yaxın-uzaq keçmişimiz və əlyazmalarımız". Elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, "Örnək, 1993.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III c. Bakı: "Elm", 1983, 554 s.
5. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: "Elm", 1975, 598 s.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1960.
7. Azərbaycan kitabı. Biblioqrafiya. I c. Bakı, 1963.
8. Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri. I c. Bakı, "Elm", 1979.
9. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. III c. Bakı, 1979, 600 s.
10. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X c. Bakı, 1986, 608 s.
11. Azərbaycan tarixi. Bakı: "Elm", 1993.
12. Axundova S.Ş. Həsənin "Yusif və Züleyxa" poemasının paleoqrafik, qrafik və tekstoloji tədqiqi. Filol.e.nam. diss. Avtoreferatı. Bakı, 1995.
13. Berje A. Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir ki, Adolf Berje sahibcənabının ehtimamı ilə mətbu olunubdur (Mətnin tərtibçisi, transfoneliterasiya edib nəşrə hazırlayanı və ön sözün müəllifi: Əli Məmmədoba-

ğiroğlu). Bakı: "Elm və təhsil", 2014, 184 s.

14. Bəxtiyarname (Mətnin tərtibçisi, nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi: Əli Məmmədbağiroğlu). Bakı: "Nurlan", 2002, 72 s.

15. Cavad Heyət. İslam mədəniyyətinin Qərb mədəniyyətinə təsiri. 1991:2.

16. Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"un Drezden əlyazmasındakı bir vəfat tarixi haqqında / "Azərbaycan SSR EA Əsərləri". Bakı, 1965, №5, s.78-87.

17. Cəmşidov Ş.A. "Kitabi-Dədə Qorqud"un Drezden mətninin tekstoloji üsulu / "Əlyazmalar xəzinəsində". VI c. Bakı, 1984, s.36-49.

18. Cəmşidov Ş.A. Unudulmuş abidələrimiz. "Dirçəliş" jurnalı. 1992, №4.

19. Darabadi Q.A. Kalliqrafiya. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1953.

20. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycanda mətnşünaslığın inkişafı tarixindən / "Azərbaycan SSR EA Xəbərləri" (ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası). Bakı, 1970, №2, s.7-12.

21. Əlyazmalar kataloqu (Məcmuələr). I c. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1963.

22. Əlyazmalar kataloqu (Cümlələr). II c. Bakı: "Elm", 1977.

23. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: "Yazıçı", 1985, 1036 s.

24. Əski çap kitabları kataloqu. Türkdilli kitablar. I c. (Kitabları elmi-paleoqrafik təsvir edən: Məmmədov Ə.). Bakı: "Nurlan", 2008, 250 s.

25. Əzizov M.S. Xəzinəmizin ən qədim əlyazması. "Dalğa" qəzeti, 21-27 yanvar 1992-ci il.

26. Füzuli. Əsərləri. Beş cildə. I c. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1958.

27. Xacə Nəsirəddin Tusi. Biblioqrafiya. Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2004, 168 s.

28. Xaqani Şirvani. Biblioqrafiya (Tərtibçi: A.Xəlilov). Bakı:

“Nurlan”, 2000, 98 s.

29. Xəlilov Ş.B. “Əsrarnamə”nin dili. Bakı: “Elm”, 1988.

30. İlk Azərbaycan kitabı (Tərtibçi: A.Xəlilov). Bakı: “Şərq-Qərb”, 1995.

31. Kərimov P.Ə. Əlican Qövsi Təbrizi “Divan”ının tekstoloji tədqiqi və elmi-tənqidi mətni. Filol. e.nam. dissertasiyası. Bakı, 1991.

32. Kitabı-Dədə Qorqud. Biblioqrafiya (Təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri). Bakı: “Örnək”, 2000, 260 s.

33. Kocatürk V.M. Türk ədəbiyyatı tarixi. Ankara, 1964.

34. Qarabağ. Biblioqrafiya. Bakı: “Şuşa”, 2004, 400 s.

35. Qasimov A.M. Füzulinin “Hədiqətüs-süeda” əsərinin paleoqrafik və orfoqrafik xüsusiyyətləri. Filol.e.nam.dissertasiyası. Bakı, 1975.

36. Qəhrəmanov C.V. Azərbaycan əlyazma kitabı Avropa kitabxanalarında / “Azərbaycan filologiyası məsələləri”. III buraxılış. Bakı: “Elm”, 1991, s.5-18.

37. Qəhrəmanov C.V. Azərbaycan əlyazma kitabı tarixindən / “Əlyazmalar xəzinəsində”. VIII c. Bakı, 1987, s.5-12.

38. Qəhrəmanov C.V. Əlyazmaları sərgisi. “Ədəbiyyat və incə-sənət” qəzeti. 14 iyun 1985-ci il.

39. Qəhrəmanov C.V. Xalqın mənəvi irsi bizim sərvətimizdir / “Əlyazmalar xəzinəsində”. VII c. Bakı, 1986, s.5.

40. Qəhrəmanov C., Qasimov A. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazılı abidələrinin paleoqrafik tədqiqi haqqında / “Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri”. Bakı: “Elm”, 1979.

41. Məhəmməd Füzuli. Biblioqrafiya (Tərtib edən: A.Xəlilov). Bakı: “Nurlan”, 2011, 392 s.

42. Məhəmmədəli Tərbiyə. Danışməndani-Azərbaycan (Tərcümə edənlər: İsmayıl Şəms, Qafar Kəndli). Bakı: Azərnəşr, 1987, 464 s.

43. Məhərrəmov T. Tənqidi mətn tərtibində vahid üsul yara-

dılması / "Azərbaycan SSR EA Xəbərləri" (ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası). Bakı, 1974, №2, s.28-37.

44. Məmməd Adilov, Əli Məmmədbağiroğlu. Azərbaycan əlyazmalarında filiqranlar. Bakı: "Tural-Ə" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2001, 56 s.

45. Mirəhmədov Ə.M. Kitab mədəniyyətimiz yeni mərhələdə / "Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər". Bakı, "Maarif", 1983, s.42-71.

46. Mir Cəlal, Pənah Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: "Maarif", 1988.

47. Musabəyli Azadə. Xarici ölkələrdəki Azərbaycan əlyazmalarının toplu kataloqu (3 cildə). I c. Bakı: "Elm", 2012, 416 s.

48. Musabəyli A. Mətnşünaslığın nəzəri və təcrübi əsasları (dərs vəsaiti). Bakı: "Elm", 2007, 200 s.

49. Nağısoylu Möhsün. Əhmədinin "Əsrarnamə" tərcüməsi (filoloji-tekstoloji araşdırma, mətnin transfoneliterasiyası). Bakı: "Nurlan", 2005, 244 s.

50. Nağısoylu M.Z. XV-XVI əsrlər Azərbaycan tərcümə abidələri (tekstoloji tədqiqi, tərcümə və dil xüsusiyyətləri). Filologiya e.dok.dissertasiyasının Avtoreferatı. Bakı, 1994.

51. Nağıyeva Cənnət. Əbdürrəhman Cami əsərlərinin Bakı nüsxələri" kataloqu. Bakı: 2009, 327 s.

52. Nurəliyeva Tahirə. Əlyazma kolleksiyaları kataloqu. Bakı: "Nurlan", 2006, 375 s.

53. Nurəliyeva Tahirə. Vəqf olunmuş əlyazmaların kataloqu. Bakı: "Elm və təhsil", 2012, 277 s.

54. Rusca-azərbaycanca lüğət. III c. Bakı: "Elm", 1978, 555 s.

55. Səfərli Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: "Maarif", 1982.

56. Türk əlyazmaları kataloqu (makina çapı). Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun

elmi arxivi.

57. Türk əlyazmaları kataloqu (Folklor abidələri və müəllifsiz əlyazmalar). I c. Bakı: "Elm", 2007, 220 s.; I cild (Təkmilləşdirilmiş), "Elm və təhsil", 2013.

58. Zəkiyev İ.Ş. Azərbaycan kitabının inkişaf yolu (Qədim dövrdən XIX əsrin sonuna qədər). Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB, 2000, 388 s.

59. Zərinəzadə H., Əkrəm Cəfər, Sultanov M. Füzuli əsərlərinin birinci cildi haqqında / "Azərbaycan SSR EA Şərq-şünaslıq İnstitutunun elmi əsərləri". Bakı, 1958, №1, s.227-235.

60. Акимущкин О.Ф. Заметки о персидской книге и ее создателях. «Очерки истории культуры средневекового Ирана». Москва, Издательство «Наука», 1984.

61. Амосов А.А. Проблема точности филигранических наблюдений. «Проблемы научного описания рукописей и факсимильного издания памятников письменности». Ленинград, Издательство «Наука», 1981.

62. Ахунджанов У. Письмо и книга. Ташкент, «Узбекистан», 1983.

63. Большая Советская Энциклопедия. Том 21. Москва, Государственное научное издательство, «Большая Советская Энциклопедия», 1953.

64. Джамшидов Ш.А. В «Язычы» издается «Кахраманнаме». «Бакинский рабочий», 14 января 1989.

65. Дмитриева Л.В. 1. Тюркозычая арабописьменная рукописная книга по ее ареалом; 2. Турецкая арабописьменная книга. «Рукописная книга в культуре народов востока». Книга первая. Москва, 1987, с. 407-478.

66. Добиаш – Рождественская Ольга Антоновна. История

письма в средние века. Москва, Издательство «Книга», 1987.

67. Каграманов Дж.В., Аллахяров К.Г. Рукописи произведений Низами Гянджевы в мировых хранилищах. Баку: «Элм», 1987, 74 с.

68. Казиев А.Ю. Художественное оформление Азербайджанской рукописной книга XIII-XVII веков. Москва, Издательство «Книга», 1977.

69. Каталог арабских рукописей. I том. Баку, «Елм», 1984; II том, «Елм», 2000; III том, «Нурлан», 2007.

70. Каталог персидских рукописей. I том. Баку, “Örnək”, 1994; II том, «Элм», 2000; III том, «Нурлан», 2007.

71. Каталог тюркских рукописей. II том. Баку, «Нурлан», 2009, 264 с.

72. Киселева Л.И. О чем рассказывают средневековые рукописи. Ленинград, Издательство «Наука», 1978.

73. Клепиков С.А. Филиграния и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII-XX века. Москва, Издательство Всесоюзной книжной палаты, 1959.

74. Книга Орудж бека Байата – Дон Жуана Персидского. Баку, «Язычы», 1988.

75. Крачковский И.Ю. Над арабскими рукописями. Москва-Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, 1946.

76. Кушев В.В. Афганская рукописная книга. Москва, Издательство «Наука», 1980.

77. Лихачев Д.С. Текстология. Ленинград, «Наука», 1983.

78. Миклухо – Маклай Н.Д. Автор и его сочинение в

средневековой научной литературе на персидском языке. «Очерки истории культуры средневекового Ирана». Москва, Издательство «Наука», 1984.

79. Нагиева Дж.М., Нуралиева Т.И. Личные и казенные печати. Баку, «Элм», 1991.

80. Николаев В. Водяные знаки на бумаге средневековых документов Болгарских книгохранилищ. Введение. Том I, II, III. София, Издание Болгарской Академии Наук, 1954.

81. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Москва, «Русский язык», 1986.

82. Рейсер С.А. Палеография и текстология того времени. Москва, Издательство «Происвещение», 1970.

83. Султанов Т.И. Среднеазиатская и Восточно Туркестанская позднесредневековая рукописная книга. «Рукописная книга в культуре народов востока». Книга первая. Москва, Издательство «Наука», 1987.

84. Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. Москва, Издательство «Наука», 1985.

85. Энциклопедический словарь. Том XVа. С.-Петербург, 1895, 960 с.

86. A-373/819. فضولی. دیوان

87. A-438/884. حمدی حمدالاه. یوسف و زولیا

88. A-462/908. باقی. دیوان

89. A-611/1057. فضولی. دیوان

90. B-20/1650. مجموعه

91. B-34/1648. مجموعه

92. B-120/1738. فضولی. دیوان

93. B-143/1761. رحمتی تبریزی. دیوان

94. B-153/1771. مجموعه

95. B-547/2165. فضولی. غزلیات. لیلی و مجنون.
96. B-1236/2859. احمدی تبریزی. اسرارنامه.
97. B-1506/3131. قهرمان نامه.
98. B-1676/3301. مهر و ماه.
99. B-2333/3958. حسن. یوسف و زولیکا.
100. B-2704/4329. فضولی. غزلیات.
101. B-2873/4498. محمد بی خاقانی. حدیث اربعین.
102. B-2953/4578. فضولی. دیوان.
103. B-3092/4717. مجموعه.
104. B-3111/4736. فضولی. دیوان.
105. B-3191/4816. مجموعه.
106. B-3221/4846. مجموعه.
107. B-3591/5216. مجموعه.
108. B-3675/5300. فضولی. دیوان.
109. B-4169/5797. مجموعه.
110. B-4509/6134. مجموعه.
111. B-4807/6432. مجموعه.
112. B-4901/6526. بختیارنامه.
113. B-4936/6561. مجموعه.
114. B-5266/6891. حسرتی. ورقا و کلشاه. احمدی تبریزی. اسرارنامه.
115. B-7302/8927. باقی. دیوان.
116. S-192/9146. فضولی. دیوان.
117. S-257/9210. فضولی. غزلیات.
118. S-773/9726. فضولی. دیوان.
119. باکوده برادران اوروجوف کتبخانهسنک اسامی الکتبی. باکو منلادی. ۱۹۱۲, بجرى ۱۳۳۰
120. برژه ادلف. قاتقاز و اذربایجاندا مشهور اولان شعرانیک اشعارنا مجموعه. درکه ادولف برژه صاحب جنابنک اهتمامیله مطبوع اولونوبدر. سنه ۱۸۶۷ ده لیبسغ شهرنده

А.М.Алиев

**Азербайджанская рукописная книга XVII века
(вопросы палеографии и текстологии)**

Резюме

Резюмируемая работа посвящена палеографическому исследованию арзербайджанской рукописной книги XVII века. Фактографическую базу диссертации составили около ста источников, хранящихся в Институте рукописей им. Физули НАН Азербайджана.

В научных работах азербайджанских востоковедов, посвященных данной проблеме, вопросы палеографии рассматривались лишь поверхностно, в основном при научном описании и каталогизации книг. В настоящей же диссертации рукописные книги, созданное в определенный период истории развития азербайджанской рукописной культуры, исследуются более всесторонне в свете достижений современной науки о письме. Объектами исследования являются материал письма, дата и место переписки текста, колофон рукописи, личность переписчика, его почерк, история книги и т.д. При выявлении характерных особенностей азербайджанской национальной книги XVII века ее показатели сопоставляются с книгами сопредельных веков и с рукописями других мусульманских народов, находящимися на хранения в ИР НАН Азербайджана.

В результате анализа выявлено неудовлетворительное состояние большинства рукописей, вследствие чего бывает трудно определить место и дату переписки этих книг. По этой причине нередко в каталогах и трудах встречаются

неточные сведения о рукописных книгах. С целью устранения подобных искажений в диссертации разработана соответствующая методология исследования азербайджанских рукописей через анализирование состава филиграней. Здесь по той же методологии определены или уточнены даты переписки ряда книг.

Наряду с палеографией, в работе уделяется особое внимание текстологическому исследованию памятников письменности Азербайджана XVII века. В качестве примера изучены пять рукописей «Дивана» Физули, относящихся к XVII веку.

Исследование завершает научное описание 32 разных по тематике и форме рукописных книг изучаемого периода по определяемой в работе методологии палеографических разысканий.

A.M.Aliyev

XVII Century Azerbaijan Manuscript Book (The Problems of Paleography and Textual Analyses)

Resume

Resumed work is dedicated to Paleographic investigation of XVII century Azerbaijan manuscript book. Factual base of dissertation was composed by about hundred sources, keeping at the Institute of Manuscripts named after Fuzuli Azerbaijan Academy of Sciences.

In Azerbaijan orientalist's scientific works dedicated to this problem, paleography matter had been studied only superficially, basically by scientific description and cataloguing of books. But in this dissertation, manuscript books made in definite period of history of Azerbaijan manuscript culture development more comprehensively in the light of achievements of modern sciences about writing. The objects of investigation are writing materials, date and place of copying out of the text kolofon of manuscript, personality of copyist, his hand, history of the book so on. While exposing the characteristic peculiarities of XVI century, Azerbaijan national book, its indices are confronted with the books of contiguous centuries and with manuscript of other Moslem nations, that are in the depositories at the Institute of Manuscripts Azerbaijan Academy of Sciences.

Following the analyses, dissatisfied condition of most manuscripts had been revealed, on account of which, it's very hard to determine place and date of copying of

these books. For this reason, quite often in catalogues and works one can occur inaccurate informations about manuscript books. With the purpose of elimination of distortions, the candidate for degree worked out appropriate methodology for investigation of Azerbaijan manuscripts through analyzing of philigrins structure. Here, on the same methodology were determined or specified a number of book`s dates. Side by side with paleography, in this work the main attention is given to textual investigation of XVII century`s Azerbaijan written monuments. Five manuscripts from Fuzuli`s "Divan" were as the example XVII century.

Scientific discription of 32 manuscript books belonging to studied period, varions in subject and from, finishes up the investigation.

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. XVII ƏSR ƏLYAZMA KİTABLARININ PALEOQRAFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
1.1. XVII əsrə qədər yaranan Azərbaycan əlyazma kitabı tarixinə bir nəzər	8
1.2. Əlyazma kitabının kağızı və filiqranı	16
1.3. Əlyazma kitabının köçürülmə tarixi və yeri	41
II FƏSİL. XVII ƏSR ƏLYAZMA KİTABLARININ BƏDİİ TƏRTİBATI	
2.1. Əlyazma kitabı tərtibatının əsas xüsusiyyətləri.....	56
2.2. Əlyazma kitabının cildi	70
2.3. Əlyazma kitabında kolofon və katibin rolu	74
III FƏSİL. XVII ƏSRDƏ KÖÇÜRÜLMÜŞ FÜZULİ ƏLYAZMALARINDA MƏTNŞÜNASLIQ MƏSƏLƏLƏRİ	92
IV FƏSİL. YAZILI MƏNBƏLƏRİN KATALOQLAŞDIRILMASI	
4.1. Kataloqlaşdırma ilə bağlı ilk nəşrlər və “Əsamiül- kütubi” kataloq	111
4.2. XVII əsrə aid əlyazmaların elmi-paleoqrafik təsviri.....	123
NƏTİCƏ.....	151
ƏLAVƏ (filiqranlar)	158
SÖZARDI.....	186
ƏDƏBİYYAT.....	192
Xülasə (rus dilində)	200
Xülasə (ingilis dilində)	202

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:

professor Nadir MƏMMƏDLİ

Üz qabığının dizayneri: Zahid Məmmədov

Tekniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 05.12.2018.

Şərti çap vərəqi 12,7. Sifariş № 410

Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 300

*Kitab «Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.